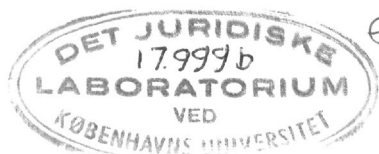

BETÆNKNING

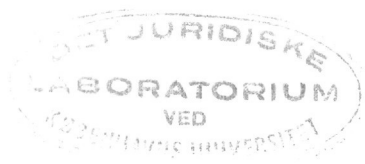
VEDRØRENDE

LIGESTILLING

Afgivet af et udvalg under kommissionen vedrørende
kvindernes stilling i samfundet

ISBN 87 503 1357 6
S. L. MØLLERS BOGTRYKKERI, KØBENHAVN

Indholdsfortegnelse

Kapitel 1.	Udvalgets kommissorium og sammensætning	7
Kapitel 2.	Oversigt over betænkningens indhold	9
Kapitel 3.	Kvindernes stilling i samfundet	11
A.	Historisk oversigt	11
1.	Fra stenalder til industrialisme	11
2.	Ændringer i kvindernes retsstilling	14
2.1.	Kvindebevægelsen	14
2.2.	De politiske rettigheder	15
2.3.	Ligestilling i erhverv	17
2.4.	Ligestilling i familien	18
2.5.	Skattelovgivningen	20
2.6.	Lovgivning og andre ændringer henimod formel ligestilling	21
3.	Diskussion om kvindernes stilling	21
4.	Familien og dens fremtid	22
5.	Udviklingen i USA	23
6.	Er kvinderne ligestillede i Sovjetunionen?	25
7.	De nyeste kvindeoprør	30
B.	Den nuværende situation	33
1.	Kortlægning af befolkningen	34
1.1.	Kvindens typiske livsløb	38
2.1.	Samfundets funktioner	40
2.2.	Rollebegrebet	41
2.3.	Begrebet »socialt bytte«	42
2.4.	Det økonomiske aspekt	43
3.	Kvindernes stilling i familien	46
3.1.	Den formelle ligestilling	51
4.	Kvindernes stilling med hensyn til uddannelse	52
5.	Kvindernes stilling i erhvervslivet	56
5.1.	Beskæftigelsens art	58
5.2.	Lønnen	60
5.3.	Begrundelser for forskellene	61
5.4.	Sammenfatning	62
6.	Kvindernes stilling i det offentlige liv	63
6.1.	Sammenfatning	67
7.	Kvindernes stilling i samfundet iøvrigt	67
7.1.	Sammenfatning	71
Kapitel 4.	Ligestillingsproblematikken	73
Kapitel 5.	Er kvinder og mænd ligestillede?	78
1.	Ideologisk begrundet lighed	79
2.	Andre sociale værdier	79
3.	Sammenfatning	83

Kapitel 6.	Mulige årsager til ulighederne.....	84
1.	Medfødte psykiske og fysiske forskelle.....	85
2.	Forskelle i opdragelse, milieu og uddannelse.....	86
2.1.	Forældrene.....	87
2.2.	Uddannelsesvæsenet.....	88
2.3.	Arbejdsmarkedet.....	88
2.4.	Andre påvirkninger.....	88
3.	Medfødt eller tilegnet?.....	89
4.	Sammenfatning.....	90
Kapitel 7.	Udvalgets overvejelser og forslag.....	93
	Mindretalsudtalelse til betænkningen.....	96
	Litteraturfortegnelse.....	97
Bilag I.	Psykologiske kønsforskelle, af Carl Weltzer.	
Bilag II.	Sociologiske kønsforskelle, af Benedicte Madsen	
	Bilag I og II er trykt i et særskilt hæfte: Bilag til betænkning om ligestilling.	
Bilag III.	Kvindernes beskæftigelse og politiske aktivitet i det danske samfund, af Rita Knudsen.....	101

Forord

Nærværende betænkning er udarbejdet af et udvalg under Kvindekommissionen.

Betænkningen har været forelagt den samlede kommission, der har tiltrådt, at betænkningen offentliggøres.

Om det i betænkningen fremsatte forslag om oprettelse af et permanent organ, der skal

fremme ligestilling, udtaler kommissionen, at et flertal kan gå ind for oprettelsen af et ligestillingsråd, men at man først ved kommissionens afsluttende betænkning vil tage stilling til den endelige form for et sådant råd. Et mindretal finder ikke at kunne tiltræde forslaget.

KAPITEL 1

Udvalgets kommissorium og sammensætning

Straks efter kommissionens nedsættelse oprettedes en såkaldt servicegruppe under kommissionens sekretariat. Formålet var at skaffe et overblik over den for kommissionens arbejde relevante statistik og faglige litteratur.

Gruppen bestod af:

Professor, dr. jur. Verner Goldschmidt (formand),

cand. polit. Mette Koefoed Bjørnsen, amtslæge, dr. med. Vagn Christensen, fuldmægtig, cand. polit. Rita Knudsen, professor Thomas Sigsgaard. Sekretær for gruppen var cand. **polit.** Carry **Hedemann**.

I februar 1965 ændredes betegnelsen til Materialeudvalget, og programredaktør Inga Dahls-gård tiltrådte som medlem.

Det blev hurtigt klart, at udvalgets medlemmer måtte have bistand til opgaven med at skaffe baggrundsstof til de nedsatte udvalgs arbejde. Det besluttedes, at man skulle søge faglig bistand inden for de områder, som var væsentlige for kommissionens arbejde. Materialeudvalget bestod herefter af kommissions-medlemmerne Verner Goldschmidt, Mette Koefoed Bjørnsen, Vagn Christensen, Inga Dahls-gård og Thomas Sigsgård. Rita Knudsen deltog som repræsentant for Det statistiske Departement (nu Danmarks Statistik) i udvalgets møder, og kommissionens sekretariat var repræsenteret ved kontorchef, cand. polit. Karen Hollesen, som i 1970 afgik ved døden efter længere tids sygdom. Fra oktober 1965 repræsenteredes sekretariatet tillige ved kontorchef, cand. jur. Tut Loft.

Fra 1. oktober 1965 overgik Carry Hedemann til at være sekretær for udvalget vedrørende kvindernes deltagelse i det offentlige liv, og lektor, cand. polit. Frode Rasmussen blev sekretær for Materialeudvalget.

Fra oktober 1965 repræsenteredes Social-

forskningsinstituttet ved udvalgets møder af forskningsleder Erling Jørgensen, senere ved forskningsleder Johannes Noordhoek.

Fra oktober 1965 trak Vagn Christensen sig tilbage fra udvalget. I december 1965 trak Thomas Sigsgård sig tilbage fra udvalget og erstattedes af professor, dr. phil. Gerhard Nielsen.

I november 1965 reorganiseredes kommissionens sekretariat, og der indførtes en arbejdsdeling, hvorved hvert af arbejdsudvalgene ved sin sekretær skulle fremskaffe materiale til udvalgenes arbejde, medens Materialeudvalget skulle udarbejde en generel, mere teoretisk betænkning under hensyn til kommissionens kommissorium, som har følgende formulering:

»Vor tids store ændringer i samfundets struktur forårsaget af den tekniske og økonomiske udvikling griber dybt ind i familiens og det enkelte menneskes vilkår.

Ændringerne har medført en tydelig forskydning i den traditionelle opfattelse af kvinders og mænds stilling i familie og samfund, og disse forskydninger har i det sidste halve århundrede givet sig udslag i ændringer i lovgivningen. På trods af, at de to køn retligt har opnået ligestilling på næsten alle områder, svarer kvindernes virkelige stilling i samfundslivet ikke fuldt ud til denne ligestilling.

I erhvervslivet er kvinderne uddannelsesmæssigt gennemgående væsentligt ringere stillet end mændene, og deres arbejde er bl.a. derfor dårligere betalt. Kvinderne spiller en meget tilbage-trukket rolle og beklæder kun en ringe del af de offentlige hverv. Det er vigtigt for samfundet, at alle dets medlemmer får mulighed for fuldt ud at udnytte deres evner og anlæg.

Under hensyn hertil har regeringen besluttet at nedsætte en kommission med den opgave at undersøge kvindernes stilling i samfundet og på baggrund heraf fremkomme med egnede

forslag, eventuelt i form af forslag til lovgivning, med henblik på at skabe en reel ligestilling for kvinderne inden for alle områder af samfundslivet.

Kommissionen bør overveje ændringerne i familiens forhold, specielt børnenes vilkår under kvindernes stigende deltagelse i erhvervslivet, samt spørgsmålet om kvindernes uddannelse, anvendelse af uddannelsen, mulighederne for efteruddannelse, bl.a. for kvinder, der ønsker at vende tilbage til erhvervslivet, og om det er nødvendigt at åbne nye uddannelsesformer. Endvidere bør kommissionen tage specielle problemer op som f.eks. enkers og enlige mødres stilling.«

Desuden skulle udvalget bistå sekretariatet i koordineringen af de andre underudvalgs arbejde. I de følgende måneder holdtes en række møder med repræsentanter for disse udvalg.

Til udvalgets møder har været indkaldt en række specialister fra forskellige faglige områder:

Byretsdommer Inger Margrete Petersen (familieret).

Forskningsleder Bent Rold Andersen (Socialforskningsinstituttets undersøgelser).

Amanuensis Erik Høgh (sociologiske forskningsresultater).

Konsulent Torben Agersnap (undersøgelser ved Institut for Organisation og Arbejdssociologi).

Kontorchef Per Kirstein (arbejdsmarkedet).

Mag. scient. Ove Frydenberg (genetik).

Mag. art. Iven Reventlow (dyrepsykologi).

Professor Piotrowsky, Warszawa (sociale forhold i Polen).

Overlæge Chr. Hamburger (hormonforskning).

Mag. scient. Henny Harald Hansen (kvindens stilling i den arabiske verden).

Til brug for udvalgets arbejde har stud. mag. scient. soc. Benedicte Madsen udarbejdet en oversigt over sociologisk litteratur, og stud. mag. Carl Weltzer har udarbejdet en oversigt over psykologisk litteratur om kønsforskelle. Rita Knudsen har for udvalget udarbejdet en række statistiske oversigter.

Betænkningens afsnit III A, den historiske oversigt, er skrevet af Inga Dahlsgård.

Udvalget har holdt 85 møder og afsluttede sit arbejde den 3. maj 1972.

I den afsluttende fase har man afstået fra at kræve fuld enighed om de endelige formuleringer, og udvalgets forslag om oprettelse af et ligestillingsråd har ikke kunnet tiltrædes af Gerhard Nielsen, som har afgivet en særudtalelse.

KAPITEL 2

Oversigt over betænkningens indhold

Betænkningen indledes med en beskrivelse af kvindernes stilling i samfundet. Afsnit III A er en historisk oversigt, der trækker udviklingslinierne op fra stenalderen til vore dage.

Der har formentlig altid været forskel på kvinders og mænds samfundsmæssige roller og rettigheder, men her i Norden skete en forringelse i kvindernes stilling i forbindelse med reformationen og dens forherligelse af ægteskabet som samfundets grundpille og fremhævelse af manden som familiens overhovede. Årsagerne til de uligheder, der nu protesteres mod, må i særlig grad søges i industrialiseringen og den dermed følgende ændring fra natural- til pengeøkonomi, som er baggrunden for mandens økonomiske magtstilling. Afsnittet skildrer kvindebevægelsens historie og ændringerne i kvindens retsstilling, som siden 1857 har ført til, at kvinder nu er formelt ligestillet med mænd på næsten alle områder. Reelt er kvinderne imidlertid stadig udsat for diskrimination, og debatten om mulighederne for at komme ud af denne tilstand refereres.

Den historiske fremstilling slutter med en beskrivelse af udviklingen i USA, hvor tendenser i retning af ligestilling efter de to verdenskrige blev efterfulgt af ændringer, der synes at pege tilbage mod en mere traditionel opfattelse af kvindens stilling, og i Sovjetunionen, hvor kvindernes deltagelse i erhvervslivet talmæssigt er langt mere betydelig end i den vestlige verden, men hvor mændene stadig dominerer i de erhvervsmæssige og politiske topstillinger, og den seneste debat viser, at diskriminationen i det hele taget ikke er udryddet. Til sidst omtales de nyeste kvindeoprør i USA, Vesttyskland, Holland, England og herhjemme.

I afsnit III B beskrives kvindernes situation i det nuværende, danske samfund. På grundlag af folketællingerne og Socialforskningsinstituttets publikationer kortlægges kvindernes placering i familie og erhverv, og ændringerne i

kvindernes »typiske livsløb« i dette århundrede skitseres. Som udgangspunkt for den mere teoretiske diskussion af ligestillingsproblematikken gøres der rede for begreberne social funktion og social institution samt for rollebegrebet, specielt kønsrollerne og deres ændringer i forbindelse med samfundets industrialisering og urbanisering. Ud fra begrebet »socialt bytte« diskuteres den dominerende rolle, det økonomiske aspekt indtager i ligestillingsdebatten.

Derefter følger afsnit om kvindernes stilling i familien, i uddannelsen, erhvervslivet og det offentlige liv.

For familiens vedkommende konkluderes, at uoverensstemmende opfattelser med hensyn til kvindens - og dermed også mandens - familierolle kan fremkalde rollekonflikter, og at kvindens forsøg på at styrke sin autoritet i familien gennem udearbejde indebærer yderligere konfliktmuligheder.

I uddannelsessystemet er kvinder og mænd stort set formelt ligestillede, men der er betydelige skævheder med hensyn til kvinders og mænds faktiske udnyttelse af uddannelsesmulighederne. For de teoretiske uddannelsers vedkommende bliver disse skævheder større, jo højere man kommer op i uddannelsessystemet, og for erhvervsuddannelserne er der en tendens til opdeling i overvejende kvinde- og mandserhverv.

I erhvervslivet er kvinder i højere grad end mænd beskæftiget som ufaglært arbejdskraft, i underordnede funktionærstillinger, i serviceerhverv og ved deltidsarbejde. Kvinders gennemsnitsløn er lavere end mænds, også på områder hvor der formelt er ligeløn, bl.a. på grund af de foran nævnte forhold.

Kvindernes deltagelse i det offentlige liv er præget af, at de mest betydningsfulde poster såvel i erhvervslivet som på det politiske område i langt højere grad besættes med mænd end med kvinder; på visse områder er kvinder

i praksis udelukket eller opnår kun undtagelsesvis en magtposition. Selv om der er en tendens til, at kvinderne i stigende grad gør sig gældende i det offentlige liv, er det endnu en relativt ubetydelig del af den politiske magt i det danske samfund, der formelt er tildelt kvinder.

Efter en omtale af kvindernes stilling på enkelte andre områder bliver det sammenfattende billede, at der i det danske samfund er betydelige forskelle på kvinders og mænds levevilkår og adfærd, og at de ændringer, der finder sted eller tilstræbes, i mange tilfælde gør situationen yderligere vanskelig for kvinderne, medens mænd måske har lettere ved at skabe sig en tilværelse nogenlunde fri for rollekonflikter.

I afsnit IV diskuteres ligestillingsproblematikken generelt. Baggrunden for kravet om ligestilling er et så godt som universelt retfærdighedsbegreb, men i de konkrete tilfælde giver det ideale krav ingen anvisning på, hvad ligestilling helt præcist indebærer. F.eks. vil krav om, at kvinder og mænd talmæssigt skal veje lige meget på forskellige, nærmere definerede områder, kunne komme i modstrid med krav om, at der skal tages ligeligt hensyn til kvalifikationer eller til særlige behov. Modstridende interesser kan føre til forskellige opfattelser af, hvornår en situation bør betegnes som ligestilling, og ligestillingsprincippet giver ingen objektiv anvisning på, hvilken af parterne der i sådanne tilfælde har ret.

Afsnit V er et forsøg på at tage stilling til spørgsmålet, om kvinder og mænd er ligestillede i det danske samfund, idet forskellige vurderingskriterier lægges til grund, bl.a. magt, prestige, økonomisk formåen, frihed, tryghed, personlig udfoldelse og trivsel. Konklusionen er, at kvinderne med hensyn til nogle af disse sociale værdier helt åbenbart ikke er ligestillede med mændene, medens der med hensyn til andre måske kan være tvivl.

I afsnit VI drøftes de mulige årsager til de uligheder, som er påvist i de foregående afsnit. Det kan anses for sikkert, at forskellene ikke udelukkende kan skyldes forskelle i kvinders og mænds medfødte egenskaber, og det må anses for højst usandsynligt, at de alene skulle kunne tilskrives de sociale omgivelser, dvs. at forklaringen må søges i en blanding af arvelige og sociale faktorer.

Også bortset fra de egentlige køns karakterer er der medfødte forskelle på kvinder og mænd

med hensyn til størrelse, muskelkraft og den fysiologiske balance, som styres af hormonproduktionen. Derimod er det ikke muligt at fastslå, om de forskelle med hensyn til færdigheder, interesser og personlighedstræk, som kan konstateres, delvis kan forklares ved medfødte anlæg, eller om de udelukkende skyldes påvirkninger under opvæksten, en distinktion som vil være af betydning, når man overvejer, hvilke muligheder der kan være for at eliminere sådanne forskelle i det omfang, de måtte anses for uønskelige. Det er uomtvisteligt, at de fleste børn under opvæksten er undergivet påvirkninger, som for de flestes vedkommende presser dem i retning af at opføre sig i overensstemmelse med de traditionelle kønsroller. Konklusionen er, at uanset om kønsrollerne udelukkende eller kun delvis er socialt betingede, skal der en overordentlig stærk påvirkning til for at bryde det én gang etablerede mønster. For kvinder (og mænd), som bevidst eller tvunget af omstændighederne bryder dette mønster, opstår der næsten uvægerlig konflikter med omgivelserne, og selv om en voksende del af befolkningen kommer i sådanne konfliktsituationer, kan man ikke vente, at problemerne vil forsvinde »af sig selv« inden for en overskuelig fremtid.

Udvalget har afsluttet sit arbejde med overvejelser over mulighederne for at formindske de bestående uligheder mellem kvinder og mænd. Man mener, at en gennemgribende ændring af hele samfundets struktur vil være nødvendig. Man går ind for, at de forslag om reformer i form af lovændringer m.m., som kommissionens andre arbejdsudvalg har fremsat, bør gennemføres, men mener, at de trods alt kun vil repræsentere stykkevisse forbedringer. Udvalgets drøftelser har samlet sig om muligheden af at oprette et organ, som kunne understøttes med beføjelser til at overvåge situationen med hensyn til ligestilling på alle områder af samfundet, og ikke blot hvor der kan være tale om diskrimination mod kvinder, men alle former for diskrimination, til at modtage og eventuelt yde støtte til klager, til at tage initiativer f.eks. ved at opfordre til ansættelse af kvinder, medvirke til oplysning om og forskning i årsager til diskrimination.

Der har ikke i udvalget været enighed om ønskeligheden af at foreslå et sådant organ (»ligestillingsråd«) oprettet.

KAPITEL 3

Kvindernes stilling i samfundet

A. HISTORISK OVERSIGT.

1. Fra stenalder til industrialisme.

Hvordan kvindernes stilling har været her i Norden i den tid, der kun kendes gennem gravfundene, kan der ikke siges ret meget sikkert om. Men i de ca. 3000 år gamle bronzealdergrave (f. eks. Egtved- og Skrydstrup-pigerne) fik kvinder smykker af såvel guld som bronze med sig i egetræskisterne, så helt ringe har de ikke været agtet i levende live, og i kvindegravene fra den ca. 1000 år yngre jernalder, hvor handelen var livlig, er fundet fine importerede glas og kar foruden prægtige guld- og sølvsmykker.

Her er tale om herskerklassens grave, og muligvis fortæller det ikke meget om kvindernes samfundsmæssige stilling, at de blev gravsat iført smukke klæder og prydet med kostbare smykker. Det kan være deres mænds fremtrædende stilling, som er smittet af på dem, men at der her i Norden har været dyrket en kvindelig guddom, Nerthus, bestyrker opfattelsen af, at kvinderne spillede en betydelig rolle som i andre agerbrugssamfund. Denne gud, har, hvis man slutter fra fundene, været dominerende i de nordiske guders kreds allerede i den yngre bronzealders senere perioder¹⁾.

I en af de tidligste udførlige skriftlige kilder, den romerske historieskriver Tacitus' »Germania« (ca. år 100 e.v.t.), fortælles en del om kvinderne. Tacitus vurderer germanernes sexualmoral meget højt og taler om deres kyskhed. »Kærligheden kommer sent til de unge mænd, og deres mandskraft er derfor ubrugt. Heller ikke de unge piger forhaster sig; de vokser op på lige fod med de unge mænd, og stærke som de, og når de forenes i ægteskab, går forældrenes styrke igen i børnene«. Om germanernes agtelse af kvinden skriver han: »Tanken om, at deres kvinder skulle blive taget til fange,

skræmmer dem langt mere end muligheden for selv at blive det. Når de stiller gidsler, føler de sig stærkere forpligtet, hvis der er fornemme unge kvinder blandt disse. Ja de tror endog, at der findes noget helligt og synsk i kvinder, og derfor retter de sig efter deres råd og forkynnelser«.²⁾

Vikingetidens kvinder måtte tage sig af gårdene og styre de hjemlige forhold, når mændene var borte, men der er flere vidnesbyrd om, at kvinder var med på togter. Det berømte Osebergskib, som nu findes uden for Oslo, indeholdt resterne af en kvinde (dronning), og af den trækvinde, som har fulgt hende i døden. De var omgivet af fornemt gravgods, en pragtfuld vogn, slæder, skibsstyr, heste og hunde, husgeråd, senge og sengeudstyr. Dette beviser naturligvis ikke noget sikkert om, at hun har været med på togt, men i en af de islandske sagaer fortælles om en kvinde, der på samme måde som landnamsmændene tog land på Island. I øvrigt beretter både Snorre i kongesagaerne og forfatterne til de forskellige ættesagaer om kloge og selvstændige kvinder med både magt og myndighed.

Også runeindskrifterne siger noget om kvinderne. Mænd satte sten over deres hustruer, og sønner og døtre rejste sten for deres moder såvel som for deres fader. Fortolkningen af indskriften på den lille Jellingesten har der som bekendt stået strid om, men efter den traditionelle tolkning var det Thyra, der befæstede Danmarks sydgrænse.

Om kvindernes stilling i middelalderen fortæller den Jyske Lov fra 1241. Efter den var faderen værge for den ugifte kvinde, og i hans sted en broder eller den nærmeste mandlige slægtning. Faderens slægt er her nærmere end moderens. I tilfælde hvor en slægtning vil hin-

1) P. V. Glob: Mosefolket. Kbh. 1965, s. 131 ff.

2) Politikens Danmarkshistorie. 1962. Bd. 1 s. 373 ff og bd. 2, bl.a. s. 331.

dre en ugift voksen kvinde eller en enke i at gifte sig, kan hun indanke sagen for kongen. Hun kan selv møde på tinge og kræve ret til at blive gift. Den mand, som agter at gifte sig med hende, skal henvende sig til værten, men kvinden har ret til at sige nej. Jyske Lov, der var gældende til 1688, havde en særlig bestemmelse, som ikke fandtes i de andre landskabslove, Skånske Lov og Sjællandske Lov. Det var ægtemandens tugtsesret over for sin hustru »med stav og vånd, men ikke med våben«. Efter de tre landskabslove er der formuefællesskab mellem ægtefæller dog kan ægtefællerne have særeje over jord, de har arvet. Det ser i det hele taget ud, som om lovene tager en del hensyn til kvinderne, selv om de til en vis grad understøtter mændenes interesse i at værne om erhvervet jord.

Om kvindernes liv og arbejdsforhold fortæller folkeviserne noget, bl.a. om deres deltagelse i og kyndighed i landbrugsarbejde. Bemærkelsesværdigt er det, at en beretning om slaget ved Stiklestad (1030) omtaler, hvordan kvindelige læger plejede de sårede. Også en af viserne om dronning Dagmar fortæller om en kvindelig læge; det er sandsynligt, at kvinder har øvet lægegerning indtil hekseprocessernes tid. Hvorvidt de i byerne var med i håndværksarbejde og handel kan ikke siges med sikkerhed, men i gildeskråerne - det var lovene for byernes selvkøbelige og faglige sammenslutninger - tales om både gildebrødre og gildesøstre, og det blev i alt fald noget senere almindeligt inden for håndværkerlaugene, at en enke beholdt sin mands virksomhed, så længe hun var ugift og holdt sig ærlig.

Store kvindenavne fra middelalderen er Den hellige Birgitta, der som kristen ordensstifter og kirkepolitiker har spillet en meget betydelig rolle, og dronning Margrethe, som for øvrigt en tid blev opdraget af en datter af Den hellige Birgitta.

Med reformationen fulgte en forringelse af kvindernes stilling. Ganske vist havde mændene i middelalderen haft en klart overlegen position, men det skal ikke glemmes, at en kvinde, Jomfru Maria, dyrkedes af den katolske kirke som det menneske af alle, der var nået højest. Kirken hyldede jomfrueligheden, og riddertiden beundrede kvinden og så op til hende som beskytterinde, men også, i alt fald i Frankrig, frigjort fra den kristne askese. Her i Norden kom renaissance med dens åndelige frigørelse og yderst jordiske opfattelse af menneskene vel

nok til at betyde noget for overklassen, men næppe for folket.

Luthers syn afveg såvel fra middelalderens som fra renaissance, og støttet af skriftens ord fremhævede han stærkt mandens forrang. »Gud han skabte manden førend kvinden; derfor vil Gud, at manden skal have myndighed over kvinden og være hendes hoved.« Desuden forherligede den tidligere munk ensidigt ægteskabet, så det nu blev anset for mindreværdigt ikke at være gift. Enker og enkemænd skulle hurtigst muligt gifte sig igen, og samtidig betragtes ægteskabsbrud som djævelens værk frem for alt andet. I middelalderen havde der været et forholdsvis mildt syn på forseelser på de seksuelle områder, men nu blev forbrydelser mod kønsmoralen straffet på det strengeste. I Christian III's københavnske Reces hedder det således, at en ægtemand, der findes skyldig i hor, skal miste sit hoved, og en skyldig ægte-kvinde skal sættes og druknes. Ugifte mødre skulle »kagstryges«, dvs. piskes offentligt, stilles nøgne op ved kirkedøren og bagefter bortvises fra byen. Hertil kom kirkens bandlysning og uviljen mod de uskyldige »uægte« børn. **Den** moralske nidkærhed vendte sig efterhånden alene mod de ugifte mødre og mod »heksene«, der øvede trolddom. For dem var straffen bålet. Først henimod 1700 hørte hekseprocesserne op.³⁾

Det strenge syn på kønsmoralen og de barbariske straffe for overtrædelser af reglerne på disse områder trængte sikkert aldrig igennem alle steder i landet. I alt fald ordnedes den slags forseelser blandt bønderne almindeligvis med bøder, og overhovedet var forholdene mildnet betydeligt hen i 1600-tallet.

Med Christian Vs Danske Lov 1683 befæstedes ægtemandens økonomiske herredømme, idet den gamle bestemmelse om hustruens ret til at bevare arvejord som særeje ophævedes.

I den katolske tid havde skilsmisse ikke været tilladt, og reformationen ændrede ikke noget herved. Christian Vs Danske Lov tillod skilsmisse i tilfælde af hor, når den ene ægtefælle for lang tid havde forladt hjemmet eller var dømt til livsvarig landsforvisning eller til fredløshed. I 1737 udtalte det teologiske fakultet, at selv om ægtefæller uforsonligt hader hinanden, kan hverken skilsmisse eller separation

3) Troeis-Lund: Dagligt Liv i Norden. 12. bog: Ægteskab og Sædelighed. 6. udg. Kbh. 1969.

tillades. I ganske sjældne tilfælde gav de enevældige konger dog bevilling til skilsmisse.

Holberg viser i en række af sine skrifter stor forståelse for kvindernes undertrykte situation. I skæmtedigtet Zille Hans Dotter (1722) lader han således Zille sige, at det kun er vanen og optugtelsen, der er skyld i kvindernes underlegenhed og ikke naturen. Zille fortæller også om, hvordan hun får lyst til at studere og derfor foreslår sin fader, at han skal lade hende studere i stedet for broderen, der ikke egner sig til det. Han kan blive sat til at spinde, foreslår hun. Efter seks års studier kan Zille klare »den mørkeste latine bog«, og hun spørger, hvorfor kvinder ikke kan blive hærfører, ambassadør, eller studere astronomi. Før i historien havde kvinder kunnet så meget. »Hvis mere os betroet var, vi kunne mer forrette«. Holbergs elev filosofen Frederik Christian Eilschou virkede ligeledes for en ændret opfattelse af kvindens natur og for en forbedring af hendes samfundsmæssige stilling.⁴⁾

De kvindefrigørelsesideer, den franske revolution førte med sig, synes ikke at være trængt til Danmark. Men Mary Wollstonecrafts »Vindication of the Rights of Women«, som var stærkt påvirket af revolutionen, blev 1801 oversat til dansk uden dog at sætte sig tydelige spor. Dette skyldtes måske krigen og de vanskelige økonomiske forhold, som holdt sig helt op til midten af århundredet.

Nogle kvinder gjorde sig gældende som forfattere i guldalderetiden, således Thomasine Gyllembourg - som forøvrigt opnåede skilsmisse (fra P. A. Heiberg) - og hendes svigerdatter Johanne Louise Heiberg, men de skrev ikke om kvindefrigørelse. Den findes i tidens litteratur så at sige kun berørt hos Paludan Müller, som i »Adam Homo« tegner billedet af den emanciperede baronesse Mille, der tager Adam Homo fra den blide Alma Stjerne.

Befolkningen i Danmark har indtil hen i dette århundrede overvejende boet på landet. Da den første folketælling blev foretaget 1769, levede ca. 20 pct. i byerne, og i 1834 var bybefolkningen kun ca. 21 pct. København havde 120.000 indbyggere, Odense var kongerigets største købstad med 8.700, og i ingen af de øvrige byer boede over 5.000. Personer hørende til landbrugserhvervet udgjorde da knap 58 pct.

af befolkningen, i 1940 var der knap 28 pct., og nu antagelig knap 10 pct.

Det gamle bondesamfund og den patriarkalske bondefamilie var præget af stor stabilitet. Man fødtes, levede og døde i landsbyen. Måske fandt de unge mænd sig en kone fra nabolandsbyen, men den radius, man bevægede sig inden for, var stærkt begrænset. Livet i familien byggede på en række faste sædvaner og traditioner, som ikke gav store muligheder for individuelle afvigelser fra det én gang fastlagte mønster. Familien var en produktions- og forbrugsenhed, og yderst sjældent købte man noget, så penge spillede ikke nogen rolle i hverdagen. Hvad der skulle bruges af madvarer, tøj, brændsel, husgeråd blev produceret af familiens medlemmer. Selve arbejdet fordeltes mellem mænd og kvinder lidt varierende i de forskellige tidsperioder og i de forskellige egne efter traditioner og ydre betingelser. Kvinderne tog sig almindeligvis på grund af børnepasningen af gøremål i boligen og i nærheden af den, mens mændene passede de fjernere arbejder på markerne eller i skovene, og børnene hjalp med, så snart de var gamle nok til det.

Livet i byerne var på lignende måde omend i noget ringere grad præget af naturaløkonomien. Mange byfolk havde landbrug eller i alt fald svin og høns. Håndværkernes og købmændenes koner hjalp til i virksomhederne, og de havde både læringe og svende på kost og logi.

Med den begyndende industrialisering af samfundet blev en del af produktionen flyttet fra hjemmene, og derved blev mange af kvindernes tidligere arbejdsopgaver taget fra dem. Kartning, spinning, vævning, lysestøbning blev overtaget af fabrikker, syning af tøj delvis af systuer, fremstilling af brød, smør, ost og øl af bagerier, mejerier og bryggerier, o.s.v. Industrialiseringen førte ikke blot til, at kvindelig arbejdskraft frigjordes i hjemmene, den ændrede også magtforholdene inden for familien væsentligt.

Det har tidligere været omtalt, hvordan kvindernes retlige stilling var, men i hverdagen var det sikkert de færreste kvinder, som følte sig undertrykte, selv om de f. eks. ikke ville komme til at arve på lige fod med deres brødre, eller fordi de som enker skulle have en værge, for i den førindustrielle familie havde husmoderen sine produktionsfunktioner og dermed et fast grundlag for sin position. Men ved at familien mistede sin betydning som produktionsenhed og ved at penge blev en nødvendig-

4) Johannes Steenstrup: Den danske Kvindes historie. Kbh. 1917. Bd. 1 s. 44 ff.

hed i dagligdagen, fik manden den helt dominerende magtstilling. **Det** var ham, som skaffede de nødvendige kontanter og kunne sidde på pengekasen. Familien blev langt mere patriarkalsk, end den før havde været. Ægtemanden blev »forsørger«, og begrebet husholdningspenge opstod.

For de ugifte kvinder, som tidligere kunne finde nok at tage sig til hos forældrene eller i søstres eller brødres hjem, var situationen også ændret. De blev nu en belastning for familien, og i den voksende middelklasse kunne man kun acceptere ganske enkelte arbejdsområder uden for hjemmet. Døtrene kunne blive privatlærerinder eller selskabsdamer, andre stillinger blev ikke anset for passende, og de uddannelser, der gav adgang til ansættelse i administration, handel, skolevæsen osv., var lukkede for kvinder. Kvindebevægelsen er i første række disse ugifte middelklassekvinders reaktion på deres håbløse stilling, men efterhånden udvidedes dens idégrundlag til at omfatte krav om ligestilling for alle kvinder med mændene på alle områder.

For de fattige på landet og i den arbejderklasse, der så småt voksede frem i byerne, var problemet først og fremmest at skaffe det daglige brød. Både på land og i by havde fattige kvinder altid været nødt til at arbejde for andre, det havde børnene også. (Jfr. f.eks. H. C. Andersens »Hun duede ikke« og »Den lille pige med svovlstikkerne«).

På grundlag af folketællingerne har man beregnet, at omkring 30 pct. af alle kvinder havde lønnet arbejde i 1855. Endnu i 1930 var andelen kun steget beskedent, nemlig til ca. 41 pct. Hvor mange af de udearbejdende kvinder i 1855 der var gifte, foreligger **der** ingen oplysning om, men det fremgår af folketællingerne, at der i perioden er sket en væsentlig ændring i beskæftigelsens art. Hovedtendensen har været færre kvinder ved betalt arbejde i landbruget og flere inden for næsten alle andre områder (f.eks. handel, kontor, undervisning). I 1855 arbejdede ca. 22.000 kvinder i håndværk og industri, i 1930 ca. 84.000, men den store stigning var sket før århundredeskiftet. Begyndelsen af det 20. århundrede viste en relativ tilbagegang for antallet af beskæftigede på dette område.

2. Ændringer i kvindernes retsstilling.

»**Quindens Styrke består ikke i hendes** Myndighed, men i hendes Yndighed i den Villighed,

Kjerlighed og Troskab, hvormed hun veed at underordne sig«, sagde pastor Bloch fra Kerteminde, da landstinget 1857 diskuterede »kvindens fuldmyndighed«. Gifte kvinder skulle dog stadig forblive umyndige, men efter det lovforslag, der var til behandling, kunne ugifte kvinder få ret til at disponere over egne indtægter og formue.

Året 1857 kom på flere måder til at betegne de moderne tiders indtog i Danmark. Laugsskrankerne faldt, vort næringsliv blev ændret, Øresundstolden ophævedes, Privatbanken oprettedes med Tietgen som direktør, og vigtige ændringer skete i kvindernes retslige og økonomiske stilling. Således fik ugifte kvinder fuld myndighed, og kvinder fik lige arveret med mænd. Ugifte kvinder, enker, forladte, fraskilte og separerede kvinder over 25 år kunne søge adgang til næringsdrift på samme betingelser som mænd; desuden fik enker ret til at fortsætte mandens virksomhed - men kun til de giftede sig igen.

Disse første skridt hen imod større ligestilling mellem kvinder og mænd blev taget, før der fandtes en kvindebevægelse her i landet. De blev gennemført af mænd, som var påvirkede af de friheds- og lighedsideer, der først fandt udtryk i den amerikanske uafhængighedserklæring fra 1776: ».....at alle mennesker er født frie og lige ...«, og som senere videreudvikledes under den franske revolution. Både i USA og i Frankrig var der mænd og kvinder, som mente, at ordet mennesker burde omfatte såvel kvinder som mænd, men friheden og ligheden kom i Frankrig foreløbig kun til at omfatte mænd og i Amerika kun hvide mænd.

2.1. Kvindebevægelsen.

Her i landet blev det den unge officersdatter Mathilde Fibiger, som i 1850 rejste den første kvindesagsdiskussion gennem den lille bog: »Clara Raphael, Tolv Breve«. Manuskriptet sendte hun til Johan Ludvig Heiberg, som blev yderst begejstret og sørgede for udgivelsen. Bogens hovedindhold er nogle meget ungdommelige og uklare tanker om kvindernes personlige frihed og deres ret til åndelig udvikling, men den kom på et tidspunkt, hvor den vakte opsigt - her spillede **det** nok også en rolle, at J. L. Heiberg, der var tidens førende skønånd, havde forsynet den med forord - og en vældig litterær fejde udbrød. Mathilde Fibiger kom ud i stærkere stormvejr, end hun kunne stå for. Hun kom ikke til at deltage i den organiserede

kvindebevægelse, og døde kun 42 år gammel efter at have levet sine sidste år som Danmarks første kvindelige telegrafist.

En række forfattere behandlede kvindernes problemer og skabte diskussion. Den svenske **Fredrika Bremer gjorde stort indtryk med sin** roman »Hertha«, og selv arbejdede hun for, at kvinderne skulle slutte sig sammen. Stuart Mill skrev 1869 bogen »Kvindernes underkuelse«, der samme år udkom på dansk oversat af Georg Brandes. Den vakte stor interesse og påvirkede bl.a. Bjørnstjerne Bjørnson, som blev en ivrig kvindesagsforkæmper. En del fandt **nok Stuart Mills påstande overdrevne, men** selv ikke særlig revolutionært indstillede følte, at samfundet nu var nødt til at foretage visse ændringer i sin lovgivning, så kvinderne blev mere ligestillede. I USA og i en række af Europas lande var et arbejde i gang for at danne særlige kvindeforeninger. 1869 opnåede kvinderne i staten Wyoming at få politiske rettigheder, og året før var i **Genève** stiftet et internationalt kvindesamfund med afdelinger i Frankrig, Tyskland, England, USA, Portugal og Italien.

I Danmark var jordbunden for en kvindeorganisation beredt af den senere Nobelpristager Fredrik Bajer og hans hustru Matilde. Da ægteparret Bajer gennem en dansker i Genève hørte om det internationale kvindesamfund, kom forhandlinger i gang om en dansk afdeling, og 1871 stiftedes Dansk Kvindesamfund i familien Bajers dagligstue som en afdeling af den internationale organisation. Matilde Bajer blev »forstanderinde«, som det hed.

Men ordet international havde efter pariserkommunen og stiftelsen af Internationale fået en farlig klang, og det forskrækkede mange. Da der yderligere opstod interne vanskeligheder i Genève, **trak** man sig ud af foretagendet, og allerede samme år blev arbejdet rent nationalt.

Det mest brændende spørgsmål var adgangen til erhverv, og Dansk Kvindesamfund begyndte at oprette fagskoler. Først kom en handelskole for kvinder, der søgte at blive uddannet til kontorer, butikker og banker, dernæst en tegne- og kunstindustriskole, og der oprettedes en søndagsskole for arbejderkvinder, hvor de kunne opfriske deres skolekundskaber og lære mere. Der blev lavet et oplysningskontor i erhvervsspørgsmål, et husligt fæstekontor og et almindeligt engageringskontor. I 1880 havde Dansk Kvindesamfund 121 medlemmer.

2.2. De politiske rettigheder.

I 1886 blev der af Fredrik Bajer i folketinget stillet forslag om, at kvinderne skulle have valget til Københavns borgerrepræsentation. Folketinget vedtog, men landstinget sagde nej. »Loven faldt«, sagde forslagsstilleren, »men den faldt fremad!«

Året efter kom han igen, og denne gang var forslaget formuleret på den måde, at alle selvstændigt skatteydende kvinder skulle have kommunal valgret. Forslaget blev støttet af en underskriftskampagne, som nåede op på 20.000 navne fra hele landet.

Nu kunne ingen længere påstå, at det kun var nogle fanatiske fruentimmer i København, der ville have kvinder med i politik. Også denne gang vedtog folketinget, men i landstinget advarede Carl Ploug ud fra det synspunkt, at dette var »et led i en kæde, hvis endelige mål er kvindernes politiske ligestilling med mændene«. Kvinden, sagde han videre, viser især udvikling af følelseslivet, manden viser fortrinsvis udvikling af forstandslivet. Følelserne kan være meget nyttige i store og bevægede øjeblikke, men i den daglige lovgivning egner de sig ikke godt. Kvinderne er desuden uforberedte på at få valgret, og de fleste bryder sig ikke om den.

Landstinget forkastede igen, idet man udtalte: »Da landstinget formener, at det hverken vil være i kvindernes eller samfundets interesse, at der tilkendes dem valgret, går det over til dagsordenen«.

Der kom til at gå en snes år, førend det lykkedes for kvindernes politiske rettigheder. Op til folketingsvalgene organiseredes interpellationer til de forskellige kandidater. Kvinder stod op og spurgte, hvordan kandidaten så på spørgsmålet om kvindestemmeretten. En del af de kvinder, som tog ordet, oplevede at blive vist ned fra talerstolen.

I England brugte stemmeretskvinderne »sufragetterne« ganske anderledes volsomme midler i deres kamp og arrangerede ulovlige demonstrationer, afbrød møder, eller tøjrede sig selv med jernkæder uden for ministrenes boliger eller i parkerne. De blev sat i fængsel for gadeuorden eller overtrædelse af andre love, og kom de først der, lavede de sultestrejke. Deres hårde kamp stod på tiåret før den 1. verdenskrig. Herhjemme fremsattes lovforslag flere gange, og landstingets modstand svandt ind, men provisorieårene gav ikke gode betingelser for kvindernes arbejde, og selv efter

systemskiftet 1901 sås ingen lysning. 1903 kom atter et lovforslag, som strandede, og 1904 indsamledes igen 20.000 underskrifter, uden at de gjorde større indtryk. Dog havde kvinderne i 1903 fået valgret til menighedsrådene og i 1905 til værgerådene.

Nu var udviklingen i gang, og stort indtryk gjorde det, da Finlands kvinder 1906 opnåede fulde politiske rettigheder. Finland var da russisk storfyrstendømme.

I Norge havde kvinderne allerede 1901 fået stemmeret til kommunevalg, og 1907 gennemførtes en grundlovsændring, der gav dem begrænset stemmeret ved stortingsvalg.

Samme år forelagde Borgbjerg et forslag i Folketinget, hvorefter valgretten skulle udvides til at omfatte kvinder, mandligt tyende og 21-årige. »Når den ene halvdel af befolkningen« sagde Borgbjerg, »nemlig kvinderne, ikke har valgret, så har vi ikke, hvad man kan kalde almindelig valgret«. 1907 kom loven om hjælpeskasser, hvortil kvinderne fik valgret og blev valgbare, og endelig 1908 vedtoges valgret og valgbarhed til de kommunale råd.

Det følgende år var der kommunevalg, og kvindesagen oplevede sin første skuffelse på det politiske område. 9809 pladser i by- og sogneråd skulle besættes, og der blev kun valgt 127 kvinder.

Især landbokvinderne holdt sig tilbage både med at lade sig opstille og med at stemme. Der var endog 9 landkommuner, hvor ikke én eneste kvinde besøgte valglokalet. Valgdeltagelsen var i øvrigt stor for den tid (64 pct.), for mændene 78,5 pct., for kvinderne 50 pct., men i København stemte 80,5 pct. af mændene og 89,4 pct. af kvinderne. Da mændene første gang skulle stemme efter den frie grundlov, lå stemmeprocenterne fra 16 til 40.

Næste fase var arbejdet for de fulde politiske rettigheder, og den kom til at strække sig til 1915. Stemningen i rigsdagen var efterhånden gunstig - her spillede det også en rolle, at de få kvinder, som var valgt ind i kommunalrådene, viste sig at gøre udmærket fyldest - og alle partiernes ordførere erklærede sig villige til at stemme for kvindernes valgret til rigsdagen, når den nye grundlov, som var under forberedelse, kom til behandling. Striden om grundloven trak noget ud, men endelig 5. juni 1915 underskrev kongen den grundlov, der gav kvinderne fuldstændige politiske rettigheder.

Først efter krigen kunne der holdes valg, og 9 kvinder blev rigsdagsmedlemmer, i folke-

tinget kom 4, i landstinget 5. Valgets resultat skuffede, ligesom kommunevalgene havde gjort; men kvindernes politiske ligestilling kom til at betyde gennemførelse af dybtgående reformer for kvindernes stilling både gennem ægteskabslovgivningen og love vedrørende arbejdsmarkedet.

Kvindernes valgdeltagelse er efterhånden praktisk talt på højde med mændenes. Mens der gennem mange år var en forskel mellem kvinders og mænds stemmeprocenter ved kommunale valg på ca. 10, er den ved de seneste kommunevalg svundet ind til 4. For folketingsvalgene opgøres kvinders og mænds stemmer ikke hver for sig.⁵⁾

Derimod har der været en periode med ligefrem tilbagegang for antallet af kvinder i kommunalrådene. I 1937 valgtes ca. 11.000 mænd og kun 117 kvinder, det var 10 færre end 1909. For folketing og landsting tilsammen lå antallet af valgte kvinder i 20'erne og 30'erne på omkring 10, men valget 1943 midt under besættelsen bragte et chok for mange derved, at kun to kvinder kom i folketinget.

Både kvindebevægelsen og mange, som var ligegyldige eller måske endog fjendtlige over for alt, hvad der kunne smage af kvindesag, blev opskræmte. Selv om kvindeforeningerne også tidligere op mod valgene havde holdt møder og agiteret både for at skabe interesse hos kvinder for politik og for at stemme på kvinder, så fik dette arbejde nu en bredere basis, og der anvendtes moderne metoder med plakater og løbesedler, film osv. Såvel den »gamle« kvindebevægelse som de nyvakte arbejdede i samme retning, og ved kommunevalget 1946 kom 348 kvinder i by- og sogneråd.

Valget 1947 bragte 13 kvinder i folketinget og 12 i landstinget (af tilsammen ialt 228 medlemmer). Da landstinget afskaffedes 1953, kom 17 kvinder i folketinget (af 179 medlemmer), og ved de fem valg fra 1957 til 1968 blev der valgt mellem 15 og 19 kvinder. Kommunevalgene viste beskedne stigninger, således at valget 1962 bragte 646 kvinder i by- og sogneråd. Det var især de små sognekommuner, som var tilbageholdende med at vælge kvinder. I 1966 blev der indvalgt 972 kvinder, næsten 10 pct. af samtlige medlemmer i de kommunale råd.

Ved kommunevalget i 1970 var det usikkert, om kvinderne kunne bevare stillingen fra 1966,

5) Se også Betænkning nr. 615 vedr. kvinders deltagelse i det offentlige liv. S. 30-31.

da antallet af pladser i kommunalbestyrelserne blev indskrænket ved kommunesammenlægningerne. Imidlertid viste dette valg som de tidligere en mindre fremgang, og der er nu godt 10 pct. kvinder i de kommunale råd.

Det seneste folketingsvalg september 1971 bragte 30 kvinder i tinget - altså ca. 17 pct. - og det betegner således en rekord. Partifordelingen er 10 socialdemokrater (14 pct. af folketingsgruppen), 6 radikale (22 pct.), 7 konservative (22 pct.), 3 venstre (10 pct.) og 4 SF (24 pct.).

2.3. Ligestilling i erhverv.

Også på andre områder end de politiske blev der arbejdet for at fremme udviklingen hen imod ligestilling. Et af de meget vigtige var adgangen til stillinger og hverv.

Allerede 1851 havde Natalie Zahle oprettet sin »forhindringsanstalt for dårlige lærerinder« - et kursus for uddannelse af privatlærerinder, og det udviklede sig til den store pigeskole med tilknyttet seminarium og senere gymnasium. 1867 gennemførtes en lov om lærerinders ansættelse ved det offentlige skolevæsen, og flere pigeskoler og seminarier for kvinder kom til.

En kgl. anordning havde 1875 givet kvinder adgang til at studere ved Københavns Universitet, og 1877 tog to kvinder studentereksamen; den ene af dem blev Danmarks første kvindelige læge.

Især efter at piger 1903 fik adgang til stats-skolerne, voksede antallet af kvindelige studenter, og i årene 1905-09 var der 44 kvinder, som tog embedseksamen; men der var en del problemer med at udnytte uddannelserne. For lærerne gik det forholdsvis nemt, i skolevæsenet nogenlunde, bortset fra at lønningerne for kvinder lå betydeligt lavere end for mænd. Juristerne havde det ikke let, men 1906 fik kvinder samme adgang som mænd til at få beskikkelse som sagførere eller adgang til autorisation som fuldmægtige hos sagførere. Ved senere love blev det tilladt kvinder at beklæde visse underordnede juridiske embeder, men ikke dommerembeder. Fra 1895 havde kvinder haft mulighed for at blive ansat som »bestillingsmænd« i Statistisk Bureau. I 1901 blev der givet kvindelige cand. polit.'er og cand. polyt.'er adgang til ansættelse som fabrikinspektører, og efterhånden blev der også ansat enkelte kvinder i forskellige ministerier, men den første kvinde-

lige embedsmand i centraladministrationen blev udnævnt så sent som 1919.

I årene omkring vedtagelsen af kvindernes politiske ligestilling havde alle de politiske partier i deres programmer eller i andre udtalelser vedtaget, at de ville arbejde for kvindernes ligestilling, og 1919 gennemførtes en lov, hvorefter kvinder ansat i statens eller kommunernes tjeneste skulle have samme løn som mænd i samme stilling. Gennemførelsen af ligelønnen var den første lov af stor betydning for kvinderne, som de nybagte kvindelige politikere var med til at gennemføre. Den næste milepæl på dette område blev lov nr. 100 af 4. marts 1921, hvorefter kvinder fik lige adgang med mænd til alle offentlige tjenestestillinger og hverv - undtagen de gejstlige og militære. Disse to love fastslår ensartede forhold for kønnene ved besættelse af offentlige stillinger; den sidste medfører også, at det ikke er lovligt at afskedige kvinder eller nægte dem offentlig ansættelse med den begrundelse, at de er gifte eller mødre.⁶⁾ Stor betydning kom dette til at få i 30'ernes arbejdsløshedsperiode, hvor ikke så få kommuner prøvede at komme af med gifte tjenestemænd - især lærerinder. Det kunne i alt fald ikke lade sig gøre med den begrundelse, at de var gifte eller mødre. Vanskeligere var det med ansættelserne. Stod en mand og en kvinde lige i kvalifikationer, var det, og er det vel stadig, manden, som har de største chancer for at blive foretrukket. Hvordan stemningen nogle steder var over for ligestillingen, kan illustreres ved, at da et ministerium så sent som 1939 ansatte den første kvindelige jurist, modtog de mandlige kolleger hende iklædt mørkt tøj og med sorte slips.

Med hensyn til kvinders adgang til gejstlige embeder kom til at gå en tredivårig kamp, før de tre første kvindelige præster kunne ordineres. Den egentlige årsag til modstand mod kvindelige præster, skriver Aagot Lading i »Kvindens stilling i det danske samfund« er »den primitive og seksuelt bestemte opfattelse af præstens særlige virksomhed som en kønsbunden funktion af magisk karakter.«⁷⁾ I diskussioner kommer sammenhænge af denne karakter kun sjældent eller uklart og antydningssvis til udtryk. Fra kirkens side hævdedes, at spørgsmålet om kvindelige præster var et indre kirkeligt anlig-

6) Aagot Lading: Kvindens stilling i det danske samfund. Det Danske Selskab. Kbh. 1943. S. 112.

7) Samme S. 92.

gende, som rigsdagen ikke skulle blande sig i. Kvindesagen sagde i utallige henvendelser, at undtagelsesbestemmelsen i loven af 1921 måtte slettes, fordi den var i strid med princippet om mænds og kvinders borgerlige ligestilling. Hvis kirken ikke ønskede kvindelige præster, måtte det blive dens egen sag.

Da loven om adgang til præsteembeder skulle revideres 1941, viste det sig, at der på rigsdagen var stort flertal for kvinders ligestilling også på dette område, men under hensyn til de urolige forhold under den tyske besættelse og kirkeministerens personlige uvilje i denne sag, blev det besluttet at udskyde spørgsmålet.

En ny situation forelå, da valgmenigheden i Nr. Alslev på Falster 1947 ønskede at ansætte en kvinde som præst. Dette kunne rigsdagen ikke sidde overhørig, loven blev ændret, og kvinder fik adgang til præsteembeder på lige vilkår med mænd. Men dermed var kun den rent lovmæssige side i orden. Nr. Alslev hørte ikke under en biskop, som ønskede at ordinere en kvinde, så da rigsdagen ikke ville fremkalde en konflikt ved at prøve på at få bisperne til at handle mod deres overbevisning, måtte der vedtages en lov om stiftsbåndsløsning. Da endelig det var sket, kunne tre kvinder ordineres i Odense Domkirke af biskop Øllgaard.

Spørgsmålet om den anden undtagelsesbestemmelse i ligestillingsloven - kvindernes adgang til militære stillinger - var der i mange år stille om.

Men da Hjemmeværnet blev oprettet efter krigen, rejste en del af de kvinder, som havde været med i modstandskampen, krav om adgang til optagelse. Afgørelsen blev, at særlige kvindekorps dannedes, og i den gældende forsvarslov af 1960 er de tre frivillige kvindekorps, Danmarks Lottekorps, Kvindelige Marinere og Kvindeligt Flyverkorps ligestillede med de andre frivillige korps, og deres befalingsmænd og instruktører har titler og grader på linie med de mandlige kolleger, men visse ansættelsesforhold er ikke ens, således aflønnes f.eks. kvindelige officerer en grad lavere, end titlen berettiger til for en mand.

Spørgsmålet om kvindelig værnepligt af tilsvarende karakter som mændenes har af og til været diskuteret, og ved partiet Venstres landsmøde i Ålborg 1970 gav formanden, daværende udenrigsminister Poul Hartling fuld støtte til denne tanke. Det kan i den forbindelse nævnes, at der fra efteråret 1971 er mulighed for, at kvinder ved kontraktansættelse inden for hæ-

ren, flyvevåbnet eller marinen kan uddannes til konstabler. Meningen er, at de skal overtage kontormæssige opgaver, signaltjeneste m.v., men også kan virke som chauffører såvel i panservogne som forsyningskøretøjer. Egentlig krigsførelse og våbenbrug skal de kvindelige konstabler derimod ikke oplæres til, men der bliver tale om instruktion i anvendelse af skydevåben m.v. til selvforsvar.

2.4. Ligestilling i familien.

Selv om det er dybtgående ændringer, der skete på det politiske område og med hensyn til uddannelse og adgang til stillinger, så er de dog mindre indgribende i kvinders liv end den revolution, som er foregået familieretsligt. Mens politiske rettigheder for mange er et spørgsmål, der klares ved af og til at bevæge sig hen til et valglokale og sætte et kryds, og mens adgang til uddannelse og stillinger trods alt stadig kun vedrører en del af kvinderne, så berører familieretten alle gifte kvinder. Selv efter at ugifte kvinder i 1857 fik fuld myndighed fra 25 års alderen ligesom mænd, var gifte kvinder umyndige uanset alder. Manden kunne også alene bestemme, hvor familien skulle bo, og hvordan forældremyndigheden over de fælles børn skulle udøves. Først i 1880 fik gifte kvinder rådighed over selvfortjente midler, og i 1899 opnåede de principielt myndighed, dog således at det stadig var manden, der rådede over fællesboet. I 1910 blev der nedsat nordiske familieretskommissioner, som skulle udarbejde forslag til ensartede ægteskabslove. Deres forslag byggede på så vidt muligt fuldstændig ligestilling mellem mand ogustru, og 1922 vedtoges lov om ægteskabets indgåelse og opløsning, mens loven om ægteskabets retsvirkninger kom tre år senere. Efter denne lov er begge ægtefæller myndige, har gensidig pligt til at forsørge hinanden og samme pligt til at forsørge børnene. Hver af ægtefællerne skal efter evne bidrage til familiens underhold gennem pengeydelse, virksomhed i hjemmet eller på anden måde.

Lovgivningsmæssigt er situationen nu den, at kvinderne næsten er blevet ligestillede med mændene. Dette er dels en følge af den almindelige samfundsudvikling, og dels skyldes det kvindeforeningernes indsats. De har formuleret kravene til lovgivningsmagten, og gennem møder og anden form for oplysende virksomhed har de skabt forståelse for deres ønsker. Foruden Dansk Kvindesamfund er det især Dan-

ske Kvinders Nationalråd (DKN), som har spillet en rolle. DKN er en sammenslutning af kvindeforeninger og er tilsluttet Det internationale Kvinderråd (ICW), der stiftedes i Washington 1888.

I 1899 dannede 7 kvindeforeninger og institutioner DKN, som nu omfatter så at sige alle kvindeforeninger her i landet. Foruden de kvindesaglige organisationer er det sociale og filantropiske foreninger, religiøse, politiske og nationale sammenslutninger, faglige foreninger for kvinder, husmoderforeninger, fredsforeninger osv.

På de områder af lovgivningen, der særlig vedrører kvinders og børns forhold, er der i de sidste 50 år sket en rivende udvikling, som kvindesagen ofte har taget initiativ til og i høj grad har støttet. Det gælder f.eks. de uden for ægteskab fødte børns stilling, spørgsmålet om enlige mødre, børnebidrag, enkernes kår, barselshvilebestemmelserne, børnetilskud, husmoderafløsere, sundhedsplejersker, børnehaver og andre kollektive hjælpemidler for hjemmene, samt fødeklinikker ved de offentlige sygehuse.

Imidlertid er på et helt andet felt sket forandringer, som på afgørende måde har ændret kvindernes stilling og givet dem en frihed, som de gamle pionerer sikkert ikke drømte om. Her tænkes på den rent fysiske frihed, som præventionsteknikken har bragt kvinderne. I de »gode, gamle dage« var det sådan, at en gift kvinde, hvis hun da overhovedet kunne få børn, bogstavelig talt var gravid, fra hun blev gift, til hun kom i klimakteriet. 20-30 graviditeter hørte slet ikke til sjældenhederne; mange af dem endte med abort som følge af sygdom, hårdt arbejde og dårlig ernæring, og spædbørnsdødeligheden var uhyggelig stor. Så sent som ved århundredeskiftet lå den på 12,8 pct., nu er den godt 2 pct

Kvinder har - ikke mindst efter p-pillens fremkomst - fået mulighed for selv at bestemme, om de vil have børn, og når de vil have dem.

Det vil ikke være rigtigt at påstå, at det er den organiserede kvindebevægelse, som har været egentlig initiativtager til oplysning på dette område; men den har alligevel spillet en betydelig rolle. Det var således på opfordring fra Dansk Kvindesamfund, Thit Jensen 1909 holdt sit første offentlige foredrag »Moral«.⁸⁾

8) Thit Jensen: Hvorfra? Hvorhen? Gyldendal, Kbh. 1950.

Det fremkaldte så stor begejstring, at hun rejste rundt og holdt det over hele landet i DK-kredse. Senere, da Thit Jensen vakte en så vældig storm med sine berømte foredrag om »frivilligt moderskab«, kølnedes forholdet til DK noget, der var en del, som blev ængstelige og lidt forargede, men DK tog i tyverne et arbejde op for at udbrede kendskab til seksuelle spørgsmål og forsøgte at få seksualundervisning ind i skolerne.

Efter skoleloven af 1958 skal der gives oplysning om seksuelle spørgsmål - dog kun hvis forældrene billiger det. På baggrund af det meget store tal for ulovlige aborter - det ansloges dengang af nogle til omkring 30.000 årlig - rettede Danske Kvinders Nationalråd og Mødrehjælpen 1961 en henvendelse til regeringen, hvorefter der blev nedsat et særligt udvalg, der skulle beskæftige sig med behovet og mulighederne for oplysning, etisk vejledning og rådgivning på det seksuelle område.

Dette udvalg afsagde 1968 og 1969 betænkninger, og foråret 1970 er vedtaget en ændring til folkeskoleloven, så sexualoplysning for alle børn indføres som en del af skolens undervisning. Der er ikke tale om et fag med bestemt timetal, men lærerne og især klasselæreren skal sørge for at behandle seksuelle spørgsmål i sammenhæng med emner, hvor det kan være rimeligt eller i særlige situationer. Sexualundervisningen bliver herved tvungen for såvel skole som elever, så forældre skal ikke længere spørges om tilladelse til, at deres børn deltager. Samtidig indeholder loven bestemmelser om, at lærerne ikke kan fritages for at give sexualundervisning, når de først er blevet uddannede dertil, og endelig, at der i folkeskolens afgangsklasser skal gives en samlet seksualbelæring omfattende prævention. Lovens ikrafttræden 1971 har ført til stærk diskussion og til forskellige aktioner for at hindre dens gennemførelse.

Sexualoplysningsudvalgets anden betænkning indeholdt bl.a. en undersøgelse af abortmotive, og denne har været inddraget i de overvejelser, der førte til ændringerne i svangerskabsloven af 1956. I den kommission, som forberedte 1956-loven, var overkirurg Fabricius-Møller den eneste, som gik ind for fri abort, men alle kommissionens medlemmer lagde stor vægt på oplysning om prævention. Dog først 1966 blev gennemført en lov, hvorefter enhver kvinde, der har født eller aborteret, efter fødslen skal have tilbudt oplysning om svangerskabsforebyggelse

i forbindelse med den gratis helbredsundersøgelse.

Alle disse spørgsmål - og de senere år ikke mindst den frie abort - har været ivrigt diskuteret i offentligheden og især i kvindeforeningerne. Dansk Kvindesamfund mistede 1966 sin ungdomskreds, fordi hovedforeningen ikke kunne gå ind for fri abort og ikke ville give ungdomskredsen selvstændig udtaleret eller lægge navn til, at den sendte gravide kvinder til Østlande (Polen) for dér at opnå abort. Men på sit landsmøde 1969 vedtog Dansk Kvindesamfund en udtalelse for fri adgang til svangerskabsafbrydelse. Samme år gik Socialdemokratiets kongres ind herfor. Socialistisk Folkeparti havde da allerede gentagne gange i Folketinget fremsat lovforslag om fri abort og også ønsket nedsættelse af et nyt udvalg til at vurdere den gældende svangerskabslov. Et udvalg herom blev nedsat i 1967, og betænkningen forelå 1969. Ligesom i det tidligere udvalg var kun ét medlem - overlæge Henrik Hoffmeyer - tilhænger af den frie adgang til abort, mens resten af udvalget (8) ønskede en liberalisering.

1. april 1970 er en ny abortlov trådt i kraft, og en vis liberalisering gennemført. Således kan svangerskabsafbrydelse uden særlig tilladelse bl.a. ske, når en kvinde er fyldt 38 år eller har født mindst fire børn, som bor hos hende og er under 18 år. Normalt skal indgrebet foretages før udløbet af 12. svangerskabsuge. Der skal ske henvendelse til Mødrehjælpen eller til vedkommendes sædvanlige læge, og Mødrehjælpen står i øvrigt som hidtil til rådighed med personlig rådgivning, vejledning og eventuel økonomisk bistand for gravide kvinder, uanset om de ønsker abort eller vil gennemføre svangerskabet. Afgørelse af, om abort i henhold til lovens øvrige bestemmelser kan tillades, påhviler som tidligere særlige samråd bestående af to læger samt en socialrådgiver eller jurist.

2.5. Skattelovgivningen.

Et område, som direkte vedrører gifte kvinders ligestilling i ægteskabet og desuden deres ligestilling med ugifte mænd og kvinder, er skattelovgivningen. Allerede 1913 blev spørgsmålet om gifte kvinders skat rejst på Dansk Kvindesamfunds landsmøde i Rønne, og der blev krævet selvstændig beskatning. Utallige udvalg, henvendelser, møder, demonstrationer, aktioner o.lign. har beskæftiget sig med denne sag, der stadig ikke er endelig løst, selv om

kildeskatteloven indfører særskilt skatteansættelse for gifte kvinders arbejdsindtægter af selvstændig virksomhed m.v. Sambeskatningssystemet er fortsat bevaret for formue, formueindtægter og -udgifter samt for andre indtægter som f.eks. folkepension. Ægtefæller er desuden stadig sammenkædet skattemæssigt gennem personfradrage, hvor der pr. ægteskab ydes to, og altså dobbelt personfradrag i ægteskaber med hjemmearbejdende hustru. I tilfælde af, at hustruen tager erhvervsarbejde, overføres det ene personfradrag til hende, og mandens skat stiger derfor, selv om hans indtægt ikke ændres. Dette gælder også, hvor hendes indtægt ikke overstiger et eventuelt »frikort«s grænser. Med den udformning tjenestemandspensionsloven af 1969 har fået i forbindelse med tjenstemandenes ret til fuld folkepension - som medfører nedsættelse af egenpension med 3/4 af folkepensionen - har desuden en betydelig del af de kvindelige tjenestemandspensionister i realiteten fået en del af deres pensionsrettigheder overført til og beskattet hos deres mænd. Endelig skal fradrage før beregning af trækprocent for en del fradrags vedkommende - f.eks. indekskontrakter - altid foretages hos manden. Dette fører til højere sammenlagt skat for et ægtepar, hvor hustruen tjener mere end manden, sammenlignet med et ægtepar, hvor manden tjener mest, og hvor indtægterne i henholdsvis det ene og det andet ægteskab tilsammen er lige store.

Skatteretligt er ægtemænd således stadig hovedpersoner i ægteskabet, og det kan ikke siges at være i overensstemmelse med ægteskabslovens ligestillingsprincipper.

I alle hidtidige skattelove er manden blevet betegnet som »familieoverhovedet«, og i det oprindelige forslag til kildeskattelov, der blev vedtaget 1967, brugtes stadig dette udtryk. Men i Folketinget blev protesteret, også mod, at ægtemanden fortsat skulle betale skat af visse af sin kones indtægter. Da loven ændredes 1968, gled selve ordet »familieoverhovedet« ud, og spørgsmålet om at bringe ægteskabslovens ligestillingsprincipper ind i skattelovgivningen forelagdes Justitsministeriets ægteskabsudvalg. Det havde den opfattelse, at mand og kone bør være ligestillede skattemæssigt, så også formue, formueindtægter m.v. særbeskattes. Denne sag er nu overladt til en arbejdsgruppe. Her findes således et lovgivningsområde, hvor der hverken er formel eller reel ligestilling mellem mænd og kvinder.

2.6. Lovgivning og andre ændringer henimod formel ligestilling.

De seneste år har på nogle områder bragt love, der ligestiller kvinder og mænd. Således ophævede den nye næringslov af 1964 bestemmelsen om, at mand og hustru ikke begge kunne få næringsbrev, og i den nye tjenestemandsslov af 1969 gennemførtes pensionsregler, så kvindelige tjenestemænds efterladte ægtefæller og børn får pension efter samme regler som mandlige tjenestemænds efterladte. Spørgsmålet om berettigelsen af selve systemet med enkepension (og således også den heraf afledte enkemandspension) er dog omdiskuteret, idet nogle har den opfattelse, at pensioner af denne art er medvirkende til at opretholde såvel forsørgerbegrebet som det herskende kønsrollemønstre, jfr. Kvindekommissionens betænkning vedrørende kvinders deltagelse i det offentlige liv⁹⁾.

På det private arbejdsmarked har kvinderne inden for nogle brancher opnået bedre lønmæssig placering. Således er gennemført lige løn for mandlige og kvindelige bankfunktionærer 1961, men dog kun for de lavere trin. For slagteriarbejderne, hvor kvindelønnen lå på 75 pct. af mandslønnen, opnåedes 1961 ved overenskomstforhandlingerne, at kvindelønnen skulle stige med 5 pct. om året, indtil lige løn var nået. Efter 1966 var der dog stadig forskel i dyrtidstillæggene til mænd og kvinder, men denne forskel forsvandt generelt med 1969-overenskomsterne. Det meget store område for handels- og kontorfunktionærer, hvor over halvdelen af de organiserede er kvinder, fik lige løn for mænd og kvinder for minimallønningerne fra 1965. I 1971 ændredes funktionærloven, så der også ydes efterløn til kvindelige funktionærers efterladte.

Førende på ligelønsområdet har imidlertid Tobaksarbejderforbundet været. Lige fra århundredskiftet blev ydet lige løn og samme akkordsatser til mænd og kvinder, der beskæftigedes ved samme slags arbejde. Forbundet er et af de få, der meget tidligt blev organiseret som industriforbund, og det kunne se ud, som om dette har været til fordel for kvinderne. Udviklingen er interessant, for da cigarmagerne i 1971 dannede fagforeningen »Enigheden«, hed det i dens love bl. a. at »enhver Cigarmager, der lærer et Fruentimmer at rulle Vikler eller Cigar - hans Hustru undtagen - ikke kan være Med-

lem«. Den afgørende ændring i indstillingen hos medlemmerne skete, efter at kvindelige læringe i ret stort tal begyndte at blive uddannede inden for forskellige af fagets specialer. I øvrigt er forbundet det eneste forbund med ret betydeligt antal mandlige medlemmer (ca. 17 %), der har en kvinde på forbundsformandsposten.

1960 ratificerede Danmark ILO's ligelønskonvention fra 1951. Traditionelt er arbejdsmarkedets lønansvarende her i landet overladt til afgørelse gennem forhandling mellem parterne og altså ikke et lovgivningsspørgsmål. Konventionen har således udelukkende psykologiske eller moralske virkninger, og den har muligvis haft en vis virkning for opnåelse af de resultater, som er omtalt. Men først ved overenskomstforhandlingerne 1971 blev ligelønsspørgsmålet sat meget højt blandt LO's krav. Dette skyldtes formentlig påvirkning fra aktioner foretaget af »Rødstrømper« og andre udenomsparlamentariske grupper, ulovlige strejker m. v. Resultatet blev ikke en øjeblikkelig gennemførelse af ligelønnen, men en relativt stor forbedring af kvindernes og andre lavtlønnedes forhold samt et protokollat i overenskomsten med ordlyden: »Hovedorganisationerne er enige om at søge ligelønsproblemet løst, hvor det ikke allerede er sket.« Kvindeligt Arbejderforbund anbefalede sine medlemmer at stemme mod forslaget, nu ville man ikke vente længere, og det gjorde medlemmerne - kun ca. en femtedel stemte for. Et udvalg er nedsat for at forberede sagen til næste overenskomstforhandling 1973, så det ser altså ud til, at en løsning af ligelønsspørgsmålet på det industrielle arbejdsmarked er i sigte.

3. Diskussion om kvindernes stilling.

1960'erne har i øvrigt været præget af en diskussion om kvindernes stilling i samfundet, som i intensitet og omfang kun kan sammenlignes med de diskussioner, der foregik i forrige århundrede, da kvinderne begyndte at formulere deres ønsker om ligestilling på de lovgivningsmæssige områder. Baggrunden herfor har utvivlsomt været det stærkt stigende antal gifte kvinder på arbejdsmarkedet og de deraf følgende problemer, bl. a. med børnenes pasning, men også den nye belysning og de formuleringer om mænds og kvinders stilling, som den svenske Eva Moberg gav i sin artikel »Kvin-

9) Betænkning nr. 615. Kbh. 1971. S. 38-39.

nornas villkorliga frigivning«. ¹⁰⁾ Hun tager her bl. a. afstand fra Alva Myrdals synspunkter om kvindernes to roller ¹¹⁾ - en moderrolle og en erhvervsrolle - hvor hensynet til børnene kræver, at kvinderne en periode af livet helt helliger sig moderrollen. Herimod hævder Eva Moberg, at ligestilling kun kan nås, hvis såvel mænd som kvinder har en erhvervsrolle og en familierolle så både arbejdsbyrden i hjemmet og pasning, omsorg og opdragelse af børn m. v. deles ligeligt mellem ægtefællerne. Ikke mindst Eva Mobergs omtale af husmødrene gav anledning til modsigelser. Hun udtrykte sig f. eks. således (side 113):

»En forudsætning for ligestilling mellem kønne er, at kvinderne bliver helt økonomisk og socialt uafhængige af mændene. Dette kan kun ske, hvis samfundet bestemt afviser i stedet for som nu understøtter ægteskabet som forsørgelsesinstitution. D.v.s. fuldt arbejdsføre kvinder skal ikke kunne blive forsørgede i og med ægteskabet, og fuldt arbejdsføre mænd skal heller ikke kunne holde sig en ulønnet, samvittighedsfuld og uegennyttig husholderske«.

Også bogen »Kvinnors liv och arbete« ¹²⁾ bidrog i høj grad til debatten. I den præsenteredes videnskabelige teorier og materiale på en let forståelig måde, og meget brede kredse i Sverige engagerede sig i diskussionen om kvinders og mænds stilling i familie, samfund og erhverv. Særlig redegørelsen for kønsrollerne og deres betydning bragte nye synspunkter frem, og i forbindelse hermed rettedes opmærksomheden mod bl. a. familiepolitikken, skattelovgivningen, arbejdsmarkeds- og uddannelsespolitikken. Flere ændringer på disse områder er gennemført eller under forberedelse.

Diskussionen gav en vis genlyd i Danmark, men først da TV 1964 bragte en række udsendelser om »Kvinden i mandssamfundet«, blev den af omfattende karakter, dog nåede den aldrig hverken så dybt eller så bredt som i Sverige, formentlig på grund af vor næsten totale mangel på teoretisk litteratur inden for området. Men denne diskussion har formentlig ikke været uden indflydelse på nedsættelse af Kvindekommisjonen.

10) Eva Moberg: Kvinnor och Människor. Stockholm 1962.

11) Alva Myrdal og Viola Klein: Women's Two Roles. London 1956.

12) Edmund Dahlström m. fl.: Kvinnors liv och arbete. SNS 1962.

Et andet resultat af det røre, der skabtes om kvindernes stilling og om ligestillingsproblematikken, er den voksende forståelse for, at kvinderne ikke kan opnå ligestilling uden at være økonomisk uafhængige. Denne opfattelse har fundet udtryk - omend ikke særlig klart - i partiet Venstres kvindeprogram af 1967 og i Dansk Kvindesamfunds nye formålsparagraf og arbejdsprogram af 1968.

4. Familien og dens fremtid

Den nedgang i fødselstallet, der skete i 30'erne førte til omfattende diskussioner om familien. Særlig alarmerende var faldet i børnetallet i Sverige, og Gunnar og Alva Myrdals bog fra 1934 »Kris i Befolkningsfrågan« ¹³⁾ analyserede situationen og fandt væsentlige årsager i familiens ændrede stilling. Den svenske regering nedsatte en befolkningskommission, som gennem en række »utredninger« analyserede hele problematikken omkring familien og kvindernes stilling, som den formede sig i et industrialiseret samfund. Resultatet blev familiepolitikken, der kan karakteriseres som samfundets bestræbelser for at styrke familierne, så de kunne danne ramme om et familieliv, hvori såvel børn som voksne trivedes. Selv om frygten for »folkeed« var baggrunden for familiepolitikken, blev det ikke som i visse andre lande præmieringen af højt børnetal, bestræbelser for at få kvinderne tilbage til hjemmene, skærpet skilsmissegivning o. l., der kom i højsædet, men derimod økonomisk udjævning mellem børnefamilier og barnløse gennem børnetilskud og skattelovgivning, oprettelse af børneinstitutioner, udvidede rettigheder i forbindelse med fødsel, hjælp til enlige mødre, forøget sexualoplysning m. v.

Her i landet blev en befolkningskommission nedsat 1935, og den nåede at afgive betænkninger om børnehaver, om boligstøtte til børnerige familier og om mødrenes rettigheder i forbindelse med fødsel. Så kom krigen, og selv om en del lovgivning fulgte efter betænkningerne, blev det dog først i løbet af de 25 år, der er gået efter krigens afslutning, at en omfattende familiepolitik er gennemført. Der er redegjort herfor i kvindekommisjonenens betænkning vedrørende familiens og børnenes tilpasning ¹⁴⁾.

13) Dansk udgave 1935 ved Jørgen S. Dich: Krisen i Befolkningsspørgsmålet.

14) Betænkning nr. 575. 1970.

Den oprindelige baggrund for familiepolitikken - nedgangen i fødselstallet - er trådt helt i baggrunden, og familiepolitikken er blevet en del af den almindelige socialpolitik og søger desuden at skabe økonomisk udligning mellem mennesker med og uden børn.

En ny diskussion om familien og dens fremtid er blusset op de seneste år - igen først i Sverige, lidt senere her i landet - i forbindelse med oprettelse af storfamilier, gruppefamilier, kollektivfamilier, eller hvad de nu kaldes. Her er ikke tale om den gammeldags form for storfamilier, som bestod af tre eller måske fire generationer, men om et antal ægtepar med eller uden vielsesattest, der slår sig sammen om bolig og løsning af en række praktiske opgaver som husholdning, børnepasning m. v. Fordelen ved et fællesskab af denne karakter skulle være, at medlemmerne fik større muligheder for at få tilfredsstillet flere sider af deres personlighed end inden for den lille kernefamilie bestående af far, mor og et par børn. Børnene vil få flere legekammerater og få let ved at komme i kontakt med andre voksne end forældrene.

Der er således ikke tale om familie i traditionel forstand. Herved har man hidtil forstået en gruppe mennesker, der er knyttet sammen gennem slægtskab eller ægteskab, som i almindelighed bor sammen og har fællesskab også økonomisk i deres husholdning - alle tre forhold har betydning.

Foråret 1971 eksisterede ca. 150 storfamilier her i landet. Deres medlemmer består i det væsentlige af unge mennesker, særlig studerende, som har lejet en større lejlighed eller købt en ældre villa. Nogle af familierne har fælles økonomi, så alle indtægter går i én kasse, der skal afholde alle udgifter, andre har ordnet økonomien på mindre konsekvent måde. Levedygtigheden for disse kollektiver kan der på nuværende tidspunkt ikke siges noget sikkert om, men selv om de omfatter mennesker, som var venner og har samme indstilling til tilværelsen, så vil dagligdagen i en storfamilie stille store krav til den enkeltes tolerance, til modenhed og hensyntagen, og det er langt fra sikkert, venskabet holder. Muligheden for jalousi og konflikter i den forbindelse er desuden nærliggende, selv om det langt fra er alle kollektiver, der dyrker gruppesex. Det ser imidlertid ud, som om der sker en temmelig hyppig udskiftning af kollektivernes medlemmer - i alt fald i nogle af dem.

Selv om det næppe er rimeligt at foretage en direkte sammenligning mellem de israelske kibbutzer og de nordiske storfamilier, så har de dog visse lighedspunkter. Der er således begge steder tale om fællesløsninger af en række praktiske opgaver. Men der er den afgørende forskel, at de israelske kibbutzer er skabt omkring løsningen af produktive opgaver, hvad enten der er tale om landbrug med dyrkning af jord med eller uden kvægbrug eller om frugtdyrkning. Vore storfamilier har ikke deres basis i fællesskab om produktion af varer. Kibbutzerne er desuden skabt i en krisesituation under stærkt ydre tryk, hvor landet skulle opbygges, og hvor der var brug for al arbejdskraft.

Kibbutzerne har nu bestået i så mange år, at unge, der kender dette storfamiliesystem inde fra, er kommet i den alder, hvor de selv skal til at danne familie, og mange forlader kibbutzerne, fordi de ikke ønsker, at deres børn skal opdrages på samme måde, som de selv er blevet det. Kibbutzerne savner derfor arbejdskraft, og unge fra andre lande er af den grund så velkomne.

Hvorvidt vore danske storfamilier er andet end et modelune, er det umuligt at dømme om i dag. Men en løsning af kvindernes ligestillingsproblemer i familien giver de ikke automatisk. Deres situation er lige så forskellig her som i de traditionelle kernefamilier. Der er intet i vejen for, at arbejdsbyrden med husvæsen og børnepasning hviler helt på de kvindelige medlemmer eller på enkelte af dem.

Indtil videre er storfamilier en rent privat foreteelse, som det offentlige ikke blander sig i, men et lovforslag med bl. a. det formål at skabe regler for afgørelsen af økonomiske forhold i tilfælde, hvor en storfamilie opløses, eller hvor enkelte medlemmer ønsker at udtræde af fællesskabet, blev i 1968 af Poul Dam (SF) fremsat i folketinget. Det blev ikke til lov.

5. Udviklingen i USA

Formentlig er USA det højest udviklede industrialiserede samfund, og det kan derfor være af interesse med en kort oversigt over de amerikanske kvinders stilling og over den diskussion, der er ført de senere år.

Da mændene i vid udstrækning var borte under 2. verdenskrig, overtog kvinderne som i de andre krigsførende lande store dele af arbejdet såvel i industrien som i forretningsverdenen, og mange blev uafhængige i deres hjem-

lige forhold og ene om børneopdragelse m. v. Efter mændenes tilbagekomst var der ikke udelukkende glæde blandt kvinderne ved at tilpasse sig de traditionelle roller, men de gjorde det i stor udstrækning, og i efterkrigstiden fulgte en stor stigning i fødselstallene¹⁵⁾. I mange unge ægteskaber blev det almindeligt, at mand og kone delte det hjemlige arbejde, men også at konen arbejdede for at underholde familien, mens manden gik på college¹⁶⁾. Af den samlede arbejdsstyrke udgjorde kvinderne 1930 22 pct., 1940 24 pct., 1950 27 pct. og 1960 32 pct.¹⁷⁾. I samme periode skete imidlertid en tilbagegang for kvindelige beskæftigede med en eller anden form for uddannelse. 1930 udgjorde kvinderne ca. 50 pct. af de uddannede eller delvis uddannede på arbejdsmarkedet - i 1960'erne under 35 pct.¹⁸⁾ For kvinder med universitetsuddannelse er der nok sket en forøgelse af antallet fra 1930 til 1960, men ikke når det drejer sig om dem med de højeste uddannelser. Procenten for kvinder, der opnåede M.A. (Master of Arts - svarende nærmest til cand. mag. eller civilingeniør) i forhold til B.A. (Bachelor of Arts - svarende nærmest til cand. phil. eller akademiingeniør), har i årene efter krigen ligget mellem 16 og 18,8 - i 1961 på 16,8 pct. Det kan nævnes, at der 1961 var 24.481 kvinder, som fik B.A.-graden, mens 1112 blev Ph.D.'s (Philosophy Doctor) - tilsvarende tal for mænd var 54.459 B.A.s og 9463 Ph.D.s¹⁹⁾.

I de talrige kvindeblade førtes i 50'erne og ind i 60'erne en voldsom propaganda for den kvindelige kvinde, for husmoderen og moderen i hjemmet. Man kunne her læse, hvordan erhverv og højere uddannelse førte til mandhaftige kvinder m. v., og de berømte gamle **pige**-colleges havde besvær med at blive fyldt. **Æg**teskabsalderen faldt for både kvinder og mænd, samtidig steg skilsmissetallet, særlig for de unge ægteskaber.

Denne udvikling tilbage mod de traditionelle kønsroller er i overensstemmelse med de råd,

antropologen Margaret Mead gav de amerikanske kvinder i sin bog »Male and Female« (1949²⁰⁾). Margaret Meads studier af en række primitive kulturer, især af stammer på Sydhavsøerne, havde givet det resultat, at der er stor forskel på mands- og kvinderollen i forskellige samfund, men også at det, der i ét samfund er knyttet til mandsrollen, i et andet kan høre til kvinderollen. Selve differentieringen er ifølge Margaret Mead grundlaget for opretholdelsen af enhver kultur. I det amerikanske **ef t** erkrigs samfund konstaterer dr. Mead stor forvirring i kønsrollerne, og hun ser heri væsentlige årsager til utilfredsheden blandt såvel mænd som kvinder. Hun siger bl. a.: »Det er af tvivlsom værdi at mobilisere kvindernes anlæg, hvis det bringer dem ind på felter, der er defineret som mandlige, og derved forskrækker mændene, afsexer kvinderne og dæmper og fordrejer de bidrag, kvinderne kunne yde«²¹⁾. Hun vil, at kvinderne såvel som mændene skal opdyrke hvert køns specielle anlæg og evner fremfor at søge ligheden, men nogen primitiv agitation for »kvinderne tilbage til hjemmene« er der ikke tale om hos Mead. Den blomstrede som nævnt i damebladene, og i 1950'erne dyrkede det amerikanske samfund livet, som det udfoldede sig omkring kernefamilien, og hævdede kvinden som hustru og moder til skyerne. Mange **højtuddannede** kvinder - de der havde råd til det - forlod deres erhvervsarbejde eller undlod at bruge deres uddannelse, når de var færdige på universiteterne.

I begyndelsen af 1960'erne beskæftiger Mead sig igen med disse spørgsmål²²⁾, og er yderst bekymret over udviklingen: »Kvinden er vendt tilbage, hver til sin egen hule, ventende ængsteligt på sin egen mand og sine børn, fuld af jalousi vogter hun sin ægtefælle mod andre kvinder og er næsten uden kontakt med livet uden for sin egen dør . . . piger opmuntres til at lære maskinskrivning fremfor matematik, og hvis det er sådan, at kvinder, når deres børn er voksne, søger efter et indhold i tilværelsen så rettes deres opmærksomhed mod en hobby .. «²²⁾ Mead svigter ikke sine synspunkter om kønsrollerne, men situationen er en anden i USA, efter at russerne har opsendt sputnikker

15) 16) 17) American Women. The Report of the President's Commission on The Status of Women. N. Y. 1965. Side 18. 88, 46 og 91.

18) American Women: The Changing Image. Prof. Ethel Alpenfels i artiklen »Women at work« side 74. Boston 1963.

19) American Women. The Report of the President's Commission on The Status and Women. N. Y. 1965. Side 91.

20) Dansk udgave 1962. M. M.: Køn og Kultur. Schultz.

21) M. M. Køn og Kultur. Side 253.

22) M. M. i forordet til American Women: The Changing Image. Boston 1963.

og haft mennesker ude i verdensrummet. Også kvindernes talenter må nu udnyttes, de kvinder, der ikke er bundet af små børn, bør inddrages i arbejdet for helheden.

Mange andre end Margaret Mead var foruroligede, og allerede 1961 nedsatte præsident Kennedy sin kvindekommision under Eleanor Roosevelts formandskab. Formålet var at undersøge kvindernes stilling i USA og stille forslag til love eller lovændringer, så større frihed og lighed for kvinderne kunne nås. »Vi har slet ikke gjort nok for at styrke familielivet, og samtidig tilskyndet kvinderne til i fuld målestok at yde deres bidrag som borgere«, sagde præsidenten bl. a. ved kommissionens nedsættelse²³).

Kommissionen var nedsat under det særlige Women's Bureau,²⁴) der er et organ under arbejdsministeriet. Det er oprettet 1920 og har til opgave at beskæftige sig med kvindernes forhold især på arbejdsmarkedet, men også uddannelsesmæssigt m. v. Kommissionen gav anledning til, at visse diskriminerende love ændredes, tilskud til uddannelse på forskellige niveauer forøgedes, sygeplejerskeuddannelsen ændredes og tilskud samt lånemuligheder til den forøgedes, ældre kvinder fik muligheder for uddannelser, en udvidelse af antallet af børneinstitutioner gennemførtes, husmoderafløserordningen udbyggedes (homemaker service) m. v. Desuden oprettedes kvindekommisioner i enkeltstaterne, og Women's Bureau udvidedes.

En nyskabelse var oprettelsen af en komité (Interdepartmental Committee on the Status of Women) bestående af ministre og embedsmænd til at fortsætte kommissionens arbejde. Arbejdsministeren er formand og direktøren for Women's Bureau næstformand. Hertil er knyttet et råd (The Citizens' Advisory Council of the Status of Women) bestående af 17 medlemmer, som skal mødes mindst to gange om året. Medlemmerne her blev i hovedsagen de personer, der havde siddet i kommissionen. Begge grupper fik som opgaver at stimulere til, overveje, vurdere og registrere fremskridt for kvindernes stilling.²⁵) Den første årlige rapport udsendtes 1964, men selv om mange initiativer blev taget og fremskridt kunne noteres, skete ikke afgørende forandringer for de ame-

rikanske kvinder, og i slutningen af 1960'erne kom så kvindeoprøret, Women Liberation Movement, forkortet til Women's Lib eller bare til Lib.

Det har næppe været uden påvirkning fra de to nye organer og fra kvindernes befrielsesbevægelse, at der 1970 blev gennemført en forfatningsændring, som siger, at hverken USA eller nogen enkeltstat under påberåbelse af køn kan afvise eller foretage indskrænkninger i en persons lovmæssige lige rettigheder. Forslaget om denne fulde ligestilling har været stillet i hver kongres lige siden 1923, men blev afvist år efter år af senatets juridiske komité, og kun ved et kvindeligt kongresmedlems udholdenhed og anvendelse af en sjældent brugt lovparagraf lykkedes det at få forslaget frem til behandling og vedtagelse i begge kamre. Herefter har kvinder adgang til alle offentlige stillinger og hverv på samme vilkår som mænd, adgang til alle uddannelser m. v. Politisk har de amerikanske kvinder i øvrigt kun i ringe grad gjort sig gældende, der var i 1970 11 kvinder blandt kongressens 535 medlemmer, og kun 75 kvinder har været kongresmedlemmer i de godt 50 år, kvinderne har haft stemmeret.²⁶)

6. Er kvinderne ligestillede i Sovjetunionen?

Det er en af de marxistiske teser, at ejendomsretten i det kapitalistiske samfundssystem umuliggør kvindefrigørelsen, og at kun et socialistisk samfund kan give kvinderne frihed og ligestilling. I Sovjetunionen har kvindens absolutte ligeret været grundlovsfæstet lige siden revolutionen 1917, og i den officielle propaganda fremhæves denne ligestilling på alle områder: i arbejdslivet, i ægteskabet, i politik, uddannelsesmæssigt, på det kulturelle område m.v.

Er det da lykkedes at gennemføre fuldstændig ligestilling mellem kvinder og mænd? Hvordan ser det ud i praksis, nu hvor Sovjetunionen har eksisteret mere end et halvt århundrede? Spørgsmålene er vanskelige at give blot nogenlunde klare svar på, fordi beretningerne om de sovjetiske forhold almindeligvis er stærkt propagandaprægede, og fordi det sovjetiske kilde-materiale af sproglige årsager kun er tilgængeligt for de få. Desuden er næsten alle de seriøse

23) American Women. The Report of the President's Commission, s. 15.

24) Samme.

25) Samme, s. 162 ff.

26) Marianne Gatz: 50 Jahre »Women's Bureau« i Informationen für die Frau. Sept 1970 Bad Godesberg.

vestlige skildringer af de sovjetiske kvinders forhold forældede, da de seneste år har bragt flere væsentlige reformer.

Imidlertid udkom 1970 en lille svensk bog »Kvinnor i Sovjet«²⁷⁾ skrevet af TT's korrespondent i Moskva, Sture Stiernlöf. Den bygger hovedsagelig på sovjetiske kilder og lægger vægt på at vurdere kvindernes muligheder for at hævde sig på lige vilkår med mændene inden for det herskende system. Den følgende redegørelse bygger i det væsentlige på denne bog.

På det centrale område om deltagelse i erhvervslivet opgiver den officielle statistik, at 50 pct. af alle arbejdende i hele Sovjetunionen er kvinder; men der findes efter folketællingen 1970 ca. 111 mill. mænd og ca. 130 mill. kvinder, og procenten for kvindernes andel af den totale arbejdsstyrke varierer i de forskellige republikker fra 40 til 52.

Inden for industrien udgør kvinderne 47 pct. af arbejdsstyrken, i byggevirkksomhed 28 pct., i transportvæsen 25 pct., og de dominerer ganske inden for handels- og levnedsmiddelområdet med 74 pct., ligeså i bank- og forsikringsbrancherne med 75 pct.; 74 pct. af alle læger er kvinder, 69 pct. af lærerne og 35 pct. af advokaterne. Blandt ingeniørerne er 30 pct. kvinder, og de udgør 45 pct. af dem, der beskæftiger sig med videnskabeligt arbejde. Inden for statsapparatet og samfundsorganisationerne er 58 pct. kvinder.

Lige løn for lige arbejde er et fastslået princip i grundloven, og det gennemføres konsekvent. Særbehandling sker derimod på pensionsområdet, hvor kvinder pensioneres ved 55 års alderen, mænd ved 60, i særlig strenge industrier pensioneres kvinder ved 45 år, mænd ved 50. Pensionen udgør normalt 60-70 pct. af den tidligere løn.

Men som andre steder i verden findes kvinderne især ved underordnet rutinearbejde og i omsorgs- og servicefagene. Selv inden for sundhedsvæsenet, hvor 85 pct. af de beskæftigede er kvinder, besætter mændene halvdelen af chefposterne. Alligevel findes i sammenligning med andre lande et meget stort antal kvinder med ledende arbejde, f. eks. som fabrikschefer, og kvinder ses i stort tal på områder, der plejer at blive betragtet som eksklusivt mandlige, f. eks. som ingeniører. Men alle, der har besøgt Sovjet, kan også fortælle om kvinder, som ud-

fører arbejde, der både er tungt og smudsigt, og som andre steder i verden i alt fald delvis klares af maskiner, f. eks. vejarbejde, snerydning, renovationsarbejde. Der findes imidlertid lister over en række arbejder, som kvinder ikke må beskæftiges ved, og det fremhæves fra officiel side, at sådanne restriktioner ikke må opfattes som begrænsninger i kvinders ligestilling, men at der er tale om beskyttelse af kvindens og hendes fremtidige barns helbred. Der sker da også stadig ændringer i disse lister, når mekanisering eller nye maskiner ændrer arbejdets karakter. Kvinder må f. eks. ikke arbejde med smeltende metaller, ikke anvendes ved asfaltkogning (vejarbejde), være brandmænd, arbejde som søfolk på fiskertrawlere, beskæftiges hvor der er risiko for strålingsfare.

En række bestemmelser giver arbejdende kvinder særlige rettigheder i forbindelse med graviditet og fødsel. F. eks. må gravide kvinder ikke afskediges i indtil 1 år efter barnets fødsel, natarbejde er forbudt for gravide og ammende, de må ikke tage overarbejde, og gravide med tungt arbejde skal overflyttes til lettere arbejde. Barselsorlov gives i 56 dage før fødslen og 56 dage efter med fuld løn. Kvinder har ret til at blive borte fra arbejde et år efter fødsel, men da uden løn.

Børnetilskudssystemet er temmelig kompliceret og kritiseres den senere tid i pressen som utidssvarende. Det begynder ved fødslen af fjerde barn og udbetales månedligt indtil udgangen af fjerde leveår. Desuden får moderen ved tredje barns fødsel en særlig moderskabsydelse, som det fremgår af tabellen nedenfor. Til enlige mødre ydes børnebidrag fra første barns fødsel, og det vedbliver, indtil barnet er fyldt 13 år. Disse bidrag er større end beløbene i tabellen.

Det sovjetiske børnetilskudssystem:

Antal børn	Moderskabsydelse (engångsydelse)	Børnetilskud pr. måned
3	20 rubler	—
4	65 —	4 rubler
5	85 —	6 —
6	100 —	7 —
7 og 8	125 —	10 —
9 og 10	175 —	12,50 —
over 10	250 —	15 —

27) Kvinnor i Sovjet. Yrkesliv och könsroller i första socialiststaten. Prisma, Stockholm 1970.

Sammenlignet med skandinaviske forhold er beløbene særdeles beskedne - 1 rubel svarer til

ca. 8,25 kr. - men det forsvars officielt med, at det sovjetiske velfærdssystem i mindre grad bygger på tilskud end på samfundsmæssig hjælp af forskellig art, lave huslejer, lave skatter osv.

Blandt den samfundsmæssige hjælp er især børneinstitutionerne vigtige, og der har været udfoldet store anstrengelser for at få udbygget nettet af vuggestuer og børnehaver, så de kan dække behovet, men dette mål er ikke nået. 1970 udtalte det kommunistiske partis central-komité ifølge Pravda, at mere end 9 mill. børn var i børneinstitutioner, men da antallet af børn under 7 år må være omkring 25 mill., er der langt igen, før pladser findes til alle, som har brug for institutioner, selv om dette ikke gælder alle børn.

Børnene tilbringer 10-12 timer daglig på institutionerne, og der er mulighed for, at de kan blive om natten og kun komme hjem på weekend. Udgifterne ved at have børn på en institution varierer efter lokaliteten i Sovjetunionen, efter forældrenes indtægt, efter hvor lang tid barnet er på institutionen, om moderen eller faderen er enlig m. v. En temmelig almindelig pris er 10 rubler om måneden, og i denne pris er inkluderet alle måltider.

Også på i alt fald nogle skoler findes mulighed for, at børnene kan blive om natten, og det er almindeligt, at børnene efter skoletid opholder sig på skolerne under lærertilsyn, læser lektier eller beskæftiger sig med hobbyvirksomhed, indtil deres forældre kommer fra arbejde. Kostskoler er temmelig udbredte, og da Hrustjof 1959 aflagde beretning på Det sovjetiske kommunistpartis 21. kongres, sagde han, at »det i fremtiden påtænkes at skabe muligheder for, at alle børn kan blive opdraget på kostskoler, hvilket vil medvirke til at fremme den kommunistiske opdragelse af den opvoksende generation og inddrage nye millioner af kvinder blandt det kommunistiske samfunds aktive opbyggere«²⁸⁾. Den nu gældende ideologi går imidlertid ud på at lægge stor vægt på samfundsindflydelse i opdragelsen, men med bibeholdelse af en del af familielivet med den traditionelle familieopdragelse.

Sovjetunionens lovgivning på familielivets område har været præget af store ændringer gennem de godt 50 år. Kun få måneder efter revolutionen blev det kirkelige ægteskab af-

skaffet, og en ny ægteskabslov indførte ligestilling mellem ægtefællerne, særeje og gensidig underholdspligt. Skilsmisse kunne ske, blot en af parterne ønskede det, forskellen mellem retsstillingen for børn født i og uden for ægteskab ophævedes.

I 1920 gennemførtes en lov om legalisering af aborter, hvorefter en kvinde kunne få abort efter ansøgning og under hensyn til helbreds-mæssige, sociale eller økonomiske forhold. Principielt blev ikke givet tilladelse til abort i forbindelse med første graviditet - bortset fra tilfælde, hvor kvinden var ganske ung - ikke oftere end to gange årligt og ikke senere end tre måneder efter svangerskabets indtræden²⁹⁾.

Formålet med disse love var at skabe »den nye sovjetfamilie«, der byggede på ligestillede parters frie vilje. Men den voldsomme propaganda mod familien i den gamle form slog delvis fejl og førte til mange løse forbindelser, og selv eksperimenter som gruppeægteskaber forekom. Der blev formuleret en teori om, at det i et kommunistisk samfund var lige så selvfølgelig at tilfredsstille sit seksuelle behov som at drikke et glas vand. Lenin tog afstand fra denne meget liberale opfattelse af seksuallivet og kaldte den fuldstændig borgerlig. Han betegnede forholdene ganske simpelt som en fortsættelse af de gamle hæderlige, borgerlige bordeller³⁰⁾.

Tilstandene de første år efter revolutionen var meget kaotiske med intervention og borgerkrig, sammenbrud af produktionen og mangel på alle varer. Et meget stort antal børn og unge flakkede rundt uden forbindelse med forældre eller slægt, der måske var omkommet eller levede langt borte. Fra statens side var det under disse forhold ganske uoverkommeligt at sørge for alle disse børn, og samtidig voksede tallet for skilsmissebørn og børn født uden for ægteskab. Det blev tydeligt, at der måtte ske en ændring på familielovgivningens område, og 1926 kom de første beskedne skridt henimod en stramning. Ganske vist blev skilsmisse endnu lettere at opnå end tidligere - man kunne blot henvende sig til ægteskabskontorerne og forlange skilsmisse registreret - men samtidig blev faktiske ægteskaber ligestillede med de registrerede, så parterne fik samme ansvar som i legale ægteskaber.

29) Socialt Tidsskrift 4-5, 1945. Eugenie Engberg: Sovjetunionens Sociallovgivning.

30) Clara Zetkin: Erinnerungen an Lenin. Wien-Berlin 1929.

28) N. S. Hrustjofs beretning på SUKPs 21. Kongres Fakta om Sovjetunionen. København 1959. s. 56.

Under genopbygningsperioden med de første 5-årsplaner og den forcerede industrialisering stilledes store krav til befolkningen om disciplin og ordnede forhold. Kampagner mod fri kærlighed og løse forbindelser førtes, og 1936 blev vedtaget en ny familielov, der forbød aborter, forbedrede forholdene for fødende kvinder, gav støtte til børnerige familier m. v. Det blev samtidig besværligt at opnå skilsmisse, bl. a. indførtes en slags bødesystem, så en stigende afgift skulle betales med stigende antal skilsmisser. Desuden forbedredes forholdene for de ugifte og fraskilte mødre ved at sætte underholdsbidraget i relation til faderens indtægt. Tidligere havde dette været ganske lavt og let at slippe uden om. Nu indførtes straf med op til to års frihedsberøvelse for undladelse af betaling.

Under påvirkning af II. verdenskrigs umådelige tab af menneskeliv og ødelæggelser af familier og familieband kom 1944 Sovjets fjerde familielov, der var overordentlig konservativ. Nu gjaldt det at styrke familierne og særligt at opmuntre de børnerige. Der indstiftedes hæderstitler som »heltemoder« og uddeltes medailler til mødre med mange børn. »Heltemoder« bliver en kvinde, som føder og opdrager mindst 10 børn. Denne udmærkelse - en sovjetstjerne i guld - er 1944-67 tildelt 104.000 mødre. Medaillerne gives i forskellige grader til mødre med fra fem til ni børn. Over 10 millioner har i årenes løb modtaget medaillerne. En række økonomiske og andre fordele er desuden knyttet til at være børnerig, f. eks. fortrinsstilling til pladser i børneinstitutioner, skattelettelser, støtte til anskaffelse af skoleuniformer, rejserabat til sommerlejre. For ugifte mødre blev forholdene stærkt forringede. De fratoges retten til at kræve underholdsbidrag til deres børn og mistede mulighederne for at få fastslået faderskabet, men til gengæld fik de statslige børnebidrag, indtil barnet fyldte 12 år, disse var dog mindre end de tidligere bidrag fra faderen. Skilsmisser blev vanskeliggjort ved gennemførelse af bestemmelser om, at der skulle ske mægling og domstolsafgørelse. Desuden blev det gjort dyrt at opnå skilsmisse, så dyrt, at muligheden blev lukket for de fleste.

Efter Stalins død 1953 kom visse lempelser, bl. a. blev abort igen tilladt på ikke-medicinske indikationer, skilsmisser kunne opnås på lempeligere vilkår, og en tilnærmelse mellem forholdene for børn født i og uden for ægteskab fandt sted.

Den nu gældende femte sovjetiske familielov er fra 1968 og bekræfter princippet om, at familien bør styrkes. Om kvinderne siges i indledningen, at samfundet gennem sine love har til hensigt at betrygge nødvendige sociale forudsætninger for »moderskabets lykkelige forening med en skabende deltagelse i produktionen og i samfundets politiske liv«. Skilsmisse er blevet lettere at opnå, men at myndighederne fortsat ønsker bremse på skilsmisser fremgår af bekostningen ved domstolene. Og domstolene skal impliceres, bl. a. hvis der er mindreårige børn, hvis kun den ene ægtefælle begærer skilsmisse, eller hvis den ene af ægtefællerne ikke er i stand til at arbejde, og der derfor kan blive tale om underholdspligt. Ægtefæller uden mindreårige børn, der er enige om at ville skilles, kan nøjes med at lade deres skilsmisse registrere. Det koster 50 rubler, mens domstolene skal betales med mellem 50 og 200 rubler - dvs. ca. 410 og ca. 1640 kr. For at give et blot tilnærmelsesvis indtryk af beløbenes betydning kan anføres, at gennemsnitslønnen ifølge en rapport til Den øverste Sovjet fra 1969 (Pravda 17-XII) var 121 rubler om måneden, heri indregnet sociale goder. Men sammenligning med vestlige forhold er næsten udelukket, da husleje er meget lav, madpriser forholdsvis lave og mange konsumvarer uforholdsmæssigt dyre - et par sko koster f. eks. omkring 30 rubler.

Når familien beskyttes, og når børneopdragelsen stadig foregår delvis inden for familien, skyldes det i mindre grad ideologiske end praktiske hensyn. De mange eksperimenter med fuld kollektiv opdragelse - bl. a. på kostskoler - har været overordentlig dyre og voldt vanskeligheder med bl. a. dårlige undervisningsresultater og tendenser til større udviklingsproblemer for børnene her end i samfundet i øvrigt. Men de talrige artikler i pressen om familiemoralske spørgsmål viser, at der fra officiel side er bekymring over den konservative indflydelse, familieopdragelsen øver.

Nævnes skal også, at i alle årene har sovjet-samfundet søgt at formindske det huslige arbejde ved oprettelse af spisekøkkener, hvor familierne enten kan komme og spise eller hente maden hjem til lejligheden, men denne service er langt fra tilstrækkelig udbredt, og kvaliteten klages der over. Også på andre områder søges husholdningsarbejdet reduceret gennem service, men f. eks. husholdningsmaskiner og lign. er langt fra så udbredte som i Vesteuropa.

En omfattende debat ført gennem to år i

tidsskriftet Literaturnaja Gaseta bragte oplysninger og synspunkter frem om kvindernes stilling, som normalt ikke ses i sovjetpressen. Diskussionen viste, at de fordomme og vaner, vi bruger ordet kønsroller om, langt fra er udryddede i Sovjet. Udgangspunktet var det politisk uangribelige, at fødselstallene synker foruroligende. Efter den officielle statistik var fødslerne i 1928 44,3 (hele Sovjetunionen) pr. 1000 indbyggere, 1938 37,5, 1958 23,3 og 1968 17,3. I begyndelsen af 1980'erne forudses mangel på arbejdskraft, og det er i den nuværende situation nødvendigt, at så mange kvinder som muligt tager del i produktionen.

Debatten startedes af en økonom og befolkningsekspert, V. Perevedentsev. Han mener, det er nødvendigt for samfundsudviklingen, at samfundet søger at stimulere kvinderne til at føde flere børn. Børnetilskuddene er for små, og antallet af pladser på institutionerne slår ikke til. Den bedste vej ud af dilemmaet er, at staten betaler løn til kvinderne for at passe og opdrage børn »ligesom for alt andet samfundsnyttigt arbejde«. En **erhvervsarbejdende** kvinde har i virkeligheden to arbejder: i produktionen og i hjemmet. Hendes arbejdstid strækker sig undertiden over 14-15 timer pr. døgn. Alligevel anser nogle ikke hendes husholdningsarbejde for socialt nyttigt, skrev Perevedentsev og foreslog, at samfundet til en begyndelse skulle betale børnepasningsløn til lavtlønsfamilierne. Denne løn skulle ikke udbetales til, hvad Perevedentsev kalder »familiens overhovede«, men til kvinden. Han erkender, at mange kvinder så vil forlade produktionen, og siger, at kvinder må arbejde, indtil det første barn er født, og efter det sidste er vokset fra småbørnsalderen.

Modartikler og breve strømmede ind, bl. a. skrev en kvindelig dr. jur., S. Beresovskaja, at tre børns opdragelse ville tage 15-18 år af en kvindes mest aktive år, og hun tilføjede, at en kvinde, der tilbringer så mange år i køkkenet, med børnene og med at stå i kø, vil miste sine kvalifikationer. Derfor bliver det meningsløst, at kvinder får højere uddannelse. Vejen må i stedet være at sætte alle ressourcer ind på at udvikle »al slags service for mødre og børn«. Hun afsluttede sin artikel med at sætte fingeren på det ømmeste punkt: »Hvorfor glemmer vi en så realistisk og rimelig udvej som mandens deltagelse i husligt arbejde, der ikke koster staten noget?«

Debatten begyndte november 1968 og i au-

gust 1969 havde bladet modtaget ca. 600 indlæg. Redaktionen konstaterer med tilfredshed, »at praktisk talt ingen ønsker sig et liv uden arbejde og uden for kollektivet«. Mange af indlæggene fra kvinder havde givet udtryk for en stærk bevidsthed om, at det professionelle arbejde er nødvendigt for en kvindes selvstændighed og personlighedsudvikling. Mange udtrykte også stor stolthed over den sovjetiske kvindes indsats i samfundslivet.

Helt ind i 1970 fortsatte diskussionen, og blandt de forhold, som blev trukket frem, var skilsmissetallene, der er mellem de højeste i verden, i 1967 således 30 pr. 100 ægteskaber. Det foresloges at indføre forholdsregler, som kunne begrænse skilsmisser, da de ansås for en hovedårsag til det synkende børnetal. Også ønsker om restriktioner for salg af præventive midler og begrænset adgang til abort kom frem, men langt størsteparten af deltagerne i diskussionen var mod restriktioner og fremhævede betydningen af at skabe forhold, så erhvervsarbejdende mødre ikke belastes af dobbelt heltidsarbejde. Et resultat af debatten må siges at være erkendelsen af, at ligestillingsproblemet i første række drejer sig om tiden efter arbejdets ophør.

Hvad endelig angår kvindernes stilling i det politiske liv, så fortæller statistikken, at de udgør 28 pct. (1970 30,5 pct.) af medlemmerne i Den øverste Sovjet, og 34 pct. af medlemmerne i unionsrepublikkernes og de autonome områders sovjetter. Men i de virkeligt betydningsfulde organer er det mændene, der dominerer helt. Før 1956 var der ingen kvinder i ministerrådet, den sovjetiske regering, men Jekatarina Furtseva blev da medlem, og hun er stadig kulturminister. Imidlertid er det i politbureau, alle virkelig afgørende beslutninger tages, og der findes ingen kvinder mere - Furtseva var medlem i en periode. Andre meget betydningsfulde poster har kommunistpartiets førstesekretærer i de 15 unionsrepublikker. Ingen af dem er kvinder, men blandt de sædvanlige fire eller fem første vicepartisekretærer her findes et fåtal kvinder. Selve kommunistpartiets medlemmer er for 80 pct.'s vedkommende mænd. Øverste sovjets præsidium omfatter 37 personer, tre er kvinder. Selv præsidium for fagforeningernes centralråd, som i overensstemmelse med forholdene på arbejdsmarkedet skulle vise 50 pct. kvinder, har kun en lille minoritet. Endelig skal nævnes de 49 administrative områder for den russiske rådsrepublik, hvor kommunist-

partiets førstesekretær i Tjumen er kvinde, de øvrige 48 mænd.

Det er fristende at slutte dette afsnit med et Lenin-citat: »Ligestilling ifølge loven er ikke umiddelbart det samme som ligestilling i livet.« Fortsættelsen, der sjældnere citeres, lyder: »Det er nødvendigt, at kvinderne - arbejderskerne mere og mere tager del i ledelsen af samfundets foretagender og i statens styrelse«.

7. De nyeste kvindeoprør.

De kvindebevægelser, der de seneste år er opstået i en række lande, begyndte i USA som en voldsom diskussion i forbindelse med Betty Friedans bog »The Feminine Mystique«. Hun vender sig her mod dyrkelsen af den feminine kvinde og af familielivet. Det er Betty Friedans opfattelse, at det stærkt opreklamerede kvinde-ideal blokerer kvindernes intellektuelle udvikling, når det samtidig overlades til mændene at beskæftige sig med målene for menneskelige fremskridt. Ganske vist er ægteskab og moderskab væsentlige sider af en kvindes tilværelse, men ikke hele indholdet, og et samfund, som anerkender de ægte individuelle begavelser hos begge køn, må skabe muligheder for, at kvinderne kan opnå fuld udfoldelse af deres evner. »Kun ved personlig at føle sig forpligtet over for fremtiden kan de amerikanske kvinder bane sig vej ud af husmorfælden og virkelig finde fuldbyrdelsen som hustruer og mødre - ved at fuldbyrde deres egne, enestående muligheder som selvstændige mennesker.«³¹⁾

1966 dannedes under ledelse af Betty Friedan National Organization for Women (NOW), der er yderst aktiv og nærmest kan karakteriseres som en klassisk kvindesagsorganisation. Den beskæftiger sig især med bekæmpelse af diskriminerende lovbestemmelser, arbejder for ligeløn og børneinstitutioner, men fra den har udskilt sig gruppen The Feminists, som bekæmper ægteskabet og familien som økonomiske institutioner og bl.a. ønsker, at børn skal opdrages af samfundet og ikke »tilhøre« deres forældre. Samtidig er opstået en række mere eller mindre revolutionære bevægelser, som kræver kvindernes befrielse, taler om Woman Power svarende til Black Power og om søsterskab. Det er især unge kvinder med tilhørsfor-

hold til The New Left, som gør oprør både mod de mænd, som de i øvrigt er enige med, og mod »systemet«, såvel den herskende samfundsordning som det amerikanske mandssamfund med dets dyrkelse af den feminine kvinde, samtidig med at kvinderne på arbejdsmarkedet aflønnes betydeligt lavere end mænd, at der bogstavelig talt ikke findes institutioner til at tage sig af børnene for det stigende antal gifte kvinder med arbejde, at kvinder med uddannelse holdes ude fra de stillinger, de ville være selvskrevne til, hvis de havde været mænd osv. De gør oprør med deres egne, fordi mændene også her er de ledende, og ingen gider lytte til dem eller give dem vigtige opgaver, mens de nok kan få lov at skrive på maskine, duplikere, lave mad eller være parate til seksuelt samkvem.

En lang række grupper er opstået, nogle af dem tager ganske afstand fra at have mænd med i deres oprør og måske desuden fra overhovedet at have med mænd at gøre. Visse »søsterskaber« har isoleret sig helt fra mænd og lever i kvindekollektiver. De flere tusinde grupper over hele USA er ikke samlet i nogen fast organisation, og det vil også være nærmest umuligt med en bevægelse af denne karakter, hvor grupper stadig dannes spontant, bliver splittede og i noget ændret form opstår igen.

Women's Liberation er blevet det ord, som anvendes om hele den amerikanske neofeminisme, men hvor mange den omfatter, kan der kun gættes om, og pressen anslår tal lige fra 10.000 til millioner. De enkelte grupper er præget af ganske løs struktur og har almindeligvis ikke hverken nogen formand eller egentlig ledelse.

De første offentlige demonstrationer var afbrændingen af brystholdere i forbindelse med Miss America-kåringen foråret 1968, siden er fulgt en lang række aktioner eller happenings, f. eks. besættelse af damebladsredaktioner, afbrydelse af senatshøring om p-pillen med protest mod, at kun mænd udtalte sig, invadering af børsen i Wall Street med forlangende om at få foretræde for Satan, osv. Massemedierne har vist sig overordentlig interesserede i at berette om de utraditionelle fremgangsmåder og især skabt sensation omkring de mest ekstremistiske grupper som The Feminists, The Witches (Women's International Terrorist Conspiracy from Hell - kvindernes internationale terrorist-sammensværgelse fra helvede) eller SCUM (Society for Cutting Up Men - foreningen til opspættning af mænd). De mere praktiske ini-

31) Betty Friedan: The Feminine Mystique. N.Y. 1963. Dansk udgave 1964: Farvel Kvindesag? s. 153.

tativer træder i baggrunden i alt fald i den offentlige debat, men nogle grupper opretter kontorer for abortrådgivning, afholder kursus i kvindernes historie, udgiver blade, der i øvrigt spiller en rolle til finansiering af virksomheden, o. 1. En vigtig side i gruppernes interne aktivitet er medlemmernes bevidsthedsudvikling (consciousnessraising), et arbejde på i fællesskab at klargøre situationen for kvinden i mandssamfundet og herigennem forøge bevidstheden om den egne undertrykkelse.

Karakteristisk for Women's Lib-bevægelsen er deltagernes ungdom, langt det overvejende antal er 20-30 år; de tilhører oftest middelklassen, mange er studenter eller akademikere, de er hvide, og har ikke haft større held med at få de farvede kvinder til at slutte op om bevægelsen; endelig er deres politiske synspunkter radikale, dvs. at de er mod »systemet« og på langt sigt arbejder for et ikke nærmere defineret socialistisk samfund. Det er en udbredt opfattelse, at intet eksisterende samfund har løst kvindernes problemer. De mener nok, at kvindernes undertrykkelse i de nuværende samfund har forbindelse med selve samfundsstrukturen, men også at kvindeproblemet ikke uden videre løses i et socialistisk samfund. August Bebel's teser fra bogen »Kvinderne og Socialismen« om, at kvinder og mænd i fællesskab skulle kæmpe for socialismen og ikke bruge tiden til at beskæftige sig med kvindernes aktuelle problemer, tager de afstand fra. Her er en klar modsætning til andre socialister af vidt forskellige afskygninger, som lige fra forrige århundrede har hævdet, at socialismen i sig selv ville give kvinderne frihed og lighed.³²⁾

Knap så aggressive og revolutionære er de kvindeoprør, der er opstået i en række europæiske lande. Uden påviselig forbindelse med de amerikanske begivenheder opstod 1967 forskellige grupper i Vesttyskland; men også her var tale om nær forbindelse til - eller ligefrem en del af - ungdoms- og studenteroprøret. Bevægelsen er noget fastere organiseret og mere bevidst socialistisk end den amerikanske, men udgangspunktet er det samme: pigerne vil ikke finde sig i bare at have hjælpefunktioner eller være sexdukker og ikke blive taget alvorligt som ligestillede medarbejdere. Der er i Vestberlin dannet et »Aktionsråd for kvindernes

befrielse«³³⁾, og i tilknytning til universiteterne i Frankfurt og Hamburg findes tilsvarende grupper eller råd. Et bemærkelsesværdigt resultat af gruppernes praktiske arbejde er oprettelsen af 15 socialistiske »legestuer« i Berlin, hvor studentermødre (og i mindre omfang studenterfædre) på skift passer børn. Omkring hver legestue er dannet forældrekredse, som er ansvarlige for arbejdet. Kvindens stilling i samfundet er emne for en lang række studiekredse, og der læses ivrigt i den gamle litteratur om kvindeproblemerne fra før 1933, både den borgerlige og den socialistiske. De utraditionelle aktionsmetoder fra USA har ikke hidtil præget den tyske bevægelse.

Anderledes i Holland, hvor »Dolle Minas« opstod og straks gik i gang med aktioner januar 1970. Piger fløjtede efter mænd og generede dem, spærrede pissoirer af, forstyrrede skønhedskonkurrencer, besatte drengeskoler etc. Også her er kvindeaktionerne en del af ungdomsoprøret, men det er ikke rettet mod mænd i almindelighed, og Dolle Minas kæmper både for mænds og kvinders frigørelse. Man siger, at virkelig frihed betyder skabelse af lige muligheder for alle, ikke i første række mellem kønnene, men inden for kønnene, i samfundet. Man vil skabe materielle forhold, som giver tryghed og ligestilling for alle, såvel mandlige som kvindelige individer. De praktiske spørgsmål, Dolle Minas tager fat på, er f. eks. at undersøge, hvilke industrier, der har fået dispensation fra at betale minimumsløn til kvinder, aktioner for børnehaver, for ændring af abortlovgivningen, for ændrede skoleforhold, mod kønsadskillelsen i skolerne.

Der arbejdes i grupper, men med fastere organisation end i USA, og ca. et halvt år efter Dolle Minas' start talte de ca. 2000 kvindelige og mandlige medlemmer. Et stort arbejde udføres gennem foredragsvirksomhed i de utallige organisationer, der henvender sig for at høre om Dolle Minas, efter at massemedierne i forbindelse med især de første aktioner beskæftigede sig til overmål med dette nye kvindeoprør.³⁴⁾

Også England har 1970 fået sit kvindeoprør, og det er yderst vitalt og dynamisk. Et halvt

32) August Bebel: Die Frau und der Sozialismus. Stuttgart 1895.

33) Marianne Flügge-Oeri: En ny kvinnorörelse i Tyskland. Hertha nr. 4, 1970.

34) Micke Genzebroek: Dolle Minas. Hertha nr. 4, 1970.

hundrede grupper uden egentlig ledelse er opstået; der kræves ligeløn og lige adgang til arbejde, fri abort, bedre sexualoplysning, fri præventivmidler, kollektivhuse, børnehaver m. v. Grupperne organiserer gensidig børnepasning, udgiver småblade, optræder på møder o. l. Et samarbejdsudvalg udgiver bladet »Woman's Struggle«. Politisk er grupperne meget forskellige, der findes maoister, trotskister, anarkister såvel som labour og liberale. En særlig gruppe »Mothers in Action« arbejder for enlige mødre. Ni kvinder har dannet et teaterselskab »Holocaust«, der betyder brændoffer eller hærgende storbrand, men ordet er svært at oversætte, i det ligger en hentydning til den psykiske energi, der gennem århundreder er undertrykt og deformet hos kvinderne, og som bliver ødelæggende, hvis den ikke kommer til udfoldelse. »Holocaust« ledes af en erfaren skuespiller, Sheila Allen, og har det formål gennem sine forestillinger at vise, hvordan kvindernes frigørelse omfatter alle menneskers frigørelse og ikke er en magtkamp mod mændene. Hovedforfatteren af skuespillene er en ret kendt dramatiker, Jane Arden, men forestillingerne bliver til i samarbejde. Jane Arden er i praksis den ledende kraft i Women's Lib.³⁵⁾

1970 kom bogen »The Female Eunuch« og skabte stor diskussion. Den er skrevet af Germaine Greer - født 1939 og Ph. D. fra Cambridge 1968 - og kan betegnes som et lidenskabeligt, vittigt og begavet indlæg i debatten om hele kvindeproblematikken. Dens hovedidé ligger nær de synspunkter »Holocaust«-gruppen bygger på, men hun er klar over problemernes omfang og har ikke opstillet et aktionsprogram. Bogens sidste afsnit »Revolution« slutter sådan: »Den går længere end til »ligeløn og lige arbejde«, for den må revolutionere arbejdsforholdene fuldstændig. Den underkender udtrykket »lighed i muligheder«, for det ser ud til, at mulighederne nødvendigvis skal ændres grundigt, og at kvinders stilling må forandres, så de ønsker mulighederne i stedet for at gyse tilbage fra dem. Den første afgørende opdagelse, vi vil gøre, når vi stormer frem på vor vej mod kvindens frihed, er den, at mænd ikke er frie, og de vil da gøre det til et argument, at ingen

skal være frie. Vi kan kun svare, at slaver gør deres herrer til slaver, og ved at gøre os selv frie kan vi anvise mænd den vej, de bør følge, når de springer af deres egen trædemølle. Privilegerede kvinder vil trække dig i ærmet og søge at lokke dig ind i »kampen« for reformer, men reformer er reaktionære. Den gamle cirkel må brydes, ikke genskabes. Bitre kvinder vil kalde dig en oprører, men du har for meget at tage fat på. Hvad vil du gøre?»³⁶⁾

De danske »Rødstrømper« (ordet er her anvendt som samlebetegnelse for samtlige grupper), begyndte at virke foråret 1970 og viser samme anarkistiske træk som den amerikanske bevægelse med den løse organisatoriske form. De arbejder utraditionelt og formår ofte som Dolle Minas at få humoren med i deres aktioner - nogle af deres happenings er kopier eller danske versioner af de amerikanske. Som i USA er nogle grupper aggressive over for mænd, andre har mænd med i arbejdet, men sjældent i de »sludregrupper«, som tillægges stor betydning. Her skabes »søstersolidariteten«, det kvindefællesskab, som betyder så meget for den enkelte og er med til at opbygge og støtte den selvtillid og indstilling, som tilstræbes. De mål »Rødstrømperne« har formuleret lyder således: At vække kvinders latente bevidsthed om deres undertrykkelse; at opbygge en søstersolidaritet, at kæmpe mod de roller, som nedvurderer mennesket i kvinden. Opfattelserne af langtidsmålene er ikke formuleret, nogle vil bevare bevægelsens upolitiske indstilling, og mener, kvindernes ligestilling kan nås i det eksisterende samfund, blot kravene med tilstrækkelig kraft bliver stillet og vinder tilslutning, mens andre er socialister, som ønsker et andet samfundssystem, der dog ikke er klart karakteriseret.

En særlig gruppe med medlemmer rundt omkring i landet er dannet blandt medlemmer af Dansk Kvindesamfund. Den har taget navn efter Mathilde Fibiger, der som nævnt side 14 skabte den første kvindesagsdiskussion her i landet. »Mathildes døtre« virker som Rødstrømperne gennem utraditionelle metoder, og de har ved en række lejligheder f. eks. ved lige-lønsaktioner samarbejdet med Rødstrømperne.

35) Artikel af Eva Moberg i Vi nr. 19, 1971.

36) Germaine Greer: The Female Eunuch. MacGibbon & Kee, London 1970. Side 330.

B. DEN NUVÆRENDE SITUATION.

I kommissionens kommissorium nævnes, at det er opgaven at skabe reel ligestilling for kvinderne inden for alle områder af samfundslivet, men det fremgår ikke klart, i hvilken forstand kvinderne skal være ligestillede på de forskellige områder - skal der lægges vægt på *antallet* af kvinder inden for området, på deres *placering* i de enkelte positioner inden for området, på de *formelle og uformelle regler* der gælder for deres adgang til de pågældende områder, på deres *prestige* eller anseelse, eller på den *indflydelse* de udøver eller er i stand til at udøve? Problemerne i forbindelse med at afgøre, om en given situation kan betegnes som ligestilling, diskuteres i afsnit V: Ligestillingsproblematikken.

Men selv om begrebet »ligestilling« eller »reel ligestilling« således indeholder uklarheder, er der dog ingen tvivl om, at meningen med kommissoriet er, at kommissionen skal beskæftige sig med bl. a., hvordan der kan komme flere kvinder med i det offentlige liv, hvordan antallet af lavtlønnede kvinder kan formindskes, hvordan flere kvinder kan komme til at indtage samfundets topstillinger, og hvordan antallet af kvinder, der modtager offentlig hjælp, kan formindskes.

I den efterfølgende beskrivelse er der ikke på forhånd taget stilling til, hvilken eller hvilke af de mulige opfattelser af ligestilling, der skal lægges til grund ved den endelige vurdering af situationen. På grund af det tilgængelige materials karakter har man måttet lægge hovedvægten på det, der kan udtrykkes talmæssigt, altså først og fremmest antal og placering, men det er vigtigt at være opmærksom på betydningen af de andre nævnte faktorer, og især på variationsmulighederne med hensyn til disse. Det er ikke givet, at to personer, som er placeret i hvad der ser ud til at være fuldstændig ens positioner, har den samme indflydelse, den samme prestige eller de samme muligheder for at udfolde deres evner.

Det er udvalgets opfattelse, at det især er vigtigt at danne sig et indtryk af, hvordan kvinderne i sammenligning med mændene er stillet med hensyn til *indflydelse* og *frihed*, idet næsten enhver diskussion om ligestilling under en eller anden form har relation til disse begreber. Også de *økonomiske* aspekter af ligestillingen er af stor betydning. Ved *indflydelse* (eller magt, autoritet) forstås i denne forbindelse en persons muligheder for at påvirke andres ad-

færd i den retning, vedkommende selv ønsker. Indflydelse kan gælde en større kreds af personer, eventuelt hele samfundet i form af politisk indflydelse, den kan gøres gældende inden for en organisation eller virksomhed eller endnu snævrere kreds, f. eks. en familie, eller over for en enkelt person. *Frihed* (eller uafhængighed) er en persons muligheder for at vælge sine egne handlinger i overensstemmelse med sine ønsker og interesser, uden at være undergivet andres indflydelse. Frihed og indflydelse er således komplementære: en bestemt person kan kun få større frihed ved, at en eller andre personer afgiver noget af deres indflydelse, og vedkommende kan kun få mere indflydelse ved, at andre mister noget af deres frihed. Det *økonomiske* aspekt træder tydeligst frem i forbindelse med handlinger, hvorved man erhverver eller bruger penge, altså først og fremmest erhvervsarbejde og forbrug af varer og tjenesteydelser.

I det omfang det begrænsede materiale der er til rådighed gør det muligt, er beskrivelsen af kvindernes stilling i det danske samfund tilrettelagt, så man ved vurderingen kan tage disse forhold i betragtning.

Vurderingen af, om situationen kan betegnes som ligestilling, kan foretages under synsvinklerne indflydelse og frihed, og man må da overveje, dels hvem det er, der har den indflydelse, som begrænser kvindernes frihed, dels hvorledes den totale mængde af indflydelse og frihed er fordelt mellem samfundets medlemmer, og hvordan den skulle være fordelt, hvis der skulle være ligestilling mellem alle disse.

Ifølge formuleringen af det kommissorium, der ligger til grund for kommissionens arbejde, må det være meningen, at hovedvægten skal lægges på beskrivelsen og vurderingen af kvindernes stilling på områder, hvor enten kvinder i kraft af deres køn generelt er ringere stillet end mænd, eller hvor kvinder i deres individuelle situation ikke er ligestillede med den eller de mænd, som de i denne relation sammenlignes eller sammenligner sig selv med. Når kvinder kræver ligestilling, er det i relation til mænd generelt og individuelt, men deraf følger, at også andre relationer må ændres, idet sådanne ændringer kan være forudsætning for ligestilling mellem kvinder og mænd.

Såvel kvinders som mænds samfundsmæssige placering er bestemt dels af deres køn, dels af deres tilhørsforhold til forskellige grupper eller sociale kategorier, f. eks. familier, alders-, er-

hvervs- og uddannelseskategorier, og endelig af individuelle forskelle i personlighed, indstilling osv.

Den indflydelse, som det at være kvinde i sig selv har på kvindens samfundsmæssige stilling, drøftes i afsnittet om kønsrollerne. (B.2.2). Udgangspunktet for en drøftelse af disse spørgsmål må være en »kortlægning« af befolkningen, hvorved kvindernes antal og deres fordeling på de vigtigste kategorier gøres op.

1. Kortlægning af befolkningen.

De vigtigste faktorer til bestemmelse af en persons samfundsmæssige placering er det familiemæssige og det erhvervmæssige tilhørs-

forhold. Begrebet »familie« bruges i to betydninger, dels identisk med »slægt«, dels kun omfattende mand, hustru, deres børn og undtagelsesvis enkelte beslægtede personer, som disse bor og har fælles husholdning sammen med. Den danske befolknings placering i familier i den førstnævnte betydning kendes ikke, medens familien i den sidstnævnte betydning nogenlunde falder sammen med det i folketællingerne benyttede husstandsbegreb.

De seneste oplysninger fra folketællingerne om husstandenes fordeling og sammensætning er fra 1965, men i mange tilfælde foreligger resultaterne fra 1965 ikke så specificeret som 1960-tallene. Den følgende fremstilling er der-

Tabel 1. Antal husstande og personer. Hele landet.

	Husstande med ægtepar	Husstandsoverhoveder		Samtlige husstande
		Enlige kvinder	Enlige mænd	
1960				
		Tusinder		
Antal private husstande	1070	310	160	1540
heraf uden selvstændig lejlighed	20	20	20	60
Antal som boede alene	320	200	100	620
Antal uden børn	350	230	140	720
med børn	720	80	20	820
1965				
Antal private husstande	1120	350	180	1660
heraf uden selvstændig lejlighed	10	30	10	50
Antal som boede alene	330	220	100	650
Antal uden børn	370	270	160	800
med børn	750	90	20	860

Anm.: Tallene er stærkt afrundede, fordi tabellen er baseret på opgørelser med delvis forskellige inddelingskriterier.

Kilde: Danmarks Statistik.

Tabel 2. Beboerne i husstandene. 1960. Hele landet.

	Husstande med ægtepar	Husstandsoverhoveder		Samtlige husstande	Heraf kvinder
		Enlige kvinder	Enlige mænd		
Tusinder					
Antal beboere i private husstande	3744	493	245	4483 ¹⁾	
Af beboerne var					
børn	1446	124	32	1602 ²⁾	—
slægtninge	31	14	10	55	30
husassistenter	28	4	24	57 ³⁾	56
medhjælpere	52	4	7	63	4
enlige logerende	41	34	14	89	34

Tal for 1965: 1) 4664, 2) 1660, 3) 34

Kilde: Statistisk tabelværk 1964: Folke- og boligtællingen 1960. Det statistiske Departement.

Tabel 3. Husstandene fordelt efter børnenes alder. 1960. Hele landet.

	Husstandsoverhoveder			Samtlige husstande	Antal børn
	Gifte	Ikke-gifte kvinder	Ikke-gifte mænd		
	Tusinder				
Antal husstande	1082	307	155	1544	1602 ¹⁾
heraf med børn	724	76	20	820	1602 ¹⁾
med børn					
0-6 år	334	13	4	351	505 ²⁾
7-14 år	380	26	7	413	609 ³⁾
15 år og derover					
uden erhverv	89	9	2	99	110 ⁴⁾
med erhverv	233	46	12	291	378 ⁵⁾

Tal for 1965: 1) 1660, 2) 540, 3) 580, 4) 140, 5) 400

Kilde: Statistisk tabelværk 1964: Folke- og boligtællingen 1960. Det statistiske Departement.

for baseret på såvel 1965- som 1960-folketællingen.³⁷⁾ Tabellerne 1-4 viser nogle hovedtal fra de to folketællinger.

I 1960 var befolkningens $4\frac{1}{2}$ million mennesker fordelt på $1\frac{1}{2}$ million husstande, som altså gennemsnitlig var på 3 personer. I 1965 var folketallet vokset med ca. 200.000 og antallet af husstande med 100.000, hvorved den gennemsnitlige husstandsstørrelse faldt til 2,8 personer. Af husstandene bestod to trediedele af ægtepar og deres børn samt enkelte andre personer. Ca. 300.000 husstande bestod udelukkende af mand og hustru. Godt 700.000 omfattede desuden et eller flere af ægteparrets børn (uden hensyn til alder, selv om naturligvis de fleste var mindreårige børn).

En trediedel af husstandene bestod af en eller flere enlige, dvs. ikke gifte, personer samt deres eventuelle børn. Af de enlige husstandsoverhoveder var to trediedele kvinder og en trediedel mænd. Af disse var der ca. 200.000 kvinder og 100.000 mænd, som boede helt alene. 80-90.000 enlige kvinder og 20.000 enlige mænd havde børn boende hjemme. Foruden børnene boede der i 1960 i de enliges husstande ialt 110.000 slægtninge, husassistenter, medhjælpere og logerende. Af ialt 90.000 logerende i samtlige husstande boede 34.000 hos enlige kvinder og 14.000 hos enlige mænd, resten hos ægtepar.

I 1960 var der godt 800.000 husstande, hvori der var børn. I 350.000 af disse var der børn

under 7 år, og i godt 400.000 børn i skolealderen fra 7 til 14 år. Kun godt 50.000 af samtlige husstande havde en husassistent boende, og i næsten halvdelen af disse husstande var husstands-overhovedet en enlig mand.

I 1965 var antallet af børn i alderen 0-6 år lidt større og antallet af 7-14 årige lidt mindre end i 1960. Antallet af husassistenter i private husstande var faldet fra 57.000 til 34.000.

Af husstandene boede i 1965 de 32 pct. i hovedstaden og dens forstæder, 41 pct. i provinsbyerne og deres forstæder, og 27 pct. i landdistrikterne. Det sidste skal dog ikke forstås sådan, at alle disse ca. 450.000 husstande boede på landet; en betydelig del af dem boede under bymæssige forhold.

De 2,4 mill. kvinders placering fremgår delvis af tabellerne. 1,1 million af dem lever i ægteskab og bor i en selvstændig bolig sammen med deres mand og eventuelle børn. To trediedele af disse kvinder har hjemmeboende børn (gennemsnitlig 2 børn), næsten halvdelen har børn under den skolepligtige alder. Godt 300.000 af de gifte kvinder bor alene med deres mand. I 1960 havde kun 25.000 af samtlige husmødre en husassistent boende, i 1965 langt færre.

Af de godt 300.000 enlige kvinder, der har selvstændige lejligheder, bor to trediedele helt alene. 80-90.000 har børn boende hos sig (gennemsnitlig 1,5 barn), og af disse har hver femte børn under den skolepligtige alder. I de enlige kvinders lejligheder boede der i 1960 foruden dem selv og deres børn 14.000 slægtninge og 34.000 logerende.

37) Nogle hovedtal for 1971 findes i bilag 3: Kvindernes beskæftigelse og politiske aktivitet i det danske samfund.

Til de 1,4 millioner kvinder, der i 1960 som gifte eller enlige lejlighedsindehavere boede i selvstændige boliger, kom 600.000 piger, der boede hos deres forældre og ikke havde noget erhverv. 90 pct. af disse piger var under 15 år. Af de resterende 300.000 voksne kvinder var der ca. 200.000, der boede hjemme hos deres forældre, og de sidste godt 100.000 boede hos andre som slægtninge, husassistenter eller logerende. Godt halvdelen af disse var husassistenter eller husbestyrerinder.

Om kvindernes erhvervsmæssige placering giver folketællingerne næppe særlig pålidelige oplysninger, idet det må antages, at de undervurderer antallet af gifte kvinder, der har hvervsarbejde uden for hjemmet, især hvis der er tale om deltidsarbejde eller periodisk beskæftigelse. Ifølge folketællingen 1960 var 200.000 af de 1.100.000 husmødre udearbejdende. På grundlag af materiale fra Socialforskningsinstituttet³⁸⁾ kan det imidlertid anslås, at der i 1960 har været omkring 300.000 gifte kvinder, der havde hvervsarbejde uden for hjemmet, og næsten 200.000 der arbejdede med i mandens virksomhed. Af de udearbejdende var over halvdelen beskæftiget med ufaglært arbejde.

Socialforskningsinstituttet har foretaget en undersøgelse af gifte kvinders deltagelse i erhvervslivet, omfattende kvinder under 60 år og refererende til erhvervsaktiviteten i 1964 og 1965.³⁹⁾ Denne undersøgelse tyder på, at omkring 275.000 gifte kvinder havde været beskæftiget ved betalt udearbejde hele året. Det kan skønnes, at omkring 100.000 af disse i hvert fald en del af året havde deltidsarbejde (mindre end 30 timer om ugen). Yderligere ca. 150.000 gifte kvinder havde haft lønnet beskæftigelse en del af året, de fleste i mindre end halvdelen af året. Undersøgelsen fører til et lidt lavere tal for medhjælpende hustruer, godt 150.000, men indikerer til gengæld, at godt 40.000 gifte kvinder havde betalt hjemmearbejde.

38) Nogle tabeller om uddannelse, erhverv og helbred. Social forskningsinstituttets Publ. 21, 1966.

39) Gifte kvinder i familie og erhverv. 1. Deltagelse i erhvervslivet. Af Johs. A. Noordhoek. Socialforskningsinstituttet, Publ. 37, 1969, og Arbejdsmarkedets marginalgrupper. De unges, de ældres og de gifte kvinders placering på arbejdsmarkedet. Af Erling Jørgensen. Socialforskningsinstituttet. Publ. 39 1970.

Tabel 4. Husstande med kvindeligt overhovede. 1960. Hele landet.

	Gifte	Enker	Sep. og fraskilte	Ugifte	Ialt
Tusinder					
Antal husstande ...	6	147 ¹⁾	61 ²⁾	99 ³⁾	313
heraf med børn ...	3	38	32	7	80 ⁴⁾
med børn					
0-6 år	1	2	9	3	15 ⁵⁾
7-15 år	1	9	15	2	27
15 år og derover					
uden erhverv ...	1	5	4	1	10
med erhverv ...	1	30	14	2	47

Tal for 1965: 1) 169 2) 71, 3) 113, 4) 88, 5) 18.

Kilde: Statistisk tabelværk 1964: Folke- og boligællingen 1960. Det statistiske Departement.

På et givet tidspunkt (forår 1965) kan det anslås, at ca. 350.000 af de 1.100.000 gifte kvinder var erhvervsmæssigt beskæftiget uden for hjemmet. Denne oplysning er imidlertid ikke tilstrækkelig til at belyse gifte kvinders erhvervsaktivitet, idet en langt større del af kvinderne har udearbejde i én eller flere perioder under ægteskabet.

Inden for et år kan man regne med, at omkring 400.000 af de gifte kvinder har udearbejde i hvert fald i en periode, og udstrækker man betragtningen til hele ægteskabet, tyder undersøgelsens tal på, at halvdelen, altså over 500.000 af de gifte kvinder på et eller andet tidspunkt har haft eller vil få erhvervsarbejde uden for hjemmet. Denne betragtning gælder imidlertid kun de i 1965 bestående ægteskaber. Tallene tyder på, at der i de senere år er sket en betydelig ændring, således at man fremtidig må regne med, at det vil være meget få kvinder, der ikke har haft udearbejde, omend kortvarigt, under ægteskabet. Mindst tre fjerdedele af de yngre gifte kvinder har haft udearbejde under deres ægteskab.

Der er en nær sammenhæng mellem den gifte kvindes erhvervsaktivitet og forekomsten af børn i ægteskabet. Omstående opdeling af de gifte kvinder efter erhvervsmæssig placering og hjemmenværende børn under 15 år er baseret på folketællingens tal. Socialforskningsinstituttets undersøgelse viser tilsvarende tendenser.

Socialforskningsinstituttets undersøgelse viser yderligere en sammenhæng med børnenes alder, således at der i familier, hvor det yngste barn

Tabel 5. Gifte kvinders erhvervsmæssige placering 1960. Hele landet.

	Antal gifte kvinder		Procent med børn	Procent med mere end 1 barn
	I alt	Heraf med børn		
Erhvervsarbejde uden for hjemmet ...	300.000	150.000	49	29
Medhjælpende hustruer	190.000	110.000	57	32
Intet erhvervsarbejde	520.000	310.000	60	35
Pensionister	90.000	0	0	0

Kilde: Statistisk tabelværk 1964: Folke- og boligtællingen 1960. Det Statistiske Departement.

var under 3 år, var 70 pct. hjemmевærende og 20 pct. udearbejdende mødre, medens der i familier, hvor det yngste barn var mellem 11 og 15 år, var lige mange hjemmевærende og udearbejdende mødre.

Set fra børnenes side var situationen, at der af de godt 1 mill børn under 15 år, som boede hos deres forældre, var 230.000, hvis mødre havde erhvervsarbejde uden for hjemmet (heraf en del med deltidsarbejde eller periodisk beskæftigelse), 210.000 hvis mødre arbejdede sammen med faderen i dennes bedrift, og 610.000 hvis mødre udelukkende var beskæftiget med pasning af hjem og børn.

En tilsvarende fordeling af de gifte mænd kan ikke opstilles med samme nøjagtighed, da statistikken ikke interesserer sig for, om mandens erhverv udøves i eller uden for hjemmet. Går man ud fra, at alle de selvstændige landbrugere, en mindre del af de selvstændige inden for andre erhverv, og næsten ingen af de mandlige lønmodtagere arbejder erhvervsmæssigt i eller i tilknytning til hjemmet, kan det anslås, at der af de 1,1 mill gifte mænd i 1960 var mindst 800.000 med erhvervsarbejde uden for hjemmet, højst 200.000 med arbejde i tilknytning til hjemmet, og ca. 100.000 pensionister.

De familier, som har børn, har gennemsnitlig 1,6 barn, når moderen er helt eller delvis udearbejdende, og 1,9 barn når moderen er hjemmearbejdende. Hvis man går ud fra, at der ingen forbindelse er mellem antallet af børn og faderens stilling som ude- eller hjemmearbejdende, og at kombinationen udearbejdende mor/hjemmearbejdende far er sjælden, kan det

anslås, at der af de børn under 15 år, som bor hos deres forældre, er 15-20 pct., hvor begge forældrene arbejder ude, 60-70 pct. hvor kun faderen arbejder ude, og 15-20 pct. hvor begge forældrene arbejder hjemme.

Af de godt 300.000 enlige kvinder med egen husstand i 1960 var næsten 100.000 ugifte, godt 150.000 enker og resten overvejende fraskilte. Halvdelen af disse kvinder var erhvervsmæssigt beskæftigede, halvdelen pensionister. Ca. 80.000 havde børn, heraf halvdelen børn under 15 år, og disse mødre var formentlig så godt som alle erhvervsarbejdende.

Der er godt 300.000 kvinder uden selvstændig husstand. Af disse har godt to trediedele erhvervsarbejde. Endvidere er der et antal kvinder under uddannelse; disse er delvis inkluderet i tallene for erhvervsudøvende.

Den foranstående beskrivelse af kvindernes samfundsmæssige placering er et »øjebliksbillede«, for så vidt som den referer til et bestemt, ikke helt præciseret tidspunkt (1960-70). Den har interesse som total beskrivelse, for så vidt som de anførte tal, såvel antal som forholdstal, forandrer sig relativt langsomt og derfor nogenlunde kan bruges som beskrivelse af den nuværende situation, selv om de er nogle år gamle. Men såvel hele samfundet som de enkelte kvinders situation er dynamisk, dvs. begge forandrer sig hele tiden, og for at forstå den nuværende situation må man have det dynamiske aspekt med. I det indledende historiske afsnit har man søgt at trække nogle af udviklingslinjerne op, og i forbindelse med vurderingen af situationen må man have disse tendenser i tankerne. Det dynamiske aspekt bliver af særlig stor betydning ved vurderingen af kommissionens forslag, idet disse først kan ventes at komme til at virke i løbet af en årrække og altså skal fungere i et samfund, der på mange punkter vil være anderledes end det, der har leveret materialet til beskrivelsen og vurderingen.

For de enkelte kvinder er det dynamiske aspekt af betydning på den måde, at de i løbet af deres tilværelse kommer til at befinde sig i en række af de foran beskrevne samfundsmæssige situationer. Den enkelte kvindes vurdering af sin stilling er ikke blot bestemt af hendes øjeblikkelige placering i samfundet, men også af hendes tidligere placeringer og af dem, hun venter at komme til at opleve. Ved hendes bedømmelse af, om bestemte personers eller kategoriers stilling bør betegnes som ligestilling,

kan sammenligningsgrundlaget skiftevis være hendes egen nuværende situation og den hun oplevede, da hun selv var i samme alder eller på anden måde placeret i en situation som den, hun sammenligner med. Tidsmomentet **har** yderligere betydning derved, at kvinden kan forudse, at ændringer, der umiddelbart påvirker situationen for kvinder, der er ældre end hun selv, på et senere tidspunkt vil kunne få betydning for hende selv, mens ændringer, der kun vedrører yngre kvinder, kun kan være af indirekte betydning for hende selv, eventuelt gennem den interesse hun har for sine børns situation.

/./. Kvinders typiske livsløb.

Som et forsøg på at illustrere sammenhængen mellem kvindernes totale situation, som den er beskrevet i det foregående afsnit, og den enkelte kvindes situation, har man konstrueret »det typiske livsløb«. Samtidig vil en sammenligning mellem de typiske livsløb for kvinder omkring århundredeskiftet, for omkring 30 år siden, og som det kan ventes at forme sig i vor tid, antyde karakteren af den udvikling der har fundet sted.

Det typiske livsløb er karakteriseret ved de omtrentlige tidspunkter for de familiemæssige begivenheder, der i almindelighed anses for betydningsfulde, dvs. dem der vedrører ægteskabet og børnene. Diagrammet s. 39 er en omtrentlig angivelse af længden før og nu af de perioder, som indrammes af disse begivenheder.

Når de viste livsløb kaldes »typiske«, skal dette ikke forstås som om alle eller blot de fleste kvinders liv er forløbet eller vil forløbe efter netop dette mønster, men at man på grundlag af det tilgængelige statistiske materiale må antage, at forløb omtrent som de illustrerede viser karakteristiske træk, og at et meget stort antal kvinders liv i hovedtræk har fulgt dette mønster.

Illustrationen gælder kun de kvinder, som bliver gift, og i denne forstand er 1965-billedet mere typisk end 1900-billedet. Mens man kan regne med, at omkring 84 pct. af de kvinder, der levede omkring århundredeskiftet, giftede sig, ser det ud **til**, at omkring 96 pct. af alle nulevende kvinder i Danmark gifter sig.⁴⁰⁾

40) Statistiske undersøgelser nr. 19. Danmarks Statistik 1966.

De mest iøjnefaldende forandringer, der har fundet sted fra århundredeskiftet til vore dage, er følgende:

Kvinden kan vente at leve omkring 9 år længere nu end ved århundredeskiftet.

Hun kommer senere ud af skolen og bliver gift tidligere, dvs. at den periode, der er til rådighed for videreuddannelse inden ægteskabet, er kortere end før.

Ægteskabet udfylder en større del af hendes liv, næsten to trediedele mod kun halvdelen omkring år 1900.

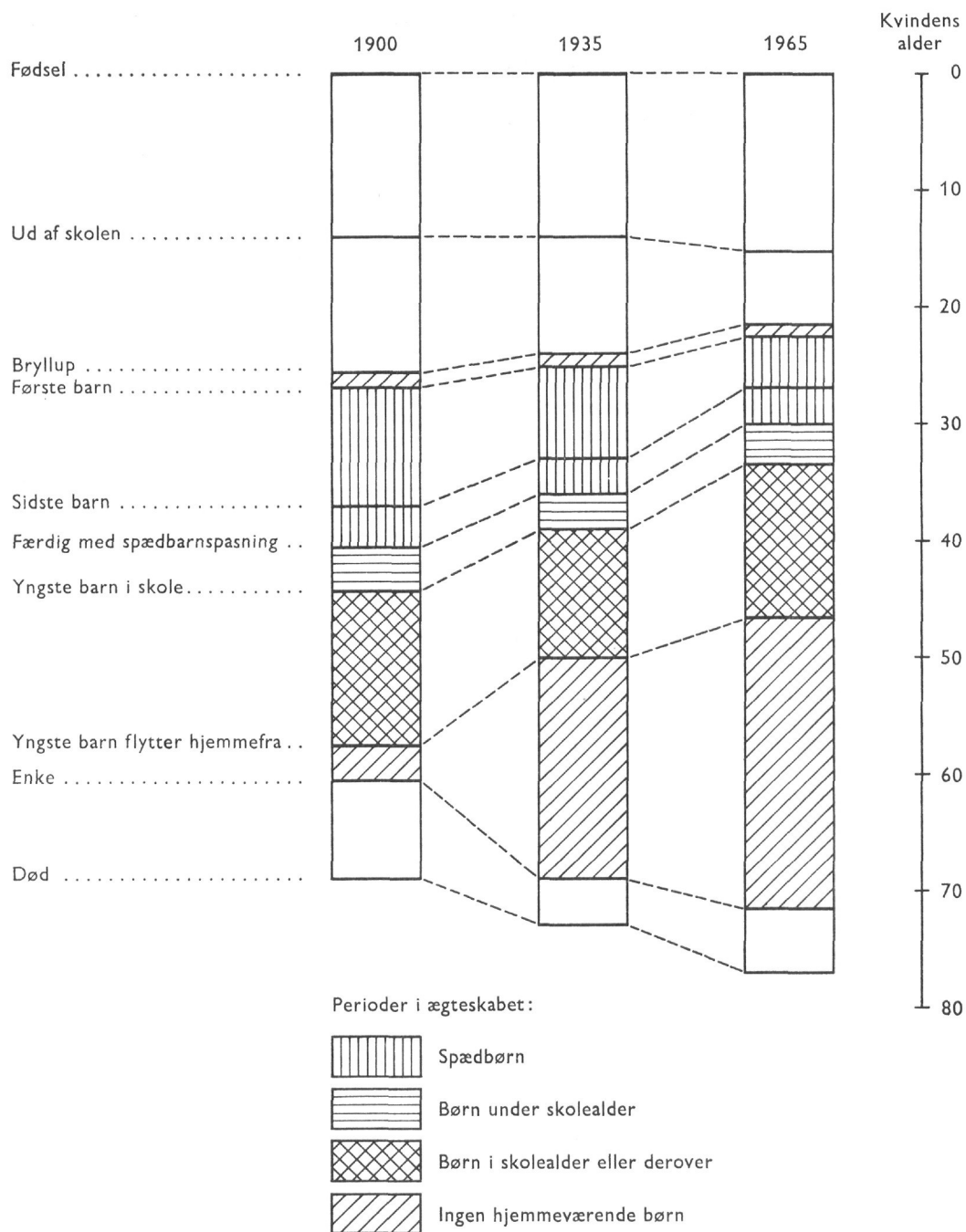
Børnene fødes inden for en betydelig kortere periode end tidligere, og næsten halvdelen af ægteskabet er »barnløst«, dvs. kvinden har ingen hjemmeboende børn.

I betragtning af den betydning, den erhvervmæssige beskæftigelse har for hele livssituationen, ville det være ønskeligt, om også dén kunne tages i betragtning ved illustrationen af det typiske livsløb. Kombinationen af familiemæssige livsløb og beskæftigelsesmønstre ville imidlertid gøre billedet så broget, at der ikke længere ville være noget, der kunne karakteriseres som typisk. Desuden véd man for lidt om de typiske beskæftigelsesmønstre før i tiden til at kunne foretage sammenligninger. På grundlag af Socialforskningsinstituttets undersøgelser kan man imidlertid sige, at langt de fleste gifte kvinder vil være erhvervmæssigt beskæftiget i kortere eller længere perioder af deres ægteskab. For den største gruppes vedkommende vil erhvervsarbejdet begynde, når børnene er kommet i skole eller noget senere.

Det ville være af stor betydning, om man kunne forudsige ændringerne i kvinders typiske livsløb i de næste 30 år på grundlag af udviklingen siden århundredeskiftet. Det må imidlertid anses for givet, at forudsigelsen ikke kan baseres alene på en formodning om, at de i dette tidsrum iagttagne tendenser vil fortsætte i samme retning og med samme styrke som hidtil. Hvis der i det typiske ægteskab stadig fødes mere end ét barn, er der f. eks. naturlige grænser for, hvor kort den periode kan blive, hvori kvinden er optaget af barnefødsler og spædbarnspasning, og det samme gælder perioden, hvor hun har hjemmeværende børn. Forudsætningen for, at der kan ske væsentlige ændringer i kvindernes typiske livsløb, må derfor være, at selve den typiske familie- eller ægteskabsform ændres.

De eksperimenter med andre samlivsformer

Ændringstendenser i gifte kvinders livsløb 1900–1965.

Anm. Figurene repræsenterer til dels meget usikre skøn baseret på forskellige kilder. De kan derfor kun anvendes som illustration af karakteristiske tendenser, ikke til aflæsning af nøjagtige tidspunkter.

end den traditionelle kernefamilie baseret på ægteskabet som nu finder sted, har stået på i så kort tid og har givet så varierende resultater, at man ikke deraf kan udlede nogen retningslinie for, hvad der vil blive samfundets typiske samlivsform i fremtiden.

Forbedringen af præventivteknikken (p-pillen) og de yderligere forbedringer, som må ventes at komme i de næste tiår, kan heller ikke uden videre omsættes til ændringer i kvindens typiske livsløb. For visse kategorier af kvinder - nemlig dem der udnytter mulighederne - betyder p-pillen sikkerhed mod uønskede fødsler. Det er endnu usikkert, om disse kvinder vil udnytte denne sikkerhed til at føde færre børn end de ellers ville have gjort, eller blot til at få børnene på mere belejlige tidspunkter, altså i almindeligvis senere. Hvis det sidste bliver tilfældet, kan virkningen blive, at en del af de meget tidlige ægteskaber (som ofte er begrundet i en forestående fødsel) udsættes til et senere tidspunkt eller måske slet ikke bliver til noget, og at det første barn i mange tilfælde fødes noget senere i ægteskabet. Det vil bevirke, at den *gennemsnitlige* vielsesalder bliver noget højere, med mindre andre faktorer gør det tiltrækkende at gifte sig i en meget ung alder. Det er derimod tvivlsomt, om den *typiske* vielsesalder vil blive højere af den grund, og om der vil ske nogen afgørende ændring i tendensen til at få børnene på et tidligt tidspunkt i ægteskabet.

Den mest sandsynlige forudsigelse er derfor, at kvinders typiske livsløb med hensyn til familiedannelse vil blive nogenlunde som vist i den sidste søjle i diagrammet, måske med den forskel, at børnene indtræffer lidt senere i ægteskabet. Der vil i så fald stadig være en lang, »barnløs« periode i den sidste del af ægteskabet.

Det er sandsynligt, at det »typiske« livsløb samtidig vil blive endnu mindre dækkende som beskrivelse af samtlige kvinders situation, idet der vil blive større variation både med hensyn til samlivs- eller familieformer og med hensyn til antallet af barnefødsler og deres tidsmæssige placering.

2.1. Samfundets funktioner.

Alt det, der sker i samfundet, er resultat af de enkelte individers handlinger. Selv om den enkelte stadig forandrer sig med tiden, nogle dør og andre kommer til, er samfundet i mange

henseender præget af betydelig stabilitet. Dette kan forklares ved eksistensen af sociale institutioner: almindeligt accepterede måder at udføre samfundsvigtige opgaver på. Virkningen af alle de enkelte individers handlinger i forbindelse med udførelsen af disse opgaver bliver, at samfundet kommer til at fungere med stor regelmæssighed, dels sådan at det er muligt forholdsvis præcist at forudsige, hvor stor en del af befolkningen der i et givet tidsrum vil foretage bestemte handlinger, f. eks. gifte sig, få børn, blive skilt osv., dels sådan at de nødvendige forudsætninger for alle disse aktiviteter stadig opretholdes og fornyes.

De i denne sammenhæng vigtigste forudsætninger for, at samfundet kan bestå og fungere regelmæssigt, er følgende:

- at nogen producerer de varer, maskiner, bygninger, transportanlæg osv., og præsterer de tjenesteydelser af forskellig art, som er nødvendige,
- at de frembragte goder og tjenesteydelser fordeles mellem samfundets medlemmer, og mellem privat forbrug, offentligt forbrug og investeringer,
- at der sørges for, at der kommer nye samfundsborgere til erstatning for dem, der dør eller rejser bort,
- at de nye samfundsborgere tilegner sig de gældende normer for adfærd, og at der føres en vis kontrol med, at de overholder dem,
- at samfundets medlemmer uddannes til at udføre de nødvendige hverv,
- at samfundets medlemmer får opfyldt de krav til ernæring, pleje, tryghed og kontakt med andre mennesker, som er nødvendige for at sikre deres legemlige og sjælelige velbefindende.

I de mest primitive samfund foregår alle disse ting inden for den mindste sociale enhed, familien, som falder sammen med både produktions- og forbrugsenheden. I udprægede landbrugssamfund, som de stadig findes i store dele af verden, og som det fandtes i Danmark indtil for ca. 150 år siden, er det for størstedelen af befolkningen stadig familien, der danner rammen om alle de nævnte funktioner. I denne type samfund falder familien stort set sammen med landbrugs- eller håndværksbedriften, hvor det meste af produktionen finder sted. Det er karakteristisk for det moderne samfund, at en stor og tilsyneladende stadig voksende del af de nævnte funktioner overtages af andre sociale institutioner end familien, og at der samtidig foregår en specialisering og opdeling af de enkelte funktioner. Samtidig opstår der nye so-

ciala enheder til varetagelse af de opgaver, der udskiltes fra familien.

Blandt de vigtigere sociale institutioner, der **har** overtaget funktioner, som tidligere blev varetaget inden for familien, kan nævnes staten, pengesystemet, den almindelige valgret, erhvervsvirksomhederne, indkomstskatten, skolevæsenet og socialforsorgen. Nogle af de sociale enheder uden for familien er legekammeraterne, børnehaven, skoleklassen, kollegerne på arbejdspladsen og forskellige arter af foreninger.

Disse forandringer er også forbundet med urbaniseringen. En voksende del af befolkningen bor i bysamfund med mindre plads, men større anonymitet sammenlignet med tilværelsen i landsbysamfundene, hvad der i sig selv har betydet væsentlige forandringer for familien.

Selv om en del af de foran omtalte funktioner varetages af andre sociale institutioner end familien, og de dermed forbundne aktiviteter foregår i andre sociale grupper, har familien dog ikke helt mistet sin betydning på noget af områderne, og den har på visse områder næsten helt bevaret den. Herved adskiller den sig fra alle andre sociale institutioner, og den er stadig af helt fundamental betydning for samfundet. Derfor er kvinders og mænds indbyrdes stilling inden for familien af så stor betydning for vurderingen af, hvorvidt de er ligestillede samfundsmæssigt set.

2.2 Rollebegrebet.

Udførelsen af alle de foran omtalte opgaver sker typisk ved arbejdsdeling og specialisering, altså ved en opdeling i delaktiviteter, som hver varetages af en bestemt person, der til gengæld gennem uddannelse og øvelse kan blive specialist på området. I almindelighed danner der sig ganske bestemte forventninger om, på hvilken måde indehaveren af en sådan specialiseret position bør udføre hvervet, og ofte også om hvordan vedkommende bør opføre sig i andre forbindelser. Disse forventninger kaldes den *sociale rolle*. For så vidt visse positioner og hverv typisk tilfalder kvinder og andre mænd, påvirkes forventningerne yderligere af *kønsrollerne*.

Hvert enkelt menneske har på samme tid flere roller. En kvinde kan samtidig have rollerne som husmoder, som datter, som bestyrelsesmedlem i én forening og som menigt med-

lem i en anden, som ansat i én virksomhed og som kunde i en anden osv. I mange tilfælde skaber denne mangfoldighed af roller ingen vanskeligheder, men det kan ske, at de forventninger, der følger med rollerne, er så forskellige, at rollerne ikke kan forenes. Undertiden findes der formelle regler, der forbyder sammenfald af visse roller. F. eks. erklæres en dommer for inhabil, hvis han i forhold til den tiltalte har en rolle, der stiller andre krav til ham end den upartiskhed, han ventes at udvise som dommer.

Fordelingen af rollerne er ikke fuldstændig tilfældig. Det afgørende er i nogle tilfælde, at én person har bedre forudsætninger end andre for at præstere det, der kræves i rollen. Forventningerne om vedkommendes præstationer kan bygge på kendskab til tidligere præstationer eller på udfaldet af en prøve. I andre tilfælde er det bestemte egenskaber ved personen, der afgør, hvilken rolle han eller hun får tildelt. Der er én egenskab, som i alle samfund er af betydning for folks forventninger om, hvordan en person opfører sig, og det er kønnet. Ganske uden hensyn til, hvilke egenskaber et menneske i øvrigt har, bestemmes de krav, man stiller, og de forventninger man har til udførelsen af rollen, i høj grad af, om rollens indehaver er en kvinde eller en mand. Allerede fra spæd oplever barnet, at man venter, at det skal opføre sig som en »rigtig dreng« eller en »rigtig pige«, og hver gang det ikke lever op til forventningerne eller med andre ord ikke udfører kønsrollen rigtigt, prøver man med ris eller ros at presse barnet til at gøre det.

Det er indlysende, at børn på den måde selv får udviklet en opfattelse af deres kønsrolle, og denne opfattelse kommer til at sætte sit præg på deres adfærd livet igennem. Når næsten alle i samfundet almindeligvis opfører sig i overensstemmelse med kønsrollerne, bidrager det til at underbygge og opretholde dem og gør det vanskeligt at ændre dem, endsige at ophæve dem. Det gælder i det hele taget for de roller, man får tildelt på grundlag af uforanderlige egenskaber som køn eller race, at der synes at være en stærk følelsesmæssig forankring i rollen både hos rollernes indehavere og hos de mennesker, de kommer i kontakt med, således at man må vente kraftige reaktioner på alle forsøg på at fravige det traditionelle mønster.

Når en egenskab er så synlig for alle som køn eller alder er det, bliver det vanskeligere at frigøre sig for den rolle, der traditionelt knyttes.

til egenskaben, end i de tilfælde hvor rollen er erhvervet på grundlag af præstationer. Der vil være en forventning om, at en mand, en kvinde eller et barn opfører sig forskelligt i næsten enhver situation, eller i hvert fald at deres udførelse af en bestemt rolle vil være påvirket af både deres køn og deres alder. Derfor findes der ikke blot krav og forventninger, der fastlægger erhvervsrollerne inden for forskellige fag og arbejdsstillinger, men der findes i mange tilfælde to sæt erhvervsroller, et for mænd og et for kvinder, mere eller mindre farvet af den tilsvarende kønsrolle.

Kønsrollerne er i alle samfund traditionsbestemt. Det er ikke muligt at finde ud af, hvilke dele af kvinders og mænds adfærd, der udelukkende skyldes de biologiske forskelle, da man ikke kan foretage eksperimenter med mennesker, hvor man udelukker den sociale påvirkning. Videnskaben kan ikke yde anden hjælp end en formodning om, at kvinder og mænd på grund af de biologiske forskelle i visse situationer vil have tendens til at opføre sig forskelligt, men det er ikke muligt med sikkerhed at sige på hvilken måde. Heller ikke studiet af de faktisk forekommende kønsroller i forskellige samfund kan være til megen hjælp. Næsten enhver form for adfærd forekommer i nogle samfund hos mænd, i andre hos kvinder som en del af den traditionelle kønsrolle. Men der er en nær forbindelse mellem arbejdsdelingen mellem mænd og kvinder i et samfund og de kønsroller, det pågældende samfund forventer, mænd og kvinder skal leve op til. Selv om der som nævnt forekommer vidt forskellige varianter i adfærd, må en generalisering gå i retning af, at da kvinder som følge af fødsler i hvert fald i perioder er mindre mobile end mænd, kommer det til at høre med til den kvindelige kønsrolle, at kvinder i det væsentlige varetager aktiviteter i forbindelse med pasning og opdragelse af børnene og i det hele taget udfører opgaver, der kan foregå i eller i nærheden af boligen. Industrialiseringen og den samtidige urbanisering af samfundet ændrede den traditionelle arbejdsdeling mellem kvinder og mænd i de delvis selvforsynende familieenheder, hvor hvert af de to køn havde ydet deres indsats på forskellige områder og levet i balance med hinanden, selv om manden var hovedpersonen. Industrialismen og dermed pengeøkonomien forandrede lidt efter lidt kvindernes rolle fra at være overvejende producenter til at blive overvejende forbrugere, og her-

med ændredes magtbalancen, og forskellen mellem den mandlige og kvindelige kønsrolle forøgedes. Med den i vor tid fortsat stigende industrialisering og urbanisering samt dermed forøgede anvendelse af gift kvindelig arbejdskraft er sket en tilnærmelse mellem kønsrollerne. Kvinder kan desuden nu få beskæftigelse på en række områder af arbejdsmarkedet, som hidtil traditionelt har været forbeholdt mænd. Yderligere ser det i nogle familier ud, som om mekaniseringen af arbejdet i hjemmene fører til mændenes større deltagelse i husligt arbejde, og resultatet er således både tendenser henimod mindre streng arbejdsdeling og en tilnærmelse mellem mænds og kvinders roller.

Uanset disse udviklingstendenser er det imidlertid åbenbart, at adskillelsen mellem de to kønsroller opretholdes i vort samfund, og at den i høj grad sætter grænser for menneskers handlemuligheder, så disse i mange henseender er bestemt af kønnet allerede fra fødslen. Kønsrollerne er med andre ord tildelt de enkelte mennesker af samfundet på forhånd. I så henseende kan den enkelte hverken gøre fra eller til, i modsætning til hvad der er tilfældet med hensyn til erhvervsroller og politiske roller, som i hvert fald i vort nutidige samfund kan opnås gennem den enkeltes præstationer.

2.3. Begrebet »socialt bytte«.

Menneskenes samspil i et samfund kan betragtes som en løbende udveksling af ydelser. Når man omgås en anden person, modtager man noget fra denne, f. eks. materielle goder, hjælp til udførelse af et stykke arbejde, information, venskab, agtelse, kærlighed, underholdning eller lejlighed til at brillere med sin viden, og man yder samtidig på tilsvarende vis noget til den anden. Hvad man er i stand til at yde, og hvad man kan vente at få til gengæld, afhænger for en stor del af den position, man indtager, sammenholdt med den andens position, og af de med positionerne forbundne roller. En persons magt eller indflydelse over for en anden, og hans frihed eller uafhængighed i forhold til andre, kan betragtes som et resultat af forholdet mellem det, vedkommende er i stand til at yde, og det, modparten kan yde til gengæld. Hvis en person er i stand til at yde noget, som andre tillægger stor værdi eller eventuelt ikke kan undvære, samtidig med at disse andre til gengæld kun kan yde noget, som vedkommende ikke tillægger særlig stor værdi eller ikke har brug for, har den pågældende magt

over disse andre, og kan eventuelt udnytte denne magt til at få dem til at ændre deres adfærd i en retning, som de ikke ønsker, måske endog bliver ulykkelige over. Den, der ikke tillægger det, andre kan yde, særlig stor værdi, har stor frihed og er i vidt omfang i stand til at bestemme sin adfærd uafhængigt af andre.

Værdien af det, der ydes og modtages, bestemmes for så vidt af de enkeltes personlige vurderinger, men disse er i høj grad påvirket af, hvad der i samfundet som helhed og især i de kredse, som de pågældende tilhører, er enighed om at anse for værdifuldt, de såkaldte *socialle værdier*. Udvekslingen af værdier er af betydning for, om forholdet mellem mennesker opfattes som ligestilling⁴¹⁾ eller ikke. Man vil anse sig selv for ligestillet med et andet menneske, hvis det man yder til dette, og det den anden yder til gengæld, vurderes som lige værdifuldt, eller måske hvis forskellen i værdi kompenseres ved en ydelse fra en tredje part, eventuelt fra »samfundet«.

Manglende ligestilling kan således forekomme, når en person har en position, der gør det muligt at tildele eller forholde andre mennesker ydelser, der anses for værdifulde, mens disse andre ikke disponerer over tilsvarende værdifulde ydelser. En sådan person har større magt og eventuelt samtidig større frihed end andre. Det anses dog i almindelighed ikke ubetinget for forkert og uretfærdigt, at nogle mennesker har større magt end andre. Det er vistnok den almindelige opfattelse, at det er rimeligt, at personer, som har bedre evner eller præster mere end andre, kommer til at beklæde positioner, som forudsætter disse særlige evner eller præstationer, og derved får større magt. Men hvis magtpositionerne opnås på grund af egenskaber, som ikke er en nødvendig forudsætning for at udføre de med positionerne forbundne roller tilfredsstillende, anses det for uretfærdigt. I det omfang, der er en tendens til, at mænd alene i kraft af deres køn kommer til at indtage positioner, der giver særlig stor magt til trods for, at disse positioner formodes at kunne varetages lige så godt af kvinder, vil man derfor anse det for uretfærdigt og betegne det som manglende ligestilling.

2.4. *Det økonomiske aspekt.*

Som omtalt foran må det antages, at alle de samfundsmæssige funktioner under den mest

oprindelige samfundsform er blevet varetaget inden for familien. Under disse omstændigheder foregår udvekslingen af ydelser i almindelighed uden at nogen tænker over ydelseens værdi. Man udfører de forskellige aktiviteter, fordi det hører til den rolle, man har inden for familien, dvs. at man ifølge gældende sædvaner og normer ventes at opføre sig på den måde, eller fordi man på anden vis finder tilfredsstillelse ved at gøre det. I det omfang der udveksles ydelser med udenforstående, foregår det som byttehandel. Selv om der i et samfund nok kan dannes forholdsvis faste forestillinger om det rimelige bytteforhold mellem visse ydelser, bestemmes byttet dog i princippet i hvert enkelt tilfælde af de to parter's øjeblikkelige behov for det, modparten kan yde, altså i et vist omfang af de to parter's indbyrdes magtposition.

Efterhånden som naturaløkonomi afløses af pengeøkonomi, kommer markedsmekanismen ind i billedet. Pengene gør det muligt at lade udvekslingen af ydelser foregå indirekte: Hvis man ikke direkte kan præstere ydelser, der dækker et behov hos den, hvis ydelser man selv har brug for, kan man i stedet yde betaling i penge, og på samme måde kan man få afsat sine egne ydelser til andre, selv om disse andre ikke direkte kan yde noget, man selv har brug for. Herved dannes der markedspriser på mange slags ydelser, og udvekslingen af disse kan foregå upåvirket af parter's indbyrdes magtforhold: Hvis sælgeren ikke vil præstere ydelsen til den givne pris, kan køberen gå til en anden.

Pengeøkonomien trænger ikke igennem med ét slag inden for et samfund. Den rækkefølge, hvori den har udvidet sit område, fremgår af den gængse opdeling i erhverv i primære, sekundære og tertiære. De primære erhverv er dem, der frembringer råvarer: landbrug, fiskeri, minedrift osv., de sekundære er dem, der forarbejder råvarerne: fremstillingsvirksomhed, byggeri og anlægsvirksomhed, og de tertiære erhverv er de tjenesteydende, herunder dem der omsætter og transporterer de forarbejdede varer. Når det moderne samfund kaldes service-samfundet, skyldes det den voldsomme vækst i de tertiære erhverv, dels ved at der stadig opstår nye former for ydelser på grund af opfindelser m. m., dels fordi stadig flere ydelser, som tidligere blev udvekslet uden betaling, hovedsagelig inden for familien, nu præsters erhvervsmæssigt.

Når en vare eller tjenesteydelse i større om-

41) Begrebet ligestilling behandles i afsnit V.

fang præsteres og omsættes mod betaling i penge, får den en nogenlunde fast pris, og dermed bliver det muligt at vurdere dens økonomiske betydning for samfundet som det totale beløb (= enhedspris X antal omsatte enheder) af omsætningen inden for en bestemt periode, f. eks. et år. Sådanne totalbeløb er i mange tilfælde forholdsvis lette at konstatere, fordi de virksomheder, der fremstiller og omsætter de pågældende varer og ydelser, fører regnskaber, eller fordi det offentlige til brug ved beregning af skatter og afgifter fører kontrol med dem. Totalsummen af alle de således konstaterede beløb for goder og ydelser inden for et år opgøres løbende af Danmarks Statistik og kaldes nationalproduktet. Betegnelsen produkt refererer til, at aktiviteter, som resulterer i frembringelse af goder eller ydelser, der kan omsættes i penge, kaldes produktive.

Værdien af husligt arbejde, børnepasning m. v., som udføres i egne hjem, er der ingen lande, som tager med i deres nationalprodukt ligesom heller ingen lande beskatter dette arbejde. Pudser man selv vinduer, vasker bil, fejer sin gårdsplads eller netter sin have, så forøges nationalproduktet ikke, men betaler man en vinduespudser, overlader bilvask til servicestationen, engagerer en person til fejning eller havearbejde, så bliver nationalproduktet større - forudsat naturligvis, at de personer, som får penge for disse arbejder, opgiver indtægterne herfor til skattevæsenet. Det er spørgsmålet om pengeomsætning, som er afgørende for, at et arbejde, en servicefunktion el. lign. indgår i nationalproduktet.

Den familie, der sender sit snavsetøj på vaskeri, køber færdiglavede madretter, marmelade syltetøj, brød, kager osv., forøger i højere grad nationalproduktet end den familie, der selv vasker og i sin husholdning frembringer f. eks. de nævnte forbrugsgoder.

Som nævnt i det historiske afsnit (side 13), udgjorde familiehusholdningen på et tidligere trin i den økonomiske udvikling en produktions- og forbrugsenhed, der i det store og hele hvilede i sig selv. De goder, som blev frembragt, gik over i forbrug uden prisdannelse eller pengeomsætning; men efter industriens og servicefagenes overtagelse af de fleste af de produktioner og af en betydelig del af servicefunktionerne, som hjemmene tidligere udførte, er naturaløkonomien trængt op i en krog og får stadig mindre betydning for familiens økonomiske grundlag. Noget bliver dog fortsat til-

bage, selv i familier hvor både mand og hustru har erhvervsarbejde.

Nationalproduktet er en brugbar målestok for den samlede økonomiske virksomhed i højt industrialiserede lande. Derimod giver det ikke et relevant billede af forholdene i udviklingslandene, hvor produktion og indsamling af goder, som byttes med andre goder, løn i form af naturalydelser samt produktion inden for familien til eget behov spiller en helt anden betydelig rolle end i de industrialiserede lande.

Når det i særlig grad er de aktiviteter, der er forbundet med den traditionelle mandsrolle, som er overgået til den økonomiske sektor af samfundet, hænger det sammen med, at mændene på et tidligere tidspunkt end kvinderne forlod hjemmene for at udføre arbejde, hvorved de tjente penge.

I økonomisk højtudviklede lande er husmødrenes arbejde i egne hjem det eneste område af betydning, hvor naturalindtægt stadig overlever. Men for at husmoderen kan udføre sit arbejde, er det en forudsætning, at en række »råstoffer« står til rådighed. Har familien have, eller drejer det sig om en landbrugerfamilie, kan nogle af disse »råstoffer« fås uden at købe dem, men ellers er husmoderens naturalindtægt betinget af en stadig tilførsel af penge. I familier, hvor kun manden har erhvervsmæssig beskæftigelse, må en del af de penge, han tjener, anvendes til indkøb til husholdningen.

Resultatet af den huslige indsats, hvori naturligvis såvel mand som børn kan deltage, har altså ikke pengeform, men består i en strøm af goder og serviceydelser, der indgår direkte i familiens forbrug og betyder en forbedring af familiens samlede økonomiske situation. Herved opnås mulighed for forøget forbrug og/eller for opsparing. Principielt kan det huslige arbejdes værdi gøres op i penge ved at sammenligne med, hvad det ville koste, hvis det skulle udføres af fremmede. Men det vil være vanskeligt at foretage en sådan vurdering, fordi den bl. a. også kan omfatte pleje og opdragelse af børn, hyggespredning m. v.

Socialforskningsinstituttet har i sin fritidsundersøgelse påvist⁴²⁾, at det næsten udelukkende er kvinder, der anvender tid på husligt arbejde. Den eneste mandlige gruppe, som bruger mere

42) Fritidsvaner i Danmark. Med særligt hensyn til radio og fjernsyn. Af P.-H. Kuhl, Inger Koch-Nielsen og Kaj Westergaard. Socialforskningsinstituttet Publ. 25, 1966.

end et kvarter daglig herpå, er pensionisterne, og de arbejder gennemsnitlig kun $\frac{1}{2}$ time om dagen i huset. Selv om der muligvis i de seneste år er sket en ændring, så mændene i forøget omfang deltager i husvæsen og børnepasning, er det sikkert stadig sædvanligt, i alt fald i de lidt ældre ægteskaber, at hustruen udfører så at sige hele arbejdet i hjemmet.

Arbejdet i hjemmet foregår ikke under de konkurrencemæssige vilkår, som hersker i erhvervslivet, og arbejdstiden kan udstrækkes eller formindskes. Det samme arbejde kan vare kort eller lang tid, svarende til i hvor høj grad den, der udfører det, forstår at bruge tiden og tilrettelægge arbejdet på hensigtsmæssig måde.

Socialforskningsinstitutets fritidsundersøgelser viste, at kvinder med fuldtidsarbejde (der er defineret som over 21 timer ugentlig) anvendte i gennemsnit 2 timer daglig til husvæsen, mens husmødrene brugte ca. dobbelt så lang tid, nemlig $4\frac{1}{2}$ time daglig, hvis der ikke var børn i hjemmet. For begge grupper gælder, at de brugte 1 time mere, hvis der var børn. Husmødre brugte desuden $\frac{3}{4}$ time daglig til indkøb, mens de erhvervsarbejdende kvinder klarede sig med $\frac{1}{4}$ - $\frac{1}{2}$ time. Disse resultater må bl. a. tydes på den måde, at husligt arbejde er overordentlig elastisk. Det kan gøres mere eller mindre grundigt, kan udvides på forskellige måder, f. eks. ved at konservere, bage, sylte, lave leverpostej selv osv. eller gå over i mere hobbyprægede aktiviteter, ligesom det kan vare lang tid gennem uhensigtsmæssige fremgangsmåder som f. eks. at småhandle eller gøre hovedrent hver dag.

Det huslige arbejde (se desuden side 46 f) har således i økonomisk henseende en særstilling i det højt industrialiserede samfund, hvor penge spiller så stor en rolle. At tjene penge selv eller på anden måde få rådighed over penge giver såvel større frihed som større tryghed end at være økonomisk afhængig af en ægtefælle, sådan som husmødrene er. Ganske vist tænker de husmødre, som lever i et godt og harmonisk ægteskab måske ikke i hverdagen på denne afhængighed, men den viser sig i det øjeblik, ægteskabet opløses ved skilsmisse eller død, eller hvis ægteskabet begynder at knirke, og ægtemanden ikke længere som en selvfølge afleverer de penge, der skal til for at klare den daglige husholdning m. v. Såvel i forbindelse med dødsfald som ved skilsmisse sker der oftest en forringelse af husmoderens økonomi-

ske stilling. Ved skilsmisse er dette ofte tilfældet for begge parter vedkommende, og enker uden ajourført uddannelse og erfaringer fra erhvervslivet har store problemer ved at klare sig. Findes der formue og/eller livsforsikringer, er de kun sjældent af en sådan størrelse, at det er muligt at leve af dem, og kun et mindretal af enkerne er sikrede gennem pensionsordninger. Socialforskningsinstitutets undersøgelse⁴³⁾ fra 1966 viser bl. a., at de beløb, der stod til rådighed ved indtrædelse i enkestand kun for 6 pct. af enkerne var så store, at de kunne købe sig en livrente på 500 kr. eller derover om måneden. For at hjælpe ubemidlede enker blev i 1959 gennemført en lov, der efter nærmere betingelser giver enker ret til enkepension, som svarer til folkepensionen, når de er fyldt 55 år ved enkestandens indtræden. En kvinde, der bliver enke efter det 45. år og har forsørgerpligt over for 2 eller flere børn under 18 år, opnår også ret til enkepension. For enkemænd findes ikke tilsvarende bestemmelser, og denne sociale særlovgivning er udtryk for, at samfundet har fundet det nødvendigt at træde til og hjælpe ældre kvinder, hvis økonomiske eksistensgrundlag er faldet bort ved ægtefællens død. Som baggrund har denne lovgivning således de hjemmearbejdende gifte kvinders økonomiske afhængighed.

Det er en følge af den dominerende **plads**, det økonomiske aspekt indtager i vort nuværende samfund, at mænd såvel som kvinder ved vurderingen af egen og andres samfundsmæssige placering lægger stor vægt på specielt den økonomiske uafhængighed. Den person, som besidder økonomisk magt og er uafhængig, har mulighed for at styre andres adfærd, ligesom vedkommendes egen adfærd påvirkes heraf, bl. a. fordi rådighed over penge giver større personlig frihed. Der er derfor en tendens til, at positioner, som giver mulighed for at udøve økonomisk magt, agtes højere og er mere eftertragtede end positioner, hvis magt overvejende ligger inden for det ikke-økonomiske område. Personer, der i særlig høj grad er i stand til at udøve økonomisk magt, er karakteriseret ved et eller flere af følgende kendetegn:

Kontrol over penge i form af ejendom eller indtægtsmuligheder,

43) Økonomisk stilling ved enkestand. Af Rita Knudsen. Socialforskningsinstituttet. Publ. 24.1966.

kontrol over viden som kan udnyttes økonomisk, politisk position, eller ledende funktioner inden for privat eller offentlig virksomhed.

I de efterfølgende afsnit er det forsøgt at give en beskrivelse af forskellige områder af samfundslivet på en sådan måde, at beskrivelsen kan lægges til grund for en vurdering af, i hvor høj grad man ud fra de foran anførte synspunkter kan anse kvinder og mænd for ligestillede inden for de pågældende områder.

3. Kvindernes stilling i familien.

Den af arbejdsudvalget om familieforholdene afgivne betænkning⁴⁴⁾ indeholder afsnit om boligbyggeri og boligforhold, børnenes pasning, familiemedlemmernes situation og den familie retlige lovgivning, samt bl. a. et bilag om magt- og arbejdsfordeling i familien, byggende på en gennemgang af sociologisk litteratur om disse emner.

De grundlæggende retningslinier for udarbejdelsen af nærværende betænkning har således været anderledes end for ovennævnte betænkningens vedkommende, og de to fremstillinger kan derfor afvige noget fra hinanden, selv om de til dels bygger på det samme materiale.

Som det fremgår af afsnit B 1., side 34 f, er størstedelen af befolkningen familiemæssigt placeret i kernefamilier, hver bestående af et ægtepar og deres eventuelle mindreårige eller voksne ugifte børn. En kvindes typiske livsløb begynder med en periode som hjemmeværende datter, derefter er hun alene og under uddannelse eller i arbejde, derefter en periode i ægteskab med mand og eventuelt børn, og endelig igen en periode, hvor hun er alene, efter at ægteskabet er opløst ved skilsmisse eller mandens død. Får hun børn, vil perioden med dem være delt i tre meget forskellige afsnit, nemlig først en barneplejeperiode, hvor børnene er under skolealderen, derefter nogle år med skole-søgende børn, og til slut årene med voksne, hjemmeboende børn.

En mindre del af kvinderne forbliver ugifte eller får i en forholdsvis ung alder deres ægteskab opløst ved mandens død, ved separation eller skilsmisse, eventuelt mens de har hjemme-

værende børn. I det følgende lægges hovedvægten på beskrivelsen af den typiske situation, altså de kvinder som lever i ægteskab og, i hvert fald i en periode, har hjemmeværende børn.

Nedenfor er forsøgt en opregning af aktiviteter som typisk finder sted inden for familien. Kvindernes stilling i familien hænger sammen med deres andel i udførelsen af og indflydelsen på disse aktiviteter, samt af deres egen og andres vurdering af dette arbejdes betydning.

Husholdningen:

Valg af bolig, anskaffelser, indretning af bolig.
Indkøb af daglige forbrugsvarer.
Madlavning.
Rengøring opvask.
Vask, soignering af klæder m.m.
Reparationer af inventar, klæder m.m.
Administration af indtægt, budgetlægning.
Betalning af udgifter: Skatter, husleje forsikringer osv.
Kontakt med myndigheder, leverandører m.m.

Børnene:

Forsyning med mad, klæder m.m.
Personlig hygiejne.
Opdragelse, tilsyn, leg, beskæftigelse hjælp med skolearbejde.
Følelsesmæssig støtte, kærlighed tryghed.
Pasning under sygdom.

Ægtefællerne:

Erhvervelse af indtægt.
Indkøb af beklædning og personlige artikler.
Social kontakt, selskabelighed.
Rekreation, pleje af interesser.
Sexuel tilfredsstillelse.
Følelsesmæssig støtte, kærlighed, tryghed.
Pasning under sygdom.

I princippet kan disse ydelser præsteres af 1) ægtefællerne selv, 2) eventuelle børn, 3) slægtninge, naboer, venner, 4) staten, kommunen eller private organisationer, 5) erhvervsdrivende eller ansatte. 1)-3) foregår typisk uden modydelse i penge. I tilfælde 4) kan modydelsen være den almindelige skattepligt, særligt kontingent eller forsikringspræmie, eller kontant betaling, og 5) har typisk form af indkøb eller tjenesteydelser mod kontant betaling.

Den viden, man har om disse forhold, er temmelig summarisk og overfladisk.

Da der for en stor del er tale om aktiviteter, som i almindelighed foregår inden for hjemmets fire vægge, og som de fleste mennesker

44) Betænkning vedrørende familiens og børnenes tilpasning. Betænkning nr. 575. 1970.

Tabel 6. Huslige aktiviteters udførelse i familier med hjemme- og udearbejdende hustruer.

	Hjemmearbejdende		Udearbejdende	
	Hustruen alene pct.	Manden alene pct.	Hustruen alene pct.	Manden alene pct.
<i>Aktiviteter:</i>				
Lave middagsmad, gøre daglig rent, rede senge, vaske skjorter og sokker	94-97	0-2	77-87	1-7
Lave morgenmad, købe ind, klæde børn på, give dem mad	84-87	0-5	62-71	1-11
Vaske op, pudse vinduer, lægge børn i seng	74-79	2-5	52-61	4-9
Betale faste udgifter	39	42	34	43
Reparere småting i huset	14	65	11	73

Kilde: Se note 45.

har en stærkt følelsesbetonet indstilling til, er det vanskeligt for udenforstående at komme til at observere dem direkte, og man kan heller ikke regne med, at de svar, der gives ved interviews eller udfyldning af spørgeskemaer, altid er i overensstemmelse med sandheden.

Størst interesse knytter der sig til fordelingen af aktiviteter mellem ægtefællerne. Det eneste, der kan siges med sikkerhed herom, er, at variationsmulighederne er næsten ubegrænsede, og at næsten enhver tænkelig variation antagelig vil kunne påvises i virkeligheden. Om hyppigheden af de forskellige kombinationer ved man derimod ikke ret meget.

Socialforskningsinstituttet har i sin undersøgelse af gifte kvinder i familie og erhverv⁴⁵⁾ stillet en række spørgsmål om fordelingen af de huslige aktiviteter mellem ægtefællerne. Resultaterne foreligger opdelt efter, om hustruen er udearbejdende (uden hensyn til udearbejdets omfang) eller hjemmearbejdende. Undersøgelsen omfattede ca. 2600 kvinder, hvoraf på undersøgelsestidspunktet ca. 1400 var hjemmearbejdende, 800 udearbejdende, og 400 var »medhjælpende hustruer«. Tabel 6 viser, i hvor mange procent af familierne med henholdsvis hjemme- og udearbejdende hustruer forskellige aktiviteter blev udført af hustruen alene og af manden alene.

De valgte aktiviteter er fortrinsvis traditionelt »husmoderlige« gøremål, og det viser sig da også, at disse i langt de fleste familier varetages af hustruen alene, selv i de tilfælde hvor hun er udearbejdende. Der er imidlertid en ka-

rakteristisk gennemgående forskel mellem familier med udearbejdende og hjemmearbejdende hustruer, idet gennemsnitlig 15-20 pct. færre af de udearbejdende er alene om at udføre de pågældende aktiviteter. Oversigten viser også, at denne forskel kun i mindre omfang udlignes ved, at manden overtager opgaverne alene. Det fremgår af Socialforskningsinstituttets materiale, at der i de fleste tilfælde kun er tale om en delvis aflastning af den udearbejdende hustru, idet opgaverne i de resterende tilfælde bliver udført af begge ægtefæller, enten i fællesskab eller på skift. Opgaver som rengøring og børnepasning overgår i begrænset omfang (5-7 pct.) til andre end ægtefællerne i familier med udearbejdende hustruer.

Også denne undersøgelse viser, at udearbejdende hustruer gennemsnitlig bruger mindre tid til forskellige huslige aktiviteter (madlavning, rengøring, opvask, vask, strygning, tøjreparation, måltider og indkøb) end hjemmearbejdende, og at forskellen ikke udlignes ved, at andre udfører de nævnte aktiviteter i stedet for hustruen. Ganske vist har udearbejdende hustruer i lidt større omfang end hjemmegående fremmed hjælp til husholdningen, men forskellen er ubetydelig, idet kun 15 pct. af de udearbejdende mod 10 pct. af de hjemmearbejdende overhovedet har fremmed hjælp til husholdningen. Heller ikke mandens deltagelse i det huslige arbejde udligner forskellen. Man må derfor slutte, at der i familier med udearbejdende hustruer gennemsnitlig anvendes mindre tid på udførelsen af de nævnte huslige aktiviteter, end hvor hustruen er hjemmearbejdende.

Den engelske sociolog Elizabeth Bott har opstillet tre hovedtyper af rollefordelinger mellem ægtefæller, og selv om hendes undersøgelse

45) Gifte kvinder i familie og erhverv. II. Udearbejde og familie. Af Johs. A. Noordhoek og Yrsa Smith. Socialforskningsinstituttet. Publ. 55. 1972.

kun omfatter et lille antal familier i bymilieu i England, er det sandsynligt, at opdelingen også kan bruges på danske forhold⁴⁶). De tre typer betegnes som 1) komplementær, 2) uafhængig, og 3) fælles organisation inden for ægteskabet. *Komplementær* organisation foreligger, når mand og hustru har forskellige roller, og altså i vidt omfang udfører forskellige aktiviteter, men på en sådan måde, at de tilsammen danner et hele og omfatter stort set alle de nævnte aktiviteter. Hvor der foreligger *uafhængig* organisation, varetager mand og hustru hver for sig de forskellige aktiviteter for sit eget vedkommende i det omfang, det kan lade sig gøre. De to roller overlapper for en stor del, men er i øvrigt uden forbindelse med hinanden. Ved *fælles* organisation udføres hver enkelt aktivitet af ægtefællerne i fællesskab, eller skiftevis af den ene og den anden ægtefælle. I praksis forekommer de rene typer næppe, men det vil oftest være muligt at klassificere et ægteskab som overvejende tilhørende en af typerne. Ifølge Bott forekommer komplementær og fælles organisation af ægteskabet begge hyppigt, hvorimod uafhængig organisation er sjælden. Dette gælder formentlig også for danske forhold.

Hvis ægtefællerne modellerer deres roller efter det traditionelle kønsrollemønster, vil de forholdsvis let kunne etablere en fordeling af aktiviteterne, således at nogle udføres af den ene, nogle af den anden, nogle hver for sig og nogle i fællesskab. Det totale skema for aktiviteterne udførelse vil nærmest placere familien under hovedtypen komplementær organisation. Ifølge Bott forekommer denne type navnlig i milieuer, hvor mand og hustru hver for sig har en ret intensiv kontakt med sine egne slægtninge, naboer, venner, arbejdskammerater osv. Bott mener, at de derved får så megen hjælp og følelsesmæssig tilfredsstillelse, at de stiller tilsvarende mindre krav og forventninger til ægtefællen.

Ægtefæller med en mere moderne opfattelse af kønsrollerne vil snarere fordele aktiviteterne efter mønstret for fælles organisation. Denne form træffes ifølge Bott hyppigst i middelklasse- eller funktionærfamilier, hvilket hænger sammen med, at disse ofte lever i et milieu, hvor slægtninge og venner bor spredt, og hvor det ikke anses for god tone at have nær kontakt

med naboer, således at ægtefællerne i højere grad er henvist til hinanden.

Spørgsmålet om ægtefællernes ligestilling eller mangel på samme afhænger ikke direkte af organisationsformen i ovennævnte betydning, men der er nok størst sandsynlighed for, at de vil føle sig ligestillede ved fælles organisation, altså når begge ægtefæller udfører samme slags opgaver. Der er heller ingen direkte sammenhæng mellem organisationsformen og ægtefællernes indbyrdes magtstilling - denne afhænger formentlig i høj grad af hver enkelts personlighed. Bott påpeger, at den komplementære organisationsform, hvor de to ægtefællers roller er helt forskellige, ofte omtales som identisk med en autoritær magtstilling for manden. Dette mener hun skyldes, at de pågældende forfattere med urette tillægger sådanne familiers økonomiske og seksuelle arrangementer den samme psykologiske betydning, som de ville have i ægteskaber, hvor mand og hustru er indstillet på fællesskab.

Hvis der er uoverensstemmelse mellem ægtefællernes forventninger til ægteskabets organisationsform, og de har forskellige opfattelser af henholdsvis mandens og hustruens rolle, bliver deres indbyrdes magtstilling af betydning. Hvis ikke ægteskabet ender med skilsmisse, må det antages at blive stabiliseret i en form, der er mest i overensstemmelse med den stærkeste parts ønsker, og denne situation opleves af den svagere part som uretfærdig, og udløser mere eller mindre udtrykte krav om ligestilling. Hvilken af parterne der er den stærkeste, afhænger som nævnt i høj grad af deres personligheder, og det er ikke muligt at sige noget om hyppigheden af de forskellige tænkelige magtstrukturer i danske ægteskaber. Der er dog to faktorer, som forøger sandsynligheden for, at manden i sådanne tilfælde bliver den stærkeste, nemlig den traditionelle kønsrolleopfattelse og den betydning, der tillægges det økonomiske aspekt af de forskellige aktiviteter.

Ifølge den traditionelle kønsrolleopfattelse skal manden være stærk, aggressiv og dominerende, kvinden svag og eftergivende. Hvis begge ægtefæller bekender sig til denne opfattelse, og også overholder den i udførelsen af rollerne under ægteskabet, må manden ventes at gå af med sejren uden sværdslag.

Som tidligere omtalt er det i overvejende grad de ifølge den traditionelle kønsrolleopfattelse typisk mandlige aktiviteter, der først og mest gennemført er overgået **til det område af**

46) Elizabeth Bott: *Family and Social Network: Roles, Norms, and External Relations in Ordinary Urban Families*. London 1957.

samfundslivet, der betegnes som den økonomiske virksomhed. Manden er typisk forsørgeren, dvs. den der erhverver den del af ægteparrets indtægt, som har form af kontanter. Forudsætningen for, at hustruen kan disponere over kontante penge, er derfor i almindelighed, at manden overdrager hende en del af sin pengeindtægt. I de tilfælde, hvor ægteparret i fællesskab træffer beslutning om indtægtens anvendelse, eller hvor hustruens rolle i den komplementære organisation også omfatter administrationen af mandens indtægt, behøver dette ikke at skabe problemer. Men i det formentlig meget hyppige tilfælde, hvor ægteskabet er komplementært organiseret, og hvor manden udbetaler hustruen husholdningspenge, som muligvis endda foruden husholdningen også skal dække hendes og børnenes personlige fornødenheder betyder forskellen i rollerne som yder og modtager et latent modsætningsforhold mellem de to parter. I tilfælde, hvor beløbet er for lille, eller det ikke løbende bliver reguleret i takt med prisstigninger, eller hvor hustruen ikke er klar over, hvor stor mandens indtægt er, kan modsætningen let bryde ud i konflikt. Hertil kan komme, at ægtefællerne måske ikke ved, hvad andre husmødre kan disponere over, og således mangler et sammenligningsgrundlag.

Hvis denne situation fører til varig uoverensstemmelse mellem ægtefællerne, eventuelt i så høj grad, at ægteskabet truer med at gå i stykker, vil hver af parterne vurdere den øjeblikkelige situation i forhold til sine alternative muligheder. De vil formentlig i første række sammenligne den med tilværelsen som enlig, og i næste omgang vurdere deres muligheder på ægteskabsmarkedet. Manden bevarer i almindelighed sin indtægtsevne, dog væsentlig forringet i de tilfælde, hvor han udøver sit erhverv i fællesskab med hustruen. Han mister ydelser, der overvejende er af servicebetonet og følelsesmæssig karakter. Hvis konflikten har stået på i nogen tid, vurderer han næppe den følelsesmæssige tilfredsstillelse ved ægtefællens aktiviteter særlig højt, og i øvrigt kan disse ydelser i temmelig vid udstrækning erhverves for penge, eller i hvert fald substitueres med ydelser, der kan købes. Hustruens situation er næsten modsat. Hun mister den overvejende del af pengeindtægten, og de ydelser hun hidtil har præsteret til gengæld kan ikke umiddelbart omsættes i penge. Hvis hun ikke har en nogenlunde ajourført uddannelse eller andre særlige fortrin, noteres hun ikke særlig højt hverken på ar-

bejds- eller ægteskabsmarkedet. Også alderen betyder på dette område et handicap for kvinden i højere grad end for manden. Det er altså sandsynligt, at manden i ret høj grad vil kunne diktere betingelserne, hvis ægteskabet fortsætter, eller vil være i en bedre situation end hustruen, hvis det opløses.

Konklusionen af ovenstående bliver, at der bortset fra variationer på grund af ægtefællernes personligheder og andre individuelle forhold - er stor sandsynlighed for, at et ægteskab vil kunne være harmonisk, hvis begge ægtefæller møder med de samme forventninger til de to køns- og ægtefælleroller. Men hvis de to parter forventninger ikke stemmer overens, vil der let kunne opstå konflikter, og i dem vil manden ofte blive den stærkeste. Desværre ved man ikke meget om, hvilke forventninger ægtefæller har til deres ægteskab, og det er derfor ikke muligt at give nogen talmæssig beskrivelse af situationen på dette meget vigtige område.

Derimod kan man måske nærme sig problemet ad anden vej. Det er almindelig kendt fra diskussionen om kvindens stilling i samfundet, at der i den danske befolkning er store variationer i opfattelsen af, hvordan den kvindelige kønsrolle og dens relation til mandsrollen bør være. Den enkeltes forventninger til sin egen og det modsatte køns roller antages at fremkomme som resultatet af dels iagttagelse af de mennesker, man omgås, dels indlæring ad anden vej, først og fremmest i barndommen. De vigtigste kilder fra det hjemlige familiemilieu er formentlig skolen, kammeraterne og massemedierne: bøger, blade, aviser, radio og fjernsyn. Selv om man ikke ved meget om det, må det antages, at der er en sammenhæng mellem opfattelsen af kønsrollerne og tilhørsforholdet til forskellige socialt og geografisk afgrænsede befolkningskategorier. Den største sandsynlighed for, at de to parter har indbyrdes overensstemmende opfattelser af ægtefællerollerne skulle man altså have, når de er nogenlunde jævnaldrende og kommer fra samme sociale milieu, forudsat at der i dette milieu overhovedet findes konsistente opfattelser af mandens og kvindens kønsroller. Dette behøver imidlertid ikke at være tilfældet. Den traditionelle opfattelse af kvindens rolle synes at have bevaret træk fra naturaløkonomiens epoke, samtidig med at mandsrollen har ændret sig under indflydelse af pengeøkonomien. Samtidig må det antages, at det billede af den frigrænsede kvindens rolle, som stadig fremhæves i debatten om kønsrollerne,

appellerer til kvinder i højere grad end til mænd, således at der også ad denne vej sker en påvirkning i retning af forskellig opfattelse af køns- og dermed ægtefællerollerne hos kvinder og mænd. Det må derfor antages, at der i en meget stor del af ægteskaberne er en vis, åben eller skjult, forskel i opfattelsen af ægtefællerollerne.

I de tilfælde, hvor baggrunden for kravet om ligestilling er meningsforskelle mellem ægtefællerne om, hvordan relationen mellem dem rettelig bør være, kan man imidlertid ikke fremkalde oplevelsen af ligestilling ved at ændre tilstanden. Ændringen vil da blot blive oplevet som en forrykkelse af magtforholdet mellem ægtefællerne, men de vil stadig ikke kunne blive enige om, hvad ligestilling skulle indebære.

Forskellige undersøgelser tyder på, at udearbejdende hustruers situation skal ses i dette lys. P.-H. Chombart de Lauwe citerer i »Images de la femme dans la société«⁴⁷⁾ fra en række lande undersøgelser, der synes at vise, at de udearbejdende hustruer stort set kan deles i to kategorier: 1) kvinder, hovedsagelig fra arbejderklassen, som selv siger, at de arbejder, fordi de er nødt til at skaffe penge, men egentlig helst ville være fri. (Samtidig er der en tendens **til**, at de hjemmearbejdende hustruer fra samme samfundslag siger, at de gerne ville have arbejde, men ikke kan af hensyn til børnene, eller fordi deres mand ikke vil have det). 2) Kvinder, hovedsagelig fra middelklassen, som har en uddannelse, og som siger, at de arbejder, fordi de har lyst til det, eller fordi de synes, at de bør udnytte den uddannelse, de har, eller for at have noget at falde tilbage på, hvis deres mand ikke kan eller vil forsørge dem.

For den første kategoris vedkommende - og de er de fleste - ligger det nær at antage, at ønsket om udearbejde bevidst eller ubevidst hænger sammen med et ønske om at være mindre økonomisk afhængig af manden. Udtalelsen om, at de er nødt til at arbejde, kan sammenholdes med, at der er familier i ganske tilsvarende situation, som klarer sig, uden at hustruen har erhvervsarbejde, og må fortolkes derhen, at de sætter de værdier, som de kan opnå ved at have udearbejde, højere end dem de må give afkald på ved ikke at blive i hjemmet.

Konsekvensen af udearbejdet bliver, at kvinden får »to roller«. Efter gængs rolletermino-

logi har kvinden ikke blot to, men mange roller, nemlig en for hver af de sociale relationer, hun regelmæssigt optræder i. Det samme gælder naturligvis for manden, som også i almindelighed har to roller svarende til den udearbejdende hustrus, nemlig en erhvervsrolle og en husfaderrolle. Når man særlig har hæftet sig ved kvindens to roller, skyldes det dels, at erhvervsrollen vanskeligt kan forenes med den traditionelle kvindelige kønsrolle, dels at konsekvensen af udearbejdet for kvinden i almindelighed bliver en forøget arbejdsbyrde, idet hun ikke lettes for det med husmoderrollen forbundne arbejde i samme grad, som hendes arbejde uden for hjemmet forøges. Bl. a. polske undersøgelser⁴⁸⁾ tyder på, at dette til en vis grad kan skyldes, at hun ikke ønsker at afgive den magt, som er forbundet med at beslutte og udføre de pågældende aktiviteter.

Det er tvivlsomt, i hvor høj grad udearbejde styrker hustruens autoritet i forhold til manden. Nogle undersøgelser⁴⁹⁾ tyder på, at det gør det, dog især på de traditionelt »feminine« områder, hvor husmoderens indflydelse i forvejen er størst. Imidlertid indebærer muligheden for, at hustruen kan have erhvervsarbejde uden for hjemmet, en række konfliktmuligheder, dels mellem mand og hustru i det omfang deres opfattelse af hustruens rolle ikke stemmer overens, dels for hustruen selv ved afvejningen af på den ene side fordelene ved at have en selvstændig indtægt, eventuelt at kunne udnytte en uddannelse og udfolde sine evner, ved kontakten med arbejdskammeraterne osv., på den anden side ulemperne ved det forøgede arbejde, ved at skulle overholde en fast arbejdstid osv., samt presset fra den traditionelle kønsrolle og hensynet til eventuelle børn.

Sammenfattende kan det siges om kvindernes stilling i familien, at der vel kan påvises generelle tendenser til forskelle i kvinders og mænds stilling, men at der samtidig er betydelige forskelle mellem forskellige kategorier af kvinder under hensyn til familiens størrelse, sammensætning og erhvervmæssige placering (specielt om hustruen er erhvervmæssigt beskæftiget), den geografiske placering, boligform m. m., og yderligere en individuel variation inden for kategorierne, afhængig af individuelle forhold

48) Cit. af prof. Piotrowsky i et møde med udvalget, jfr. s. 8.

49) se Lisbeth Roepstorff Magt og arbejdsfordeling i familien. Betænkning nr. 575 bilag 6.

47) Paris 1964.

som de enkelte familiemedlemmers personlighed, helbred, interesser, evner m. m.

Den del af tilværelsen, der foregår inden for familiens rammer, er måske den mest betydningsfulde, men netop disse intime og følelsesbetonede relationer er det næsten umuligt for udenforstående at få et objektivt kendskab til. Man ved derfor meget lidt om, i hvilket omfang de enkelte kvinders familiemæssige relationer opleves som ligestilling eller som ulighed, hvad enten denne tager form af under eller overlegenhed.

En beskrivelse af de *ikke-gifte* kvinders stilling i familien omfatter dels kvinder, for hvem det foran beskrevne typiske livsløb ikke gælder, dels dem, der endnu ikke er blevet gift, altså børnene og de voksne hjemmeværende døtre.

De kvinder, der ikke følger det typiske mønster, er dels de ca. 4 pct., der aldrig bliver gift, dels dem hvis ægteskab opløses allerede på et tidligt stadium, enten ved separation og skilsmisse eller ved mandens død. En sammenligning med antallet af mænd i tilsvarende situation viser, at der er flere mænd end kvinder, der ikke bliver gift. Der var i 1970 334.000 ugifte mænd på 20 år og derover mod kun 241.000 kvinder. Det kan anslås, at ca. 9 pct. af alle mænd aldrig bliver gift. I aldersklasserne under 50 år er der flere ugifte mænd end kvinder, i de ældre aldersklasser er det omvendt. Forklaringen er dels væksten i mandsoverskuddet, som endnu kun har gjort sig gældende i de yngre aldersklasser, dels at mænd gennemgående gifter sig senere end kvinder, og endelig kvindernes højere gennemsnitslevetid.

Antallet af separerede og fraskilte kvinder var i 1970 henholdsvis 19.000 og 81.000; de tilsvarende antal mænd var 16.000 og 54.000. Forskellene forklares dels ved, at kvindernes gennemgående overlever længere end mændene, dels ved at fraskilte mænd hyppigere end fraskilte kvinder bliver gift igen.

Endelig var der i 1970 220.000 enker, men kun 72.000 enkemænd. Dette svarer til den foran beskrevne typiske situation: at ægteskabet opløses ved, at manden dør. I 1968 gjaldt dette halvdelen af alle de ægteskaber, der blev opløst. Lidt under en fjerdedel opløstes ved hustruens død, dvs. at kvindens risiko for at blive enke er dobbelt så stor som mandens for at blive enkemand. En fjerdedel af ægteskaberne opløstes ved skilsmisse.

Der foreligger kun sparsomt materiale til at bedømme, i hvor høj grad disse enlige kvinders

situation kan betegnes som ligestilling, hvis man ser bort fra, hvad der gælder for kvindernes situation i det hele taget. Man kan på grundlag af foreliggende statistisk materiale foretage følgende sammenligninger med mænd i tilsvarende situationer.

Der er relativt flere voksne, enlige kvinder end mænd, der har egen lejlighed, nemlig ca. 60 pct. mod ca. 30 pct. Den store forskel hænger sammen med det store antal enker, idet personer i enkestand i det hele taget har større lejlighedsfrekvens end enlige af andre kategorier, men der er i alle kategorier af enlige en større del af kvinderne end af mændene, der har egen lejlighed. Der er også flere af kvinderne, der har ansvaret for børn. Blandt de husstande, der bestod af enlige med hjemmeboende børn (uanset alder) var der i 1965 85.000 med kvindeligt og 21.000 med mandligt overhovede, og af disse var der 37.000 enlige kvinder og 14.000 enlige mænd, som havde børn under 15 år boende hjemme.

Af samtlige enlige kvinder mellem 20 og 61 år var der i 1968/69 ca. 26 pct., der modtog hjælp under en eller anden form fra offentlige kasser. Det samme gjaldt for ca. 13 pct. af de enlige mænd i samme aldersklasse. Dette tyder på, at enlige kvinder oftere end mænd er helbreds- og økonomisk så dårligt stillet, at de opfylder lovgivningens bestemmelser om trang. Medregnes kvinderne over 61 år, er det over halvdelen af alle enlige kvinder, der inden for et år modtager en eller flere kontante underholdsydelser.

3.1. Den formelle ligestilling.

I det foregående afsnit er det forsøgt at give en beskrivelse af kvindernes faktiske stilling i familien. En undersøgelse af kvindernes *formelle* stilling i familien, dvs. af de retsregler, der har betydning for kvinderne i deres egen- skab af familiemedlemmer, er foretaget af byretsdommer Inger Margrete Pedersen⁵⁰⁾

Undersøgelsens konklusion er, at der inden for familie- og personretten er »opbygget et system, der fastslår, at begge ægtefæller er myndige og selvstændige personer, der er lige-stillede både med hensyn til rettigheder og ansvar«. Også med hensyn til separation og skils-

50) Inger Margrete Pedersen: Forsørgerbegrebet. Studier i familiens retlige problemer. Betænkning nr. 440. 1966.

misse er parterneigestillede efter loven. Det er måske et spørgsmål, om myndighederne i praksis er tilbøjelige til at begunstige den ene af parterne, når der træffes bestemmelse om f. eks. skattebetaling, underholdsbidrag, fordeling af børnene og tillægelse af den fælles lejlighed. Hvis der finder diskrimination sted i sådanne tilfælde, vil den oftest være til fordel for kvinden, men det må tages i betragtning, at parternes livsforhold i almindelighed er så forskellige, at en formel ligestilling netop ikke ville være en reel ligestilling.

Også uden for familierettens områder tager lovgivningen som regel sit udgangspunkt i den opfattelse, at ægtefæller er ligestillede. Undersøgelsen påviser imidlertid en række tilfælde, hvor reglerne administreres på måder, hvorved det tilkendegives, at man anser manden for at være familiens overhovede eller dens hovedperson. Dette gælder f. eks. inden for forsorgsområdet bl. a. med hensyn til udbetaling af pensioner, i forholdet mellem skolemyndigheder og forældre, og med hensyn til gifte kvinders rubricering under mandens navn og stillings- eller anden betegnelse.

Der findes imidlertid også i lovgivningen tilfælde af retlig forskelsbehandling af mænd og kvinder, som oftest i form af, at *ægtefæller* stilles forskelligt. Foruden regler, som af administrationstekniske hensyn behandler manden som familiens overhovede, er der f. eks. tale om regler inden for indfødsretslovgivning m. m., hvorved der gøres forskel på ægteskaber mellem danske og udlændinge⁵¹), og på børnene i disse ægteskaber, alt efter om det er manden eller hustruen i ægteskabet, der er dansk statsborger.

Efter indførelsen af kildeskatten er de i betænkningen omtalte uligheder i ægtefællernes skattemæssige stilling formindsket, men ikke fuldstændig fjernet jfr. s. 20.

Inden for en række områder er der lovregler, hvori der går ud fra, at manden alene eller i overvejende grad er familiens forsørger. Dette gælder bl. a. i skatte-, arbejdsløsheds-, sygeforsikrings- og tjenstemandslovgivningen. Forskellige pensionsordninger stiller i almindelighed kvinder og mænd lige med hensyn til egenpension, hvorimod der er betydelig forskel med hensyn til pensionister til efterladte ægtefæller og børn. Mange pensionsordninger indbefatter

således regler om enkepension, og efter tjenstemandsloven af 1969 får kvindelige tjenstemænds efterladte ægtefæller (og børn) nu pension efter samme regler som mandlige tjenstemænds efterladte.

Den lovgivning, der vedrører arbejdsforhold, er som hovedregel ens for mænd og kvinder. 1 ATP-ordningen findes dog en enkelt undtagelse, idet enker, der ikke selv har erhvervsarbejde eller oppebærer ATP, kan få enkepension, hvis ægtefællen var eller ville blive berettiget til ATP. Der findes ikke tilsvarende regler om pension til enkemænd. Selv om reglerne om sygedagpenge til lønarbejdere ikke er forskellige for mænd og kvinder, medfører de forskellige satser for forsørgere og ikke-forsørgere dog, at gifte kvinder modtager mindre dagpenge end gifte mænd og enlige forsørgere. Dette forhold ændres dog ved den nyordning af dagpengesikringen, der skal gennemføres i 1973. Deltidsbeskæftigede har hidtil ikke kunnet arbejdsløshedsforsikres, og de mange deltidsbeskæftigede gifte kvinder har derfor været ringere stillet end heltidsbeskæftigede mænd og kvinder. Nu er lovgivningen imidlertid ændret, og de første arbejdsløsheds-kasser oprettede afdelinger for deltidsbeskæftigede i efteråret 1970.

Der er generelt i lovsystemet en vis modstrid mellem lovene inden for på den ene side familieretten og forsorgsområdet, hvori det understreges, at ægtefællerne betragtes som ligestillede med hensyn til pligter og rettigheder, og på den anden side en række love på andre områder, hvor manden udtrykkelig bliver betragtet som forsørgeren, endog i tilfælde hvor hustruen har erhvervsarbejde i samme omfang som han.

Sammenfattende kan det siges, at der med hensyn til de formelle retsregler stort set hersker ligestilling mellem kvinder og mænd, og i mange af de tilfælde, hvor den formelle ligestilling fraviges, eller hvor praksis ikke er i overensstemmelse med de formelle regler, sker det i den hensigt at beskytte kvinden, som med rette eller urette antages at være i en vanskeligere situation end manden.

4. Kvindernes stilling med hensyn til uddannelse.

Det generelle indtryk af den rapport, som arbejdsudvalgene vedrørende uddannelsesforholdene har udarbejdet⁵²), er, at der i uddannelsesvæsenet kun i forsvindende grad er for-

51) Se Betænkning nr. 575 vedrørende familiens og børnenes tilpasning, s. 58 f.

skel på pigers og drenge, kvinders og mænds formelle stilling. Der er derimod betydelige reelle forskelle på pigers og drenge udnyttelse af uddannelsessystemet.

1 *børnehaver og børnehaveklasser* ser det ud til, at piger og drenge erigestillede både formelt og reelt med hensyn til opfattelse og behandling. Personalet i børnehaverne er næsten uden undtagelse kvinder. Der er grund til at antage, at mange børnehavelærere bl. a. på grund af den herskende pædagogiske opfattelse vil være tilbøjelig til at lægge vægt på, at piger og drenge behandles ens selv i situationer, hvor den traditionelle kønsrolleopfattelse ville tilsi forskellige behandling med hensyn til børnenes beskæftigelse, legetøj, tiltaleformer osv.

I *folkeskolen* er adgangsbetingelserne også ens for piger og drenge, og i de 7 første klasser, som stort set falder sammen med den undervisningspligtige alder, svarer antallet af piger og drenge til kønsfordelingen i befolkningen.

I 8. og 9. klasserne svarer kønsfordelingen stadig til befolkningens kønsfordeling, men det ser ud til, at piger fortsætter i højere grad end drenge i 10. klasse (i 1969 var 52 pct. af 10. klassernes elever piger). Også i realafdelingen havde pigerne en overvægt, i 1969 med 55 pct. mod 45 pct.).

Uddannelsesudvalgets betænkning siger ikke noget om, i hvilket omfang der i øvrigt i undervisningen gøres forskel på piger og drenge. Ud fra almindelige erfaringer tør man nok postulere en tendens til, at undervisningen, naturligvis afhængigt af de enkelte læreres indstilling, til en vis grad er forskellig for piger og drenge. Forskellen ligger næppe så meget i undervisningens indhold som i de forventninger, der i nogle fag stilles til henholdsvis pigers og drenge præstationer. I det omfang, disse forventninger er forskellige, svarer de til det traditionelle kønsrollemønster. Dette mønster underbygges i øvrigt i mange skolebøger, idet der er en tilbøjelighed til, at aktive, stærke og dominerende personer er mænd eller drenge, hvorimod kvinder og piger negligeres eller beskrives som beskæftiget med mere følelsesbetonede sysler.

Gennem de valgfri fag har eleverne mulighed for at give udtryk for deres interesser, og der viser sig her en udtalt kønsforskel. Pigerne vælger i højere grad end drengene sprog, håndgerning, husgerning, maskinskrivning og regn-

skabsføring, mens det modsatte er tilfældet med matematik, naturlære, sløjd, teknisk tegning og værkstedsundervisning. Disse valg må formentlig ses som udtryk dels for interesser, dels for forældres og skoles påvirkninger og forventninger om, inden for hvilke områder henholdsvis pigers og drenge fremtidige arbejde vil komme til at ligge, samt hvad forældre og skole anser for passende for drenge og piger.

I *gymnasiet* er de formelle adgangsbetingelser ens for piger og drenge. Den faktiske fordeling efter køn viser en skævhed i modsat retning af den i folkeskolens højeste klasser konstaterede, idet ca. 52 pct. af gymnasieeleverne er drenge. 1 de senere år har kønsproportionen ændret sig i retning af en mere ligelig fordeling mellem drenge og piger. Indtil 1965-66 var andelen af drenge næsten konstant omkring 54 pct.

Bortset fra gymnastikundervisningen er undervisningens indhold i alle fag ens for piger og drenge, men elevernes fordeling på henholdsvis den sproglige og den matematiske linie afspejler i endnu højere grad end fordelingen på de valgfri fag i folkeskolen en forskel med hensyn til, hvilke fag piger og drenge får undervisning i. I 1969 var pigerne fordelt med 32 pct. på den matematiske og 68 pct. på den sproglige linje, mens drengenes fordeling var endnu mere skæv: 75 pct. på den matematiske, 22 pct. på den sproglige linje.

Ved *universiteterne og de højere læreanstalter* er de formelle adgangsbetingelser ligeledes ens for kvinder og mænd. Af de studerende var i 1965/66 kun 30 pct. kvinder. I de umiddelbart forudgående år var der imidlertid en stærk vækst i kvindernes udnyttelse af disse uddannelsesmuligheder; således var der i 1963/64 kun 21 pct. kvinder ved disse undervisningsinstitutioner. Blandt de nyilmeldte er kønsfordelingen mindre skæv end blandt dem, der allerede studerer. I 1969/70 var ca. 40 pct. af de nyilmeldte ved universiteterne og 25 pct. ved læreanstalterne kvinder.

Antallet af kvindelige studerende ved de enkelte læreanstalter varierer stærkt. I 1969 var kvindernes andel af samtlige studerende ved universiteterne 35 pct., ved læreanstalterne 20 pct., ved seminarierne 56 pct. og ved teknika 0,4 pct. I 1965/66 var kun 4-5 pct. af de studerende ved ingeniør- og handelshøjskoleuddannelserne, men over 60 pct. af farmaceuterne kvinder. Inden for de sidste 3 år var de kvindelige studerendes andel ved Danmarks Farma-

52) Betænkning vedrørende kvinders uddannelsesproblemer. Betænkning nr. 504. 1968.

ceutiske Højskole vokset fra under halvdelen til de nævnte godt 60 pct. Samtidig er kvindernes andel ved Københavns Tandlægehøjskole vokset fra 30 pct. til 46 pct. af de studerende. Disse bevægelser kan muligvis tydes som udslag af en tendens, som har været iagttaget i andre lande, f. eks. Polen og USSR, til at kvindernes voksende udnyttelse af mulighederne for højere uddannelse i temmelig høj grad koncentrerer om enkelte fag, som så til gengæld har en tilbøjelighed til at overgå til at blive overvejende eller næsten udelukkende »kvindefag«, hvorimod andre fag forbliver »mandsfag«. Den samme problematik har været diskuteret i forbindelse med uddannelsen til lærer i folkeskolen. I de senere år har lidt over 50 pct. af seminariernes elever og dimittender været kvinder, og det har i diskussionen været hævdet, at årsagen til, at kvinderne ikke kom til at udgøre en større andel, var, at man afpassede adgangsbetingelserne ved at kræve højere eksamenskvote af kvinderne, således at tilgangen blev nogenlunde ligeligt fordelt på kvinder og mænd. Som det refereres i uddannelsesudvalgets betænkning, har undervisningsministeren i folketinget besvare et spørgsmål om dette forhold ved at henvise til, at der ved vurderingen ikke blot tages hensyn til eksamenskvote, men også til ansøgerens »alder og baggrund og modenhed, og hvem der bedst kan vente et år trods alt«, hvorfor det ikke i et bestemt tilfælde er muligt at fastslå, at der er blevet diskrimineret. Uddannelsesudvalget mener herefter at have sikkerhed for, at der stilles samme kvalifikationskrav til mandlige og kvindelige ansøgere til seminarierne. Da disse identiske kvalifikationskrav ser ud til at indebære, at de kvindelige ansøgers gennemsnitlige eksamenskvote bliver højere end de mandliges, må kvindernes gennemsnitlige kvalifikationer med hensyn til de øvrige nævnte faktorer: alder, baggrund, modenhed og evne til at vente et år endnu øjensynlig være lavere end mændenes.

Det fremgår af det foranstående, at selv om der ikke er formelle forskelle af betydning med hensyn til kvinders og mænds stilling i skolen, gymnasiet og de højere læreanstalter, er der betydelige forskelle i det omfang, hvori de formelle muligheder udnyttes. For at kunne bedømme, om der foreligger reel ligestilling mellem kvinder og mænd med hensyn til uddannelse må imidlertid også det udbytte, uddannelsen giver, tages i betragtning.

De praktiske muligheder for at vurdere dette

udbytte indskrænker sig til de oplysninger, der foreligger om pigers og drenges præstationer i det omfang disse giver sig udslag i karaktergivning og aflæggelse af prøver og eksaminer. Så længe man ikke har gjort sig klart, hvad der egentlig skal forstås ved udbyttet af en uddannelse, er det måske forkert uden videre at gå ud fra, at en person, hvis præstationer vurderes lavt, eller som ikke består en afsluttende prøve, har haft et ringere eller måske slet intet udbytte af uddannelsen. Målt på præstationerne er kvindernes udbytte af uddannelsen imidlertid mindre end mændenes. I folkeskolen opnår pigerne generelt bedre karakterer end drengene, bortset fra standpunktsprøver i matematik, naturfag, geografi og historie. I eksamensskolerne skifter billedet imidlertid, og der er en udpræget tendens til, at piger forlader uddannelsessystemet med en lavere eksamen end drenge, eller uden at tage nogen afsluttende eksamen. I årene siden 1960 har kvindernes andel af de beståede eksaminer ændret sig således:

	1960 pct.	1965 pct.	1969 pct.
på realeksamen-niveauet	53	54	58
på studentereksamen-niveauet	43	44	48
på universitets-niveauet	13	17	21

Kvindernes andel af eksaminerne er vokset på alle trin af uddannelsessystemet, og mest på de højeste trin.

Kvindernes stadig lave andel af eksaminerne ved universiteterne og de højere læreanstalter hænger sammen med dels, at færre kvinder end mænd påbegynder en højere uddannelse, dels at en større del af kvinderne falder fra uden at tage den afsluttende eksamen. En undersøgelse fra 1965 viser for Københavns og Århus universiteter, at gennemførelsesprocenterne for mænd ved begge universiteter var over 60 pct., mens den for kvinder var 46 pct. ved Københavns og kun 22 pct. ved Århus universitet. En del af forklaringen på denne forskel ligger utvivlsomt i, at man i de hyppigt forekommende studenterægtepar undertiden klarer forsørgelsesproblemet ved, at den ene ægtefælle tager erhvervsarbejde, mens den anden afslutter sit studium, og at det oftest er hustruen, der tager arbejde og derfor må afbryde sit studium. De lave »gennemførelsesprocenter« refererer imidlertid ikke direkte til det antal personer, der påbegynder en højere uddannelse, idet en person, som skifter studium, vil blive talt med

hver gang, han eller hun påbegynder et nyt studium, men i almindelighed kun én gang med en afsluttende eksamen.

Også inden for mere direkte erhvervsprægede uddannelser forekommer tilsvarende karakteristiske forskelligheder mellem kvinders og mænds påbegyndelse og gennemførelse af uddannelsen.

Med hensyn til *lærlingeuddannelsen* gælder formelt de samme regler for kvinder og mænd. I praksis er der dog en række fag, hvori der udelukkende eller næsten udelukkende uddannes enten kvinder eller mænd. Som begrundelse for, at man i en række fag kun undtagelsesvis antager kvindelige lærlinge, anføres dels praktiske vanskeligheder på arbejdspladserne, f. eks. med hensyn til omklædningsrum og toiletforhold, dels at der er en større risiko for frafald og dermed følgende tab for mesteren blandt kvindelige end blandt mandlige lærlinge og svende.

I årene 1960-65 voksede kvindernes andel af samtlige påbegyndte læreforhold fra 29 pct. til 33 pct., men denne vækst er ikke vedblevet. I 1969 blev kun 27 pct. af de påbegyndte lærekontrakter indgået af kvinder. Væksten i årene 1960-65 fandt udelukkende sted i butiks-, kontor- og handelsfagene, mens der inden for industri og håndværk har været tilbagegang både i det absolutte og det relative antal kvindelige lærlinge. Kvindernes særlig store frafald gælder kun håndværks- og industrifagene, hvor antallet af afbrudte læreforhold i de senere år har svaret til 40-50 pct. af de påbegyndte mod kun 18-20 pct. for de mandlige lærlinges vedkommende. I butiks-, kontor- og handelsfagene har de tilsvarende tal i de senere år været 20-25 pct. og nogenlunde ens for kvinder og mænd.

Det eneste håndværksfag, som talmæssigt betyder noget med hensyn til uddannelse af kvindelige lærlinge, er barber- og frisørfaget, hvor ca. 90 pct. af lærlingene er kvinder. Også enkelte talmæssigt mindre betydningsfulde fag domineres af kvindelige lærlinge; således er skræderfaget efterhånden blevet et næsten rent kvindefag, og i fag som hatte- og buntmager, fotograf og tandtekniker ligger kvindernes andel fra ca. 90 pct. til 50-60 pct.

I kontor- og butiksuddannelsen er kvindernes andel af lærlingetallet siden 1950 vokset fra 35-40 pct. til 65 pct., hvorimod de fortsat kun udgør en ubetydelig andel af handelslærlingene (en gros-handel).

Reglen om, at de formelle adgangsbetingelser

for kvinder og mænd er ens, gælder også for en række andre erhvervsuddannelser, og tendensen til en faktisk deling af fagene i kvinde- og mandsfag træffes også på mange områder.

Enkelte uddannelser som jordemoder og lægesekretær er mænd udelukket fra ved adgangsbetingelserne. Andre søges i praksis udelukkende eller næsten udelukkende af kvinder. Dette gælder f. eks. uddannelserne til sygeplejerske, apoteksassistent, boligkonsulent og korrespondent. **For** handelsuddannelser uden for egentlige læreforhold gælder noget lignende som for den højere uddannelse: blandt dimitterenderne fra handelsskolerne er der over 60 pct. piger blandt dem, der tager handelseksamen, men kun 30 pct. blandt dem der tager højere handelseksamen.

Af andre uddannelser, hvor kvinderne udgør over halvdelen af de uddannede, kan nævnes socialrådgiver (i 1968/69 82 pct.), laborant (79 pct.) og teknisk assistent (60 pct.).

Uddannelserne på navigationsskoler, maskinmester- og maskinistskoler og teknika samt visse kortere teknikeruddannelser som bygningskonstruktør, elektroinstallatør, elektronik-, kemo- og maskintekniker er i praksis så godt som rene mandsuddannelser.

Sammenfattende kan man sige om kvindernes stilling i uddannelsessystemet, at den formelle ligestilling mellem kvinder og mænd gælder næsten overalt, og hvor den fraviges, er det mindst lige så hyppigt til fordel for kvinderne som for mændene. I praksis er der imidlertid store forskelle på kvinders og mænds udnyttelse af de formelle adgangsmuligheder. Forskellene giver sig dels udslag i, at nogle uddannelser udelukkende eller overvejende søges af kvinder, andre af mænd, dels i en tendens til, at kvinderne på de områder, der søges både af kvinder og mænd, afslutter uddannelsen på et lavere trin end mændene eller afbryder den i utide i højere grad end mændene. De sidstnævnte forskelle kan tænkes at skyldes, at de formelle regler på nogle områder praktiseres på en måde, hvorved der reelt diskrimineres mod kvinder, eller at der under uddannelsen stilles krav, som mænd i højere grad end kvinder er i stand til at honorere, eller endelig at de afspejler forskelle i kvinders og mænds holdninger og ønsker med hensyn til uddannelse. I det omfang den sidstnævnte forklaring gælder, skal årsagerne til kvinders og mænds reelt forskellige stilling ikke søges inden for uddannelsesvesenet, men i de faktorer, som bevirker, at

kvinders og mænds holdninger til mange forskellige ting, herunder uddannelse, er forskellige.

5. Kvindernes stilling i erhvervslivet ⁵³⁾

En udførlig behandling af dette emne findes i den betænkning, som udvalget vedrørende arbejdsforhold har udarbejdet. ⁵⁴⁾

En vurdering af kvindernes erhvervsmæssige placering vanskeliggøres ved, at de statistiske oplysninger om dette emne er ufuldkomne, således at man véd væsentligt mindre om kvinders erhvervsaktivitet end om mænds. Vanskelighederne bliver endda større, når man forsøger at bedømme *udviklingen* på dette område, idet man ikke kan regne med, at fejlene har samme størrelse og retning overalt. Det er derfor ikke sikkert, at ændringer i antallet af kvinder, der har erhvervsarbejde, eller i deres fordeling på forskellige former for erhvervsarbejde, har bevirket tilsvarende forskydninger i statistikkens tal.

Årsagerne til, at oplysningerne om kvinders erhvervsarbejde især før i tiden var så meget ringere end de tilsvarende oplysninger om mændenes, må søges hos begge de to slags kilder til statistisk information, som står til rådighed i dette tilfælde, dvs. dels hos arbejdsgiverne og dels hos de pågældende selv.

Arbejdsgiverne. Kvinder beskæftiges ligesom mænd i private virksomheder, offentlige institutioner og i landbrugsbedrifter som lønmodtagere og selvstændige næringsdrivende, men desuden er kvinder beskæftigede som medhjælpende hustruer i ægtefællers virksomheder og som medhjælp i private husholdninger. For husholdningernes vedkommende gælder, at langt de fleste af de personer, de beskæftiger som medhjælp ved rengøring, vask, børnepasning, madlavning, syning, servering ved familiefester osv., er kvinder. Antallet af kvinder beskæftiget på disse måder er utvivlsomt langt større end antallet af mænd, der er beskæftiget på tilsvarende måde eller ved gade- og gårdfejning, pasning af varme anlæg, havearbejde o. 1. Grunden til, at de private husholdninger ikke er særlig pålidelige kilder til statistiske oplysninger, er for det første, at de ikke presses til at give oplysninger på samme måde som virksomheder -

ne, der næsten alle har løbende kontakt med Danmarks Statistik og regelmæssigt får tilsendt skemaer til indberetning af de nødvendige data. For det andet har husholdningerne ikke den motivering til selv at tage initiativ til indberetning, som for virksomhedernes vedkommende ligger i, at lønudgiften til de indberettede er en fradragsberettiget omkostning på skatteregnskabet - tværtimod hører man ofte om tilfælde, hvor det er en betingelse for ansættelsesforholdet, at der *ikke* sker nogen indberetning til skattevæsenet.

De ansatte kvinder (eller hvis de er gifte: deres mænd) har som alle andre pligt til på folketællingsskemaerne at anføre deres erhverv og arbejdssted. Motiveringerne for eventuelt at lade være at gøre det er de samme for kvinder og mænd: sløseri, modvilje mod at afgive oplysninger eller bevidstheden om, at myndighederne kan ventes at udnytte oplysningen som grundlag for udskrivning af indkomstskat. Når folketællingsskemaerne trods dette for mændenes vedkommende udfyldes så sandfærdigt, som tilfældet synes at være, skyldes det formentlig til dels, at oplysningerne kan kontrolleres ad anden vej. Men ved ansættelse i private husholdninger er der ikke de samme muligheder for kontrol, og da skattemyndighederne ikke er så mistænksomme over for en voksen kvinde, der oplyser, at hun ingen indtægt har, som over for en mand, og især ikke hvis kvinden er gift, er mulighederne for at undgå opdagelse langt større for kvinder end for mænd.

Da de i private husstande beskæftigede kvinder i almindelighed ikke er forsikrede mod arbejdsløshed og af skattemæssige grunde ikke er interesserede i at komme under ATP ordningen, kan de heller ikke kontrolleres via disse organisationer, og der er ikke pålagt private husholdninger nogen pligt til at tilbageholde kildeskatt.

Ulempen ved at skulle bruge de samme oplysninger til kontrolformål, herunder udskrivning af skatter og til statistisk beskrivelse af de faktiske tilstande, kan anskueliggøres ved en sammenligning af oplysningerne om kvinders erhvervsarbejde, sådan som de er offentliggjort på grundlag af folketællingerne i 1950, 1960 og 1965, med resultaterne af de beskæftigelsesundersøgelser, som Danmarks Statistik har foretaget siden september 1967, baseret på en stikprøve på 3 pct. af hele befolkningen. I de sidste tilfælde kan man antage, at de udspurgte

53) Se også bilag 3: Kvindernes beskæftigelse og politiske aktivitet i det danske samfund.

54) Kvinders stilling på arbejdsmarkedet. Betænkning 1973.

personer i højere grad end ved folketællingerne har svaret ud fra den opfattelse, at undersøgelsen udelukkende havde statistiske formål.

De nævnte undersøgelser har givet følgende tal vedrørende de erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder:

Tabel 7. Erhvervsaktive kvinder ifl. folketællinger og beskæftigelsesundersøgelser.

	Antal i tusinder					
	1950	1960	1965	1967	1969	1970
<i>Erhvervsaktive kvinder</i>	695	616	765	862	893	920
heraf gifte	347	245	368	499	539	568
heraf medhjælpende hustruer	128	45	81	116	122	123
<i>Gifte kvinder</i>	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
erhvervsaktive i pct. af samtlige	35	23	32	45	47	49
do. excl. medhjælpende hustruer	22	19	25	34	36	39

Selv om man ser bort fra de medhjælpende hustruer, forekommer det usandsynligt, at udviklingen i gifte kvinders erhvervsmæssige beskæftigelse siden 1950 skulle have formet sig sådan, at der var en relativ tilbagegang fra 1950 til 1960, og derefter næsten en fordobling fra 1960 til 1967.

Som foran begrundet må beskæftigelsesundersøgelsernes tal anses for at være mest i overensstemmelse med virkeligheden, selv om også de formentlig med hensyn til erhvervsarbejdets omfang må anses for minimumstal. På grundlag af dem kan det anslås, at omkring halvdelen af samtlige gifte kvinder (53 pct. i 1971) har erhvervsarbejde enten uden for hjemmet eller som medarbejder i mandens bedrift. Gennemsnitlig må man på dette grundlag antage, at ud af hver 10 gifte kvinder har 4 udearbejde, 1 arbejder sammen med manden i en fælles virksomhed (fortrinsvis butiks- eller landbrugs-virksomhed), og 5 har intet erhvervsarbejde. Ser man bort fra kvinder over 60 år, er tallene: 5 af 10 gifte kvinder har udearbejde, 1 er medhjælpende hustru og 4 uden erhvervsarbejde. De ikke-gifte kvinder over 15 år fordeler sig sådan, at der for hver 10 ugifte eller forhen gifte kvinder er 5 erhvervsarbejdende, 3 pensionister o. l., og 2 der som studerende eller hjemmeværende børn er uden erhvervsmæssig beskæftigelse.

En væsentlig større del af kvinderne end af mændene er deltidsbeskæftigede, nemlig 46 pct. (i 1970) af de erhvervsaktive gifte kvinder og 13 pct. af de ikke-gifte mod 4 pct. af mændene. Blandt de gifte kvinder var omkring en trediedel af funktionærerne og halvdelen af de ufaglærte deltidsbeskæftigede. De deltidsbeskæftigede

des andel af samtlige erhvervsaktive, gifte kvinder udgjorde i 1967 51 pct. i hovedstadsområdet, 41 pct. i provinsbyerne og 31 pct. i landdistrikterne.

Som følge af de ældre tals upålidelighed er det vanskeligt at sige noget med sikkerhed om udviklingstendenser i det totale antal erhvervsaktive kvinder. Ifølge statistikken⁵⁵⁾ voksede dette tal med godt 30 pct. fra 1930 til 1970; det totale folketal steg i samme tidsrum med ca. 40 pct. I byerhvervene alene registreredes en tredobling af antallet af erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder fra 1930 til 1970, og for de gifte kvinders vedkommende mere end en tidobling fra 36.000 til 440.000, men vurderingen af navnlig den sidstnævnte stigning må ske med de foran omtalte forbehold. Sikkert det det, at en voksende del af kvinderne er erhvervsmæssigt beskæftiget på områder, hvor beskæftigelsen bliver registreret, nemlig i erhvervsvirksomheder og offentlige institutioner, fortrinsvis i byerne, og at der samtidig har været betydelig afgang fra de erhverv, der tidligere beskæftigede den største del af kvinderne. Fra 1930 til 1960 faldt antallet af kvinder, som ved folketællingerne angav at være beskæftiget som husmedhjælp i byerne fra 171.000 til 63.000. Ved beskæftigelsesundersøgelsen i 1970 opgjordes det totale antal husmedhjælpere til godt 30.000. Samtidig faldt antallet af kvinder beskæftiget i landbruget (incl. husligt arbejde) fra 345.000 i 1930 til 249.000 i 1960. Ifølge beskæftigelsesundersøgelsen var der i 1970 kun 74.000 kvinder beskæftiget i landbruget.

I det omfang en større del af kvinderne får

55) Se bilag 3 s. 110 f.

en uddannelse ud over folkeskolen, må det antages, at de vil være tilbøjelige til at udnytte denne uddannelse som grundlag for erhvervsarbejde, hvilket vil forstærke den beskrevne tendens.

Om den ikke registrerede beskæftigelse, fortrinsvis som medhjælp i private husholdninger, samtidig har en tilsvarende eller endog stærkere tilbagegang, er ikke godt at vide. Nogle af de faktorer, som kan antages at påvirke udviklingen på dette område, virker i hver sin retning.

På efterspørgselssiden:

Voksende velstand gør det muligt for flere familier at betale for hjælp.

Mange ønsker at blive fri for »det grove«.

Hustruens erhvervsarbejde gør det nødvendigt at have hjælp til det huslige arbejde.

Kortere arbejdstid og lørdagsfrihed giver mere tid til selv at gøre arbejdet.

Voksende tilbøjelighed hos mændene, især de yngre, til at deltage i husarbejdet formindsker nødvendigheden af at have hjælp.

Husholdningsmaskiner og køb af halv- eller færdigfabrikerede madvarer formindsker mængden af arbejde, der skal udføres i hjemmet.

På udbudssiden:

Voksende velstand gør det mindre tvungende at hustruen har arbejdsindtægt.

Ønsker om varige forbrugsgoder, sommerhus ferierejser m. m. gør det fristende, at hustruen supplerer indtægten, eventuelt ved kortvarigt arbejde.

Kvindernes ønske om større økonomisk uafhængighed forøger deres interesse i at skaffe sig egne indtægter ved arbejde uden for hjemmet.

Nettovirkningen af alle disse, delvis modstridende faktorer kan ikke på grundlag af de foreliggende data opgøres med tilfredsstillende sikkerhed. En forudsigelse af tendensen i de nærmeste år bliver yderligere usikker, fordi overgangen til kildeskat må antages ligeledes at have haft virkninger både i retning af at forøge og at formindske gifte kvinders tilbøjelighed til at have erhvervsarbejde.

Nogle har tidligere været betænkelige ved at tage arbejde, dels på grund af den høje marginalskat, dels fordi det ville betyde højere skat i 1 1½ år efter det tidspunkt, hvor de holdt op igen. Disse kvinder vil nu have mindre betænkeligheder end før. Andre har følt sig tvunget til at blive ved at arbejde, når de først havde

begyndt, fordi mandens indtægt alene ikke kunne bære skattebetalingen i det følgende år. En del af dem må ventes at have benyttet lejligheden til at opgive erhvervsarbejdet, når det kunne gøres uden skatemæssige konsekvenser. De første erhvervsundersøgelser efter kildeskattens ikrafttræden tyder på, at stigningen i det totale antal gifte kvinder med erhvervsarbejde er fortsat.

Alt i alt er det en væsentlig mindre del af kvinderne end af mændene, der har erhvervsarbejde. Forskellen er naturligvis størst for de giftes vedkommende: godt halvdelen af de gifte kvinder, men næsten alle de gifte mænd under pensionsalderen har erhvervsarbejde; men også blandt ugifte og forhen gifte synes en større del af mændene end af kvinderne at være erhvervsaktive. Nedenstående oversigt viser, hvor stor en del af samtlige mænd og kvinder i hver aldersgruppe, der i 1970 var erhvervsmæssigt beskæftigede:

Tabel 8. Erhvervsmæssigt beskæftigede.

Alder	Mænd pct.	Gifte kvinder pct.	Ikke-gifte kvinder ¹⁾ pct.
15-19 år	51	52	41
20-24 år	84	61	84
25-34 år	96	55	98
35-44 år	98	60	93
45-54 år	96	56	83
55-64 år	87	33	46
65 år og derover .	40	7	11
Ialt	83	49	55

¹⁾ dvs. ugifte, separerede, fraskilte og enker.

Kilde: Danmarks Statistik.

5.1. Beskæftigelsens art.

Der er ikke blot forskel på hyppigheden af erhvervsmæssig beskæftigelse hos kvinder og mænd, men også på arten af beskæftigelsen. Som foran nævnt har kvinder langt hyppigere end mænd deltidsarbejde, og det må antages, at det samme gælder periodisk beskæftigelse, altså det forhold, at den pågældende kun har arbejde i kortere perioder ad gangen, f. eks. som jule eller ferieassistance.

De forskellige erhvervsgrenes beskæftigelse af kvinder er højst ulige, og inden for de enkelte erhvervsgrene er der forskel på, hvilke stillinger kvinder og mænd er placeret i. Omstående tabel viser, hvor stor en del af de beskæftigede i hovederhvervsgrupperne, der var kvinder (1970):

Tabel 9. Kvinder i procent af samtlige beskæftigede.

Pct. kvinder

Landbrug m. v.	28
Fremstillingsvirksomhed ialt	28
heraf nærings- og nydelsesmiddelindustri	39
tekstil- og beklædningsindustri	70
metal- maskin-, transportmiddel- industri.	14
Bygge- og anlægsvirksomhed.	6
Handel og omsætning.	46
heraf detailhandel.	56
engroshandel.	28
Transportvirksomhed.	22
heraf jernbane-, sporvejs-, rutebiltrafik ...	12
telefon post-, telegrafvæsen.	40
Administration, liberale erhverv m. v.	61
heraf sundhedsvæsen, sociale institutioner	85
Forskellig servicevirksomhed.	72
Samtlige erhverv.	38

Kilde: Danmarks Statistik.

Af de i landbruget beskæftigede kvinder var næsten 90 pct. medhjælpende hustruer. Iøvrigt var de vigtigste beskæftigelsesområder for kvinder *industrien* (over halvdelen af kvinderne i industrien var beskæftiget inden for nærings- og nydelsesmiddel- samt tekstil- og beklædningsindustrien, som kun beskæftigede en femtedel af de i industrien beskæftigede mænd), *handel og omsætning* (heraf beskæftigede detailhandelen to trediedele af kvinderne, men under halvdelen af mændene), *den offentlige administration* (heraf beskæftigede sundheds- og socialvæsen godt halvdelen af kvinderne, men kun en syvendedel af mændene), og forskellige arter af *servicevirksomhed*.

Mænd og kvinders forskellige fordeling på *erhvervsgrene* fremgår af nedenstående oversigt for 1970:

Tabel 10. Fordeling på erhvervsgrene.

	Mænd pct.	Kvinder pct.
Landbrug m. v.	13	8
Fremstillingsvirksomhed m. v.	35	21
Bygge- og anlægsvirksomhed.	13	1
Handel og omsætning.	14	19
Transportvirksomhed.	8	4
Administration, liberale erhverv m. v.	13	34
Anden servicevirksomhed.	3	13
Iøvrigt, uoplyste.	1	0
Ialt.	100	100

Kilde: Danmarks Statistik.

Den forskellige fordeling af mænd og kvinder på *arbejdsstillinger* fremgår af nedenstående oversigt for 1970:

Tabel 11. Fordeling efter arbejdsstilling.

	Mænd pct.	Kvinder pct.	Kvinder i pct. af samtlige i gruppen
Selvstændige.	21	4	11
Funktionærer.	30	49	51
Faglærte arbejdere.	23	2	5
Ufaglærte arbejdere.	26	29	41
Husassistenter.	—	3	100
Medhjælpende hustruer.	—	13	100
Ialt i arbejdsstyrken.	100	100	39

Kilde: Danmarks Statistik.

Af den samlede arbejdsstyrke i 1971 var 39 pct. kvinder. Bortset fra de specielt kvindelige beskæftigelser som husassistenter og medhjælpende hustruer var kvinder i væsentlig højere grad end mænd beskæftiget som funktionærer, og i langt mindre grad som selvstændige og som faglærte arbejdere.

Af samtlige *selvstændige* var 11 pct. kvinder, men kvindernes deltagelse som selvstændige varierede stærkt mellem erhvervsgrenene. En opgørelse fra 1965 (folketællingen) viser, at kvinderne særlig gjorde sig gældende som selvstændige inden for beklædningsindustrien (30 pct. af samtlige), visse dele af detailhandelen (36 pct. inden for tekstil, beklædning, lædervarer, og 55 pct. inden for sæbe, farve, tapet o. l.), hotel-, restaurant- og anden servicevirksomhed (46 pct.), og som ledere af skoler, biblioteker, hospitaler m. v. (36 pct.). Kvinderne udgjorde kun ganske få procent af de selvstændige inden for landbruget, jern- og metalindustrien, engroshandelen og pengeinstitutterne.

Af samtlige *funktionærer* i 1965 var over halvdelen kvinder. De kvindelige funktionærer var dominerende på områderne telefonvæsen (97 pct. af samtlige funktionærer på området var kvinder), kontorpersonale (76 pct. af det underordnede, men kun 11 pct. af det overordnede personale), og som socialrådgivere (76 pct.). Kvinderne udgjorde under 5 pct. af samtlige funktionærer inden for landbruget, blandt etaternes »sølvsnore« (jernbane-, sporvejs- og postfunktionærer) og inden for ingeniørvirksomhed.

Kvindernes repræsentation blandt de *faglær-*

te arbejdere var påfaldende lav, kun 5 pct. Inden for nærings- og nydelsesmiddelindustrien, hvor 36 pct. af samtlige beskæftigede var kvinder, var kun 4 pct. af de faglærte kvinder, og i tekstil- og beklædningsindustrien var de tilsvarende tal 67 pct. af samtlige og 31 pct. af de faglærte. Kun inden for gruppen »andre fag«, som omfatter forskellige servicefag (frisører, fotografer), var så stor en del som 46 pct. af de faglærte kvinder.

Af de *ufaglærte arbejdere* udgjorde kvinderne omtrent samme andel som af hele arbejdsstyrken (34 pct. i 1965) - men også her var kvindernes fordeling på erhvervsgrenene særdeles ujævn. Serviceområdet domineres helt af kvinderne (87 pct. af hotel- og restaurationspersonalet, 98 pct. af rengørings- og køkkenpersonalet), og inden for industrien, hvor kvinderne udgjorde 37 pct. af samtlige fabriksarbejdere, var andelen særlig høj i næringsmiddelindustrien (51 pct.), tobaksindustrien (89 pct.), tekstilindustrien og beklædningsindustrien iøvrigt (henholdsvis 58 pct. og 87 pct.). Desuden var der i 1965 28.000 syersker og 35.000 husassistenter, som ifølge beskæftigelsesundersøgelsen alle var kvinder. I 1970 var antallet af husassistenter faldet til 31.000.

Kvindernes stigende erhvervsdeltagelse har gjort gældende på mange områder af arbejdslivet. Et stigende antal kvinder beskæftiges ved arbejde der tidligere kun blev udført af mænd, f. eks. kranførere og buschauffører, men hovedparten af kvinderne beskæftiges ved traditionelle eller nye »kvindefag« især i servicefagene og i plejesektoren, hvor der næsten udelukkende ansættes kvinder. Den traditionelle deling mellem mands- og kvindearbejde er derfor snarere forstærket end formindsket i de seneste år.

5.2. Lønnen.

Danmark har som de øvrige skandinaviske lande tilsluttet sig ILOs konvention af 1951, som fastslår princippet: lige løn for arbejde af samme værdi. Som det fremgår af betænkningen om kvinders arbejdsforhold, overholdes denne konvention ikke inden for alle fag. Hovedreglen er dog, at der formelt ikke er forskel på kvinders og mænds løn, forudsat at de udfører samme arbejde. Det mest almindelige er imidlertid, at kvinder og mænd udfører forskellige arbejdsopgaver har forskellige stillingsbetegnelser, og får forskellig løn - mændenes

højere end kvindernes. Undertiden er fordelingen sådan, at de uaglærte arbejdere er kvinder, de faglærte samt formændene og værkføreme er mænd, eller som for EDB-personalets vedkommende, at kvinderne næsten udelukkende er beskæftiget som hulledamer, mændene som operatører, der betjener maskinerne eller arbejder ved programmering, planlægning og ledelsesfunktioner.

Inden for den offentlige sektor gøres der ikke forskel på kvinder og mænd i lønregulativerne og overenskomsterne med de faglige organisationer; der er altså formelt lige løn for mænd og kvinder. Men de to køns placering i det administrative hierarki er langt fra lige, f. eks. var fordelingen af centraladministrationens personale i 1963 sådan, at kvinderne udgjorde 16 pct. af de ca. 30.000 tjenestemænd, men 82 pct. af de ca. 10.000 månedslønnede kontorfunktionærer m. v.

Resultatet er, at kvindernes gennemsnitlige løn er lavere end mændenes. Inden for det område, hvor der findes en egentlig lønstatistik, nemlig den del af industri og håndværk, der er tilsluttet Dansk Arbejdsgiverforening, er kvindernes gennemsnitlige timefortjeneste ca. tre fjerdedele af mændenes (to tredjedele af lønnen for faglærte, godt tre fjerdedele af lønnen for uaglærte). Denne forskel er blevet lidt mindre i de senere år, især siden 1954, hvor kvinderne ved de faglige overenskomster har fået relativt større lønforhøjelser end mændene, navnlig større end de faglærte mænds. Til gengæld har lønglidningen mellem overenskomsterne været størst for mændene. Hvis den gennemsnitlige nettotimefortjeneste i 1950 for hver af de tre kategorier sættes til 100, var den i 1965 steget **til:**

for faglærte mænd	284
ufaglærte mænd	275
kvinder	301,

Tendensen er fortsat også efter 1965.

En del af forskellen i kvinders og mænds løn skyldes, at kvinderne gennemgående er ringere uddannet end mændene, at en større del af kvinderne end af mændene er uaglærte (32 pct. af samtlige beskæftigede kvinder i 1970 incl. husassistenter mod 26 pct. af mændene), at kvinderne gennemgående er yngre (23 pct. af de beskæftigede kvinder og 18 pct. af de beskæftigede mænd var under 25 år i 1970, medens 14 pct. af kvinderne og 21 pct. af mændene var 55 år eller derover) og har lavere an-

ciennitet end mænd i tilsvarende stillinger. Disse forhold kan imidlertid ikke forklare hele forskellen, og det må betragtes som en kendsgerning, at arbejdsmarkedets traditionelle opdeling, som synes at være meget stabil, er sådan, at kvinderne fortrinsvis bliver placeret i de lavest lønnede stillinger. En af årsagerne til systemets stivhed er formentlig de faglige organisationers opbygning, idet kvinderne inden for store dele af industrien er organiseret i et særligt fagforbund, og det er mindst lige så vanskeligt for en mand at blive ansat ved et arbejde inden for dette forbunds overenskomstområde som det er for en kvinde at blive ansat på et område, der traditionelt er forbeholdt mænd.

5.?. *Begrundelser for forskellene.*

I diskussionen om kvindernes placering inden for erhvervslivet fremføres ofte begrundelser for den herskende tilstand. Nogle af disse begrundelser - som ikke behøver at være identiske med årsagerne - drøftes i det følgende.

Påstand nr. 1.

Arbejdsgivere beskæftiger hellere mænd end kvinder, fordi

- a. Kvinder er mere ustabil arbejdskraft, skifter hyppigere arbejdssted og har flere fraværsdage end mænd, bl. a. fordi de er mere engagerede i deres hjem end i arbejdet.
- b. Kvinder er mere ustabile i selve arbejdsituationen, mere besværlige, fordi de er mere følelsesbetonede og impulsive end mænd; de har mindre sans for at samarbejde og organisere, og egner sig bl. a. derfor ikke til at være ledere.

De foreliggende undersøgelsesresultater tyder på, at der er en kerne af sandhed i den første af disse påstande. En undersøgelse foretaget blandt Københavns kommunes personale⁵⁶⁾ viser, at kvinderne gennemsnitlig har flere fraværsdage end mændene, og at forskellen er størst i de yngre aldersklasser, hvor de gifte kvinder har små børn, der skal passes under sygdom. Det må ligeledes antages, at kvinder hyppigere end mænd afbryder beskæftigelsesforholdet, når de bliver gift, bl. a. af skattemæssige grunde eller på grund af svangerskab, og at gifte kvinder hyppigt tager arbejde for at tjene penge til et bestemt formål, og forlader arbejdet når det nødvendige beløb er indtjent.

56) Kaj Westergård: Sygefravær og dagpengeerstatning. Socialforskningsinstituttet. Form. D 2701.

Påstandene under b. kan derimod næppe underbygges med data. De nævnte træk svarer imidlertid fuldstændig til den traditionelle opfattelse af den kvindelige kønsrolle, hvilket betyder dels, at påstandene vil være rigtige for så vidt angår de kvinder, som vil være tilbøjelige til i arbejdsituationen at opføre sig i overensstemmelse med den generelle kønsrolle, dels at de almindelige forventninger hos mange mennesker vil gå ud på, at kvinder opfører sig på den beskrevne måde.

Hvad enten de nævnte påstande er rigtige eller de blot repræsenterer visse arbejdsgivers antagelser eller forventninger, bidrager de til at forklare det faktum, at mange arbejdsgivere i mange situationer foretrækker mænd for kvinder. I det omfang funktionærstatus, sygelønsordninger m. v. betyder, at der skal udbetales løn, hvad enten den ansatte arbejder eller er fraværende, fører de til, at arbejdsgiveren venter, at kvinder gennemsnitlig vil præstere færre arbejdstimer pr. uge eller måned end mænd. Ligeledes vil arbejdsgiveren vente, at kvinder oftere vil afbryde en påbegyndt uddannelse inden for virksomheden. Følgelig vil arbejdsgiveren anse kvinder for mindre værdifuld arbejdskraft end mænd, og dette forklarer tilbøjeligheden til at betale dem mindre i løn, og modviljen mod at ansætte dem på særlig ansvarsfulde eller uddannelseskrævende poster.

Den her refererede mekanisme er et typisk eksempel på stereotyp-tænkning: det forhold, at en individuel afgørelse (om man skal ansætte, eller hvordan man skal aflønne en bestemt person) træffes alene på grundlag af forventningen om, at den pågældende person har visse egenskaber, som generelt tillægges hele den kategori, vedkommende tilhører, uden nogen vurdering af, om disse egenskaber nu også er til stede i det konkrete tilfælde.

Uanset hvilke forskelle der gennemsnitlig eller typisk er på kvinder og mænd med hensyn til egenskaber som »stabilitet«, »sygelighed« eller »lederevner«, gælder det for disse som for andre egenskaber, der lægges vægt på ved vurderingen af en person som arbejdskraft, at de individuelle variationer er meget store både hos mænd og kvinder. Selv i de tilfælde, hvor formodningen om en gennemsnitlig forskel kan bekræftes, vil en individuel sammenligning af en mand og en kvinde med hensyn til den pågældende egenskab i mange tilfælde falde ud til kvindens fordel, dvs. at f. eks. påstanden »mænd har færre sygedage end kvinder« ikke

indebærer konklusionen »alle mænd har færre sygedage end alle kvinder«, men kun »mange mænd har færre sygedage end de fleste kvinder, og nogle kvinder har færre sygedage end nogle mænd«.

Påstand nr. 2.

Mange gifte kvinder undlader at tage erhvervsarbejde, fordi deres mand ikke ønsker det, enten af forfængelighed (»jeg kan selv forsørge min kone«), af dovenskab (for ikke selv at blive plaget med husligt arbejde), af frygt for at miste sin magtposition i familien eller af jalousi (frygt for, at hun på arbejdspladsen skal møde mere tiltrækkende mænd). At disse begrundelser faktisk forekommer, er der ingen tvivl om. Men selv om deres forekomst i et vist omfang er bekræftet gennem undersøgelser, især udenlandske, er det ikke muligt at sige noget om, hvor hyppigt det er en eller flere af de nævnte begrundelser, eller eventuelt noget helt andet, der er årsag **til**, at omkring halvdelen af samtlige gifte kvinder her i landet ikke har erhvervsarbejde.

Påstand nr. 3.

Den gældende fordeling af arbejdsopgaverne og dermed stillingerne mellem kvinder og mænd hænger sammen med forskelle i evner. Mænd får fortrinsvis de stillinger, hvor der kræves fysisk styrke, initiativ, dristighed, kreativitet, lederevner, medens kvinder fortrinsvis bliver placeret i stillinger, der kræver akkurate, rutine, evne til **at udføre ordrer korrekt**, omsorg, interesse for og kontakt med mennesker. Om den beskrevne fordeling af »evner« kan for det første sige, at det ikke kan anses for bevist, at de er særlig typiske for henholdsvis mænd og kvinder (se afsnit VI), og for det andet, at selv i det omfang, der er en tendens til, at det ene køn i højere grad end det andet er karakteriseret ved de pågældende egenskaber, er den individuelle variation så stor, at der er en betydelig overlapning, jfr. foran under l.b. Og om den faktiske fordeling af arbejdsopgaverne gælder, at man mange steder finder kvinder beskæftiget med arbejde, der er fysisk krævende, f. eks. ved at der skal løftes tunge byrder, samtidig med at man kan se områder, hvor udelukkende mænd er beskæftiget med arbejde, der er lige så rutinepræget, men fysisk mindre krævende, f. eks. fordi det er mekaniseret. Konklusionen må ofte blive, at fordelin-

gen af arbejdsopgaverne er traditionelt bestemt, og at fordelingskriterierne muligvis en gang kan have været noget i retning af de refererede, men at arbejdets nuværende indhold ikke kan begrunde fordelingen, og at denne sker alene på grundlag af de ansattes køn og ikke efter en vurdering af deres individuelle egenskaber.

5.4. Sammenfatning.

Med det forbehold, at det statistiske grundlag for vurderingen af kvinders erhvervsmæssige placering er væsentlig mere usikkert end for mændenes vedkommende, kan man konstatere, at en betydelig mindre del af kvinderne end af mændene er erhvervsmæssigt beskæftiget. Dette gælder navnlig de gifte kvinder, hvoraf formentlig kun ca. halvdelen er erhvervsaktive, kun ca. en tredjedel har erhvervsarbejde uden for hjemmet, og kun ca. en sjettedel er beskæftiget med fuld arbejdsdag uden for hjemmet.

Tallene viser en tendens i retning af, at en voksende del af kvinderne, specielt af de gifte, har erhvervsmæssig beskæftigelse. Tendensen er klar for så vidt angår beskæftigelsen inden for industri, håndværk, handel, administration og organiseret servicevirksomhed, men det er uvist, om der er en tilsvarende, eller eventuelt en modsat rettet, tendens på de områder, som kun er ufuldstændigt dækket af statistikken, dvs. medhjælp af forskellig art i private hjem: rengøring, børnepasning, madlavning, vask osv.

Kvindernes erhvervsarbejde er i ret høj grad koncentreret inden for den del af industrien, som har overtaget fremstillingen af varer, der tidligere blev fremstillet i hjemmet: nærings- og nydelsesmiddel-, tekstil- og beklædningsindustri, desuden ved detailhandel, kontorarbejde og forskellige omsorgs- og servicefunktioner. På disse områder er kvinderne især beskæftiget som funktionærer og ufaglærte, medens de selvstændige og ledende stillinger i højere grad beklædes af mænd, ligesom de faglærte arbejdere fortrinsvis er mænd.

Selv hvor der formelt er lige løn for kvinder og mænd, er kvindernes løn gennemsnitlig lavere end mændenes, dels fordi de beskæftigede kvinder gennemgående er yngre og har lavere anciennitet, dels fordi de er ringere uddannet og i mindre grad avancerer til overordnede stillinger, og endelig fordi lønnen på de områder, hvor samtlige beskæftigede er kvinder, er lavere end på områder, hvor der udelukkende beskæftiges mænd.

6. Kvindernes stilling i det offentlige liv.

Kvindernes stilling inden for *familien* kan til en vis grad betragtes som et spørgsmål om magtfordelingen mellem ægtefællerne. Selv om visse generelle træk kan antages at gælde, afgøres denne dog i hver familie for sig, og landets rundt regnet 1 mill. familier må frembyde et særdeles broget billede med hensyn til magtens⁵⁷⁾ fordeling mellem mand, hustru og eventuelle børn eller andre familiemedlemmer. Tilsvarende kan kvindernes stilling inden for *erhvervslivet* ses ud fra synspunktet magtfordeling: på hver af landets arbejdspladser er magten fordelt mellem personer eller grupper af personer, og det må antages, at en persons formelle position inden for en virksomhed eller organisation i almindelighed kan tages som et udtryk for vedkommendes magt. Vurderet på dette grundlag er der ingen tvivl om, at mændene har en langt større del af magten inden for erhvervslivet end kvinderne.

Med betegnelsen kvindernes stilling i det offentlige liv⁵⁸⁾ tages ligeledes sigte på en beskrivelse af magtfordelingen mellem kvinder og mænd; denne gang ikke i enkelte grupper, virksomheder eller organisationer, men i samfundet som helhed. Medens magtudøvelsen i de mindre grupper, i familien og på arbejdspladserne i almindelighed foregår på måder, der vanskeligt kan observeres udefra, er den samfundsmæssige magtudøvelse mere åbenlys. Ganske vist er det ikke muligt i detaljer at påvise, hvilke personer der har den største magt, og hvor meget hver af dem har, men man kan danne sig forholdsvis præcise formodninger om, hvor disse personer findes. Enkeltpersoners helt individuelt begrundede magt er i almindelighed uden større samfundsmæssig betydning; man træffer kun undtagelsesvis forestillinger om, at samfundet dirigeres af personer, der er helt ukendt af offentligheden. Grundlaget for egentlig indflydelse på anliggender af samfundsmæssig rækkevidde er oftest de ledende positioner i organisationer eller virksomheder, således at organisationens størrelse og baggrund

i form af politisk, økonomisk og erhvervsmæssig betydning eller sagkundskab på væsentlige områder betinger den magtposition, dens ledere har.

Politik er den gængse betegnelse for det system, hvorved magten inden for samfundet som helhed fordeles og udøves. Den enkelte borgers politiske aktivitet kan tage form af stemmeafgivning ved valgene til folketing og andre offentlige råd, deltagelse i opstillingen af kandidater til politiske poster, eventuelt selv at blive opstillet, valgt og deltage i et sådant råds aktiviteter, muligvis endog som minister, borgmester el. lign. at komme til at lede magtudøvelsen inden for et område af samfundslivet.

Foruden den her beskrevne demokratiske proces, som kanaliserer den officielle magtudøvelse inden for samfundet som helhed ved at placere magten hos de folkevalgte råd: folketinget og kommunalbestyrelserne, finder der tilsvarende, mere eller mindre demokratiske processer sted i en mængde organisationer, f. eks. politiske partier, fagforeninger, landbrugsorganisationer, idrætsorganisationer og andre organisationer af personer, som på et eller andet område har fælles interesser (f. eks. motorfolk, blinde, jægere, sommerhusejere). Derved vælger organisationerne bestyrelser, formænd osv., og i det omfang disse personer er valgt med det formål at varetage medlemmernes interesser over for det offentlige, eventuelt i konkurrence med organisationer, der repræsenterer modstridende interesser, må de betragtes som en del af de politiske system. Organisationernes varetagelse af medlemmernes interesser finder sted dels ved henvendelser til og forhandlinger med de egentlige politiske organer, dels ved forsøg på at påvirke den offentlige mening gennem pressen og andre massemedier, ved udstillinger, demonstrationer m. m. En undersøgelse af kvindernes andel af magten i hele samfundet bør altså også omfatte deres indflydelse i organisationer.

En anden væsentlig form for magtudøvelse finder sted gennem domstolenes beslutninger.

De folkevalgte råds udøvelse af magten sker fortrinsvis gennem ministerierne og de statslige og kommunale institutioner. Disse institutioner har i mange tilfælde et ikke ubetydeligt spillerum for deres dispositioner, og for så vidt dette er tilfældet, har de personer, som handler på institutionernes vegne, mulighed for at udøve magt relativt uafhængigt af den demokratiske proces, hvilket vil sige, at indehaverne af magt-

57) Ved en persons magt forstås i denne forbindelse den pågældendes andel i beslutninger, hvorved andre menneskers handlefrihed, herunder deres økonomiske forhold, påvirkes.

58) Dette emne behandles mere indgående i Betænkning vedrørende kvinders deltagelse i det offentlige liv. Betænkning nr. 615, 1971. Se også bilag 3 til nærværende betænkning.

positioner inden for sådanne institutioner må tages i betragtning, når man skal danne sig et totalbillede af magtens fordeling. Magten er ikke alene knyttet til de ledende stillinger, men f. eks. også i et vist omfang til de positioner, hvis indehavere har direkte kontakt med institutionernes »klienter«: socialrådgivere, skattefunktionærer, politi- og fængselsbetjente osv. Fra de offentlige organer er der en glidende overgang via formelt eller reelt selvstyrende eller selvejende »halvoffentlige« institutioner til helt private, f. eks. undervisnings-, forsknings- eller forsorgsinstitutioner, videre til de foran omtalte erhvervs- og andre organisationer, og endelig til de private erhvervsvirksomheder.

Betegnelsen »det offentlige liv« dækker den mest synlige del af hele det beskrevne system til fordeling og udøvelse af magt, og når nærværende beskrivelse indskrænker sig til at behandle kvindernes stilling inden for dette område, skyldes det ikke, at deres andel i den totale magt og indflydelse i samfundet derved anses for udtomt, men alene, at der ikke findes tilgængelige data til beskrivelse af tilstanden på de andre områder.

Kvindernes deltagelse i det offentlige liv kan siges at have taget sin formelle begyndelse ved deres opnåelse af valgret: i 1908 til kommunale råd og i 1915 til rigsdagen. Allerede ved det første valg, kommunevalget i 1909, stemte halvdelen af de kvindelige vælgere (tre fjerdedele af mændene stemte ved det samme valg). Siden har kvindernes valgdeltagelse været stadig voksende sammenlignet med mændenes. Det antages at gælde i alle lande, at kvinder er mindre aktive vælgere end mænd. Den danske valgstatistik gør det ikke muligt at efterprøve, om denne generelle lovmæssighed også gælder for danske kvinders deltagelse i folketingsvalgene, men ved de sidst afholdte kommunale valg har kvindernes valgdeltagelse i landets hovedområder gennemsnitlig været 3-5 pct. lavere end mændenes. Nogle københavnske opgørelser vedrørende de kommunale valg i hovedstaden⁵⁹⁾ tyder på, at denne forskel i hvert fald til dels hænger sammen med, at mandlige og kvindelige vælgere er forskelligt fordelt efter alder og ægteskabelig stilling. Holder man disse faktorer konstante, finder man ingen væsentlige forskelle på kvinders og mænds valgdelta-

geise; i visse aldersklasser er endog kvindernes deltagelse større end mændenes. Det er tænkeligt, at udviklingen i retning af voksende valgdeltagelse for kvinder vil fortsætte (eller er fortsat), så den i visse aldersklasser generelt vil blive højere end mændenes, således som man har konstateret det i Sverige.

Målt på valgdeltagelsen er der altså ingen forskel af betydning på kvinders og mænds politiske aktivitet og indflydelse. Når man kommer til spørgsmålet om, hvordan denne indflydelse udnyttes, bliver det vanskeligere at svare. Stemmeafgivningen er som bekendt hemmelig. Meget tyder imidlertid på, at ægtefæller stort set stemmer på samme parti. Dette kunne fortolkes sådan, at kvindens valgret blot betyder, at ægtemanden får to stemmer. En måske mere rimelig forklaring kan tage sit udgangspunkt i, at der i almindelighed er sammenhæng mellem en persons valg af politisk parti og vedkommendes sociale og økonomiske status, og at disse sidste i almindelighed vil være ens for ægtefæller. Bortset fra denne tendens specielt for gifte antages det i almindelighed, at kvinder i højere grad end mænd er tilbøjelige til at stemme på konservativt (og kristeligt) prægede partier. Det falder godt i tråd hermed, at danske undersøgelser tyder på, at de mest venstreorienterede partier i særlig høj grad støttes af mandlige vælgere.

Kvindernes indflydelse på opstillingen af kandidater til politiske poster er ukendt. Der foreligger ikke tal til belysning af, hvor stor en del af vælgerforeningernes medlemmer der er kvinder (det vides dog, at kvinderne i begyndelsen af 20'erne udgjorde ca. 30 pct. af Socialdemokratiets medlemstal, og at andelen i 1955 var steget til næsten 40 pct.), og selv om sådanne tal fandtes, ville de ikke være nogen sikker indikator for, hvor stor indflydelse kvinderne har på kandidatopstillingen. Det er derimod en kendsgerning, at kun en mindre del af de personer, der bliver opstillet, er kvinder. Indtil 1945 gjaldt det generelt for valgene til folketing og de kommunale råd, at mindre end 5 pct. af de opstillede kandidater var kvinder, og at en endnu mindre del af de valgte var det. Efter 1945 har kvindernes andel af såvel opstillede som valgte kandidater været stigende. Ved folketingsvalget i 1964 var 12 pct. af de opstillede og 10 pct. af de valgte kandidater kvinder. I 1957 blev der valgt 15 kvinder (9 pct. af de valgte) til folketinget, ved valgene fra 1960 til 1968 blev der valgt 17-19 kvinder,

59) Statistisk månedsskrift 1970-71 nr. 3-4, Københavns statistiske kontor. 1970. Se også afsnit 2.2.

og efter valget i 1971 er der 30 (17 pct.) kvindelige medlemmer i folketinget. Nedenstående oversigt viser de tilsvarende tal for de tre sidste kommunale valg.

Tabel 12. Kvindernes andel af samtlige kandidater ved de kommunale valg.

	1962		1966	
	Opstil- lede pct.	Valgte pct.	Opstil- lede pct.	Valgte pct.
<i>By- og sogneråd</i>				
Hovedstaden	22	22	24	21
Provinsbyerne	16	13	16	14
Sognekommunerne .	9	5	14	9
Hele landet	10	6	15	10
<i>Amtsråd</i>				
Hele landet	8	2	11	6
	1970			
	Opstil- lede pct.	Valgte pct.		
<i>Kommunalråd</i>				
København og Frederiksberg			28	25
Øerne iøvrigt			20	12
Jylland			15	8
Hele landet			17	10
<i>Amtsråd</i>				
Hele landet			16	9

Kilde: Danmarks Statistik.

I 1970 reduceredes antallet af kommuner til 277 og antallet af amter til 14. Det frygtedes, at denne formindskelse af de disponible antal pladser i de kommunale råd ville føre til en endnu mindre repræsentation af kvinderne end hidtil. Imidlertid steg kvindernes andel af de opstillede kandidater til 17 pct. i kommunerne og 16 pct. i amterne, og af de valgte til 10 pct. i kommunerne og 9 pct. i amterne.

Tabellen illustrerer to tendenser, som også gør sig gældende ved folketingsvalgene: tilbøjeligheden til at opstille kvinder er større i byerne end på landet, og kvinderne opstilles gennemgående på poster, hvor chancerne for at blive valgt er relativt små. Chancen for at blive valgt synes imidlertid også til en vis grad at afhænge af, om kandidaten er en mand eller kvinde; kvinder får gennemgående flere personlige stemmer end mænd, og relativt mange af »overspringerne« på partilisterne ved de kommunale valg er kvinder.

Tilbøjeligheden til at opstille kvinder er heller ikke lige stor inden for alle de politiske partier; ved folketingsvalgene fra 1957 til 1964 og i 1971 var der blandt de opstillede kandidater gennemsnitlig følgende procentdele kvinder:

	Pct. kvinder	
	1957-64	1971
Socialdemokratiet	6	13
Radikale Venstre	17	17
Konservative Folkeparti	13	19
Venstre	8	16
Øvrige partier	12	19

Det er næppe muligt at dokumentere en påstand om, at ikke alle folketingsmedlemmer har lige stor indflydelse, og derfor heller ikke muligt at efterprøve, om de kvindelige folketingsmedlemmers indflydelse generelt er større eller mindre end mændenes. Dersom valg til parti-bestyrelser, udvalgsposter og ordførerskaber kan tages som indikation for indflydelse, kan de følgende tal, som vedrører folketingssamlingen 1967-68, dog til en vis grad belyse dette spørgsmål. Af folketingets 175 medlemmer var 19 kvinder. Af de ialt 41 medlemmer af parti-bestyrelserne var 4 kvinder, af præsidiets 5 medlemmer var 1 kvinde, og i en række udvalg, hvert med 17 medlemmer, var antallet af kvinder: i Lønningsudvalget: ingen, i Finansudvalget, Ombudsmandsudvalget og Udvalget angående videnskabelig forskning: 2, i Udvalget for undervisning og uddannelse: 3, i Indfødsretsudvalget og Boligudvalget: 4, og i Udvalget til valgs prøvelse: 5. Af samtlige ordførerskaber i forbindelse med lovforslag blev 16 pct. varetaget af kvinder; den laveste hyppighed af kvindelige ordførerskaber havde Venstre med kun 6 pct., den højeste havde det Radikale Venstre med 30 pct. En sammenligning med tallene i tabel 13 i bilag 3, som vedrørende årene 1964-65, tyder på, at kvindernes aktivitet i folketinget har været stigende i løbet af de fem år, sammenligningen dækker.

Der har i de senere år dannet sig en tradition gående ud på, at en regering skal have én eller undtagelsesvis to kvindelige ministre. De kvindelige ministres sagsområder kan tages som udtryk for, hvilke politiske emner kvinder især antages at beskæftige sig med: undervisning, kirke, kultur, familie og socialvæsen. Der har dog også været kvinder på posterne som justits- og handelsminister.

En gennemgang af de kvindelige folketingsmedlemmers spørgsmål til ministrene og af deres udvalgs- og bestyrelsesposter uden for folketinget viser noget lignende, specielt en overvægt i retning af de sociale områder.

Et ganske tilsvarende billede tegner sig for kommunalbestyrelsernes vedkommende. Kvindelige borgmestre er uhyre sjældne: København har to ud af seks, og en opgørelse over 84 købstadskommuner viser for 1966, at ingen af borgmestrene, men 13 viceborgmestre var kvinder. Af de ialt 173 kvindelige byrådsmedlemmer var 131 medlemmer af byernes sociale udvalg og 103 af skolekommissionerne, men kun 19 af kasse- og regnskabsudvalgene, og kun en halv snes af de forskellige tekniske betnede udvalg. Efter kommunevalget i 1970 steg antallet af kvindelige kommunalrådsmedlemmer i København, Frederiksberg og Gentofte fra 19 til 25. Kvinderne udgjorde i 1966 14 pct. af medlemmerne i provinsbyernes byråd og 9 pct. af medlemmerne i sognerådene. Efter valget i 1970 udgjorde kvinderne 10 pct. af medlemmerne i de nydannede primærkommuners kommunalråd. I amtsrådene steg kvindernes andel af pladserne fra 6 pct. i 1966 til 9 pct. i 1970.

For domstolenes vedkommende viser en opgørelse, som refererer til 1970, at der blandt højesterets 15 dommere (incl. præsidenten for højesteret) var 1 kvinde (præsidenten er en mand) blandt 48 landsdommere var 1 kvinde, og blandt ca. 140 underrettsdommere 10 kvinder. Af retternes fuldmægtige og sekretærer var en større del kvinder: 3 af 5 højesteretssekretærer, 9 af 20 sekretærer m. fl. ved landsretterne og 75 af 275 ved underretterne.

En tilsvarende opgørelse for det akademisk uddannede personale i statens centraladministration og de vigtigste institutioner under ministerierne viser følgende fordeling af stillingerne på forskellige niveauer inden for det administrative hierarki (afrundede tal).

	Centralad- ministrationen			Institu- tioner		
	I alt	heraf kvinder		I alt	heraf kvinder	
		antal	pct.		antal	pct.

Departementschefer,

afdelingschefer o.l. 120 3 3 48 2 4

Kontorchefer o.l. ... 375 23 6 200 37 18

Fuldmægtige o.l. 1550 250 14 850 200 24

Af godt 1000 overlæger og sygehusinspektører ved samtlige landets hospitaler var ca. 80 kvinder (8 pct.), af 430 professorer ved universiteter og højere læreanstalter var 9 (2 pct.) kvinder.

I gymnasieskoler var der i 1970 ca. 100 rektorer, hvoraf 4 var kvinder (4 pct.). Af de såkaldte superlektorer var i 1967 11 pct. og af de øvrige lektorer og adjunkter 29 pct. kvinder.

I folkeskolen var der i 1967 79 stadsskoleinspektører, hvoraf ingen var kvinder, og godt 1000 skoleinspektører, hvoraf 5 pct. var kvinder. Af viceinspektørerne var 21 pct. og af de øvrige lærere lidt over halvdelen kvinder.

Antallet af kvinder, som bliver ansat i de højere stillinger inden for den offentlige administration, afhænger dels af, hvor mange kvinder der har den nødvendige højere uddannelse, dels af, hvor mange af disse der melder sig som ansøgere til stillingerne, og endelig af, om de ansættende myndigheder lægger vægt på ansøgerens køn ved besættelsen af stillingerne.

I de senere år har ca. 16 pct. af de juridiske og 7 pct. af de statsvidenskabelige kandidater, ca. 25 pct. af cand. mag.'erne og godt halvdelen af dimittenderne fra seminarierne været kvinder. Det gennemsnitlige antal kvinder inden for de tilsvarende sektorer af den offentlige virksomhed svarer således ganske godt til kvindernes andel af de kategorier af personer, hvorfra rekrutteringen sker. Kvindernes ringe andel af de højere stillinger hænger formentlig til dels sammen med, at de er mindre tilbøjelige end mænd til at søge disse stillinger. Der findes ingen opgørelse af antallet af kvindelige ansøgere til de juridiske og økonomiske stillinger, men situationen svarer antagelig nogenlunde til, hvad der gælder for gymnasieskolens rektorembeder. Som foran nævnt udgør kvinderne henholdsvis 11 pct. og 29 pct. af de to lærerkategorier, men i årene 1966-68 var kun 5 pct. af 114 ansøgere til rektorstillinger kvinder.

Kvindernes repræsentation på de lavere trin af den offentlige administrationspyramide er der gjort rede for i afsnit 5. om kvindernes placering i erhvervslivet. Kvinder har i nogle af disse positioner, f. eks. som sygeplejersker eller socialrådgivere, en ganske betydelig, omend ikke politisk organiseret, samfundsmæssig indflydelse.

En undersøgelse af kvindernes repræsentation i organisationerne viste, at der i de egentlige erhvervsorganisationers bestyrelser og repræsen-

tantskaber praktisk talt ikke findes kvinder. Som afsnittet om erhvervslivet viser, er det også relativt sjældent, at kvinder har indflydelse i kraft af stillinger som selvstændige eller ledere i private virksomheder. I Landsorganisationen i Danmark (LO) var i 1967 ca. 26 pct. af medlemmerne kvinder. Ved LOs sidst afholdte kongres (med godt 1000 deltagere) og i LOs repræsentantskab var ca. 9 pct. af deltagerne kvinder. Af LOs daglige ledelse (8 personer) var én sekretær en kvinde, og af forretningsudvalgets 24 medlemmer var 2 kvinder. Af de 238 valgte tillidsmænd i fagforbundenes ledelser var 6 pct. kvinder.

6.1. Sammenfatning.

Dersom man betragter folkestyret, organisationerne og de private virksomheder som systemer, der er lagdelte på en måde, der gør det muligt at placere de enkelte positioner og personer over, under, eller ved siden af hinanden, og antager, at den indflydelse eller magt, der er forbundet med en bestemt position, står i forhold til dens placering i systemet, bliver billedet af kvindernes placering i det offentlige liv omtrent det samme som det, der gælder for uddannelsesområdet og erhvervslivet: i de laveste lag er kvinderne lige så stærkt repræsenteret som mændene - eller stærkere - men jo højere man kommer op gennem lagene, des færre kvinder finder man. Konklusionen må blive, at kun en relativt ubetydelig del af den politiske magt i det danske samfund tilfalder kvinder, i hvert fald for så vidt denne magt udøves i kraft af placering på poster, hvis indehavere formelt er berettigede til at udøve magten.

7. Kvindernes stilling i samfundet i øvrigt.

De foregående afsnit har beskrevet kvindernes stilling i *familien*, den gruppedannelse der mere end nogen anden bestemmer den enkeltes placering i forhold til hele samfundet, og i *erhvervslivet og det offentlige liv*, som er de områder af samfundslivet, diskussionen om kvindens stilling fortrinsvis drejer sig om. Desuden er kvindernes stilling i *uddannelsessystemet* behandlet, idet uddannelsen sammen med den påvirkning, den enkelte modtager i familien (»opdragelsen«), er af afgørende betydning for, hvilke muligheder den enkelte har for at blive placeret i en bestemt position og varetage de opgaver, der er forbundet med denne.

Beskrivelsen af kvindernes samfundsmæssige stilling er naturligvis ikke udtømt med disse afsnit, selv om de dækker overordentlig vigtige områder af de enkelte menneskers tilværelse. Når de øvrige områder alligevel kun vil blive behandlet meget kort, skyldes det dels, at den tilgængelige viden om disse er endnu mere sparsom end om de foran behandlede områder, dels at det billede, der kan gives, stort set er overensstemmende med det tidligere beskrevne.

Kvindernes *økonomiske indflydelse* er ikke begrænset til deres placering som virksomhedsledere eller på politisk indflydelsesrige poster. Også ved at eje kapital og disponere over indkomster kan de øve indflydelse på de økonomiske forhold.

Det vides ikke, hvor stor en del af den samlede *formue* her i landet, der ejes af kvinder. En opgørelse, som tager sigte på at få et indtryk af kvindernes indflydelse i danske aktieselskaber⁶⁰) viser, at 15 pct. af bestyrelsesposterne i disse selskaber er besat med kvinder. Der er imidlertid ikke nødvendigvis nogen direkte forbindelse mellem kapitalbesiddelse og bestyrelsesposter; f. eks. er det nærliggende at antage, at en kvinde, som ejer en tilstrækkelig stor del af aktiekapitalen i et selskab til at kunne besætte flere bestyrelsesposter, ikke i almindelighed vil besætte disse med kvinder, og i mange tilfælde ikke engang selv vil være medlem af bestyrelsen.

Som det fremgår af beskrivelsen af kvindernes stilling i erhvervslivet, må det antages, at størstedelen af de private formuer skabes af mænd, idet relativt få kvinder er placeret i stillinger, hvor store indtægter eller formueforøgelse kan erhverves. Indehaverne af private formuer er imidlertid langt fra altid identiske med skaberne af disse formuer. Når formueskaberne eller -ejerne dør, går formuen i arv til de efterladte, og i det omfang disse er den pågældendes børn, må det antages, at formuerne gennemsnitlig i overensstemmelse med arvelovgivning fordeles ligeligt mellem kvinder og mænd. For så vidt arvingen er formueindehaverens ægtefælle, vil det omtrent dobbelt så hyppigt være en kvinde, der arver en mand som omvendt, og enkerne vil gennemsnitlig leve længere i enkestand end enkemændene. I de ægteskaber, hvor der er formuefællesskab, vil hustruen i øvrigt, i hvert fald formelt, eje halv-

60) Bilag 3 s. 112.

delen af formuen. Så længe ægteskabet består, har hver af ægtefællerne imidlertid rådighed over den del af formuen, som han eller hun selv har erhvervet. Det betyder i det typiske tilfælde, at manden alene råder over den formue, han eventuelt opbygger på grundlag af sit erhverv. Kun i tilfælde af separation eller skilsmisse eller ved mandens død bliver hustruens ejendomsret til mandens formue aktuel.

Virkningen af disse regler er, at mændene i de bestående ægteskaber, hvor der er formue, har langt større værdier at råde over end kvinderne. Ved ægteskabernes opløsning sker der imidlertid en spredning af formuerne, og i de typiske tilfælde, hvor hustruen bliver enke, bliver kvinder ejere af størstedelen af formuen. Herved sker der en vis udligning af den totale skævhed i kvinders og mænds formuebesiddelse.

Det vides heller ikke, i hvilket omfang kvinder udøver økonomisk indflydelse ved at disponere over *indkomster*. Som følge af kvindernes placering i erhvervslivet er summen af de indkomster, der direkte tilfalder kvinder, væsentlig mindre end mændenes indkomstsum. Det kan anslås, at kvinder får udbetalt ca. en femtedel af den samlede lønsum. Langt den overvejende del af den samlede lønsum tilfalder imidlertid gifte personer og må derfor antages at blive anvendt til familiernes forbrug, således at spørgsmålet om, hvem der i familierne afholder udgifterne til forbrug, i denne forbindelse har større betydning, end hvem der tjener og får udbetalt indtægterne. Spørgsmålet om, hvem der træffer beslutning om anvendelse af en del af indtægten til et bestemt formål, er så vanskeligt at besvare, at det i mange tilfælde næppe ville være muligt for ægtefællerne selv at gøre det.

Ved en undersøgelse foretaget af Socialforskningsinstituttet⁶¹⁾ har de gifte kvinder givet udtryk for, at indflydelsen på familiens økonomiske dispositioner stort set er ligeligt fordelt mellem ægtefællerne - med meget store variationer familierne imellem. Problemet er kompliceret, idet der træffes beslutninger på flere niveauer. På det højeste niveau er der tale om beslutninger af budgetmæssig karakter, dvs. afgørelse af fordelingen på budgettets hovedposter: mad, klæder, skat, husleje, rekreation osv.

Nogle af disse poster er i den grad bundet, at ingen af ægtefællerne kan siges at have næneværdig indflydelse på dem, i hvert fald i det korte løb, og i enkelte tilfælde er der tale om beslutninger, som binder indkomstanvendelsen for en meget lang periode, f. eks. køb af hus eller etablering af virksomhed. På det laveste niveau drejer det sig blot om at udbetale pengene til dækning af en udgift, der er besluttet forlængst, eller at vælge mellem forskellige varemærker, sorter, farver el. lign. Af de kvinder, der blev spurgt ved ovennævnte undersøgelse, erklærede langt de fleste (90 pct. af de udearbejdende og 84 pct. af de hjemmearbejdende) sig godt tilfreds med den indflydelse, de havde på familiens økonomiske dispositioner. Forskellen på ude- og hjemmearbejdende hustruer var ikke stor, men de udearbejdende gav hyppigere end hjemmearbejdende udtryk for, at ægtefællerne traf beslutninger i fællesskab, eller at hustruen gjorde det alene.

Der er utvivlsomt foregået en udvikling i retning af større indflydelse for kvinderne på familiens økonomiske dispositioner, og denne udvikling er stadig i gang, således at en del af forskellene mellem de enkelte familier kan formodes at være generationsforskelle.

Det antages i almindelighed, at *religionen* spiller en større rolle for kvinder end for mænd. Præsterne og kordegnene er som bekendt næsten alle mænd, men det er det almindelige indtryk, at hovedparten af de øvrige deltagere i kirkelige handlinger er kvinder. Socialforskningsinstituttet har i en undersøgelse⁶²⁾ spurgt, hvor ofte man gik i kirke, og svarene tyder på, at der er en forskel i retning af, at kvinder er flittigere kirkegængere end mænd, men forskellen er procentvis ikke særlig stor, og den afspejler måske i højere grad, at kirkegængere hovedsagelig er folk i de ældre aldersklasser, hvoraf en relativt stor del er kvinder.

I en undersøgelse om folkereligiøsitet⁶³⁾ udtalte de fleste af kvinderne, at de havde udbytte af gudstjenesten, hvorimod flertallet af mændene ikke syntes, de havde det. To trediedele af kvinderne, men kun en fjerdedel af mændene oplyste, at de bad aftenbøn.

Ved menighedsrådsvalgene indvælges der for-

61) Familie og udearbejde. En Materialesamling. Af Johs. A. Noordhoek og Yrsa Smith. Socialforskningsinstituttet studie nr. 19. 1970.

62) Fritidsvaner i Danmark. Af P. H. Kuhl, Inger Kock-Nielsen og Kaj Westergård. Socialforskningsinstituttet. Publ. 25.

63) Per Salomonsen: Religion i dag. København 1971.

holdsvis flere kvinder end ved andre valg. I menighedsrådene efter valget i november 1969 var 29 pct. af de valgte kvinder.

Den viden, man har om forskellene i kvinders og mænds *seksuelle* adfærd, er ligeledes ret usikker og ufuldstændig. Det menes dog, at mænds seksuelle aktivitet generelt er større end kvinders, og f. eks. at mænd hyppigere end kvinder tager initiativet til seksuelle forbindelser.

Nogle danske undersøgelser, hvis resultater stort set er i overensstemmelse med tilsvarende svenske, tyder på, at mænd gennemgående har det første samleje i en yngre alder end kvinder, gennemsnitlig formentlig $\frac{1}{2}$ –1 år tidligere, men iøvrigt for begge køns vedkommende typisk omkring 18 års alderen. Med den usikkerhed, som følger af, at resultaterne for kvinders og mænds vedkommende er fremskaffet ved forskellige, ikke repræsentative undersøgelser, kan det antages, at de fleste (måske ca. 80 pct.) har ét eller flere forhold før ægteskabet, og at flere kvinder end mænd kun har ét forhold, nemlig til den de senere bliver gift med.

Med hensyn til holdningen til pornografi tyder en undersøgelse⁶⁴⁾ på, at der ikke er stor forskel på kvinders og mænds holdning, selv om kvinder sjældent køber pornografi, og flere kvinder end mænd tager afstand fra det.

Af definitionen af sædelighedsforbrydelser følger, at praktisk talt kun kvinder kan blive udsat for sådanne. Af et antal adspurgte personer⁶⁵⁾ meddelte en fjerdedel af mændene og næsten to trediedele af kvinderne, at de selv på en eller anden måde havde erfaring om sådanne forbrydelser, og af de forbrydelser, kvinderne havde været udsat for, var kun en femtedel blevet anmeldt til politiet. Undersøgelsen viste også, at kvinder i almindelighed havde en mere overbærende holdning end mænd til disse »forbrydelser«, når bortses fra de mest alvorlige, hvor der var overensstemmelse mellem kvinders og mænds vurdering af dem.

De amerikanske Kinsey-undersøgelser, hvis resultater ikke uden videre kan overføres til danske forhold, viser endvidere, at mænd hyppigere end kvinder er deres ægtefællers utro, at mænd hyppigere end kvinder masturberer, og at homoseksualitet er mere udbredt blandt mænd end blandt kvinder.

Et område af samfundslivet, som viser en udpræget forskel på kvinders og mænds aktivitet, er *kriminaliteten*. I de senere år har kun 10 pct. af de personer, om hvem der er blevet truffet strafferetlige afgørelser⁶⁶⁾ været kvinder. For to femtedele af kvinderne, men kun en fjerdedel af mændene, er tiltalen frafaldet. De dømte kvinder er gennemgående blevet idømt kortere hæfte- og fængselsstraffe end mændene, og for to femtedele af kvinderne, men kun godt en femtedel af mændene har afgørelsen været en betinget straf. Også med hensyn til overtrædelsernes art adskiller kvindernes kriminalitet sig fra mændenes. Kvinder dømmes uhyre sjældent for sædeligheds- og voldsforbrydelser, som tegner sig for ca. en sjettedel af mændenes kriminalitet. Inden for kategorien ejendomsforbrydelser, som både hos mænd og kvinder omfatter hovedparten af domfældelserne, er fordelingen på de enkelte kategorier nogenlunde den samme, dog udgør dokumentfalsk en relativt større del af kvindernes end af mændenes overtrædelser, medens til gengæld hærværk og brugstyverier (hovedsagelig cykle-, knallert- og biltyverier) næsten udelukkende begås af mænd. Dene eneste kategori af forbrydelser, som flere kvinder end mænd er blevet dømt for, er »betleri og skadelig erhvervsvirksomhed« (prostitution).

Den kriminalitet, som de refererede tal belyser, omfatter ifølge sagens natur kun de forbrydelser, som for det første er blevet opdaget, for det andet anmeldt til myndighederne, som for det tredje har opklaret forbrydelsen og anholdt en mistænkt, som man for det fjerde har besluttet at rejse tiltale imod, og hvor denne for dei femte er blevet dømt for forbrydelsen. Hvis der i nogle af disse fem led, eventuelt i dem alle, er en tendens til, at kvinder og mænd behandles forskelligt, kan det resultere i, at kriminalstatistikens tal, som beskriver det sidste led i kæden, ikke giver noget dækkende billede af, hvad der foregår i det første led, altså hvilke overtrædelser der faktisk finder sted, og hvem der begår dem. Der er meget der tyder på, at kvindelige lovovertrædere i næsten alle led af processen er gunstigere stillet end mandlige, dvs., at en mindre del af kvindernes lovovertrædelser bliver opdaget og anmeldt, at en mindre del af de anmeldte forbrydelser bliver opklaret og fører til tiltale, og at en større del af

64) Berl Kutschinsky: *Studies in Pornography and Sex Crimes in Denmark*. København 1970.

65) Samme.

66) Danmarks Statistik: *Statistiske Meddelelser. Kriminalstatistik*.

de tiltalte kvinder får tiltalefrafald eller betingede domme.

Nedenstående oversigt belyser dette:

1969	Mænd		Kvinder	
	Antal	pct.	Antal	pct.
Strafferetlige afgørelser ialt	13.601	100	1.502	100
Tiltalefrafald	3.602	26	727	48
Betinget frihedsstraf	2.840	21	513	34
Bøde	2.182	16	134	9
Ubetinget frihedsstraf	4.977	37	128	9

Det forholdsmæssige antal tiltalefrafald og betingede domme er langt større for kvinder end for mænd. Dette skyldes formentlig dels, at kvinder sjældnere end mænd recidiverer, dvs. domfældes flere gange (af samtlige domfældelser i 1967 udgjorde »begyndere« 76 pct. af kvinderne, men kun 55 pct. af mændene), dels at de overtrædelser, der begås af kvinder, hyppigt er af mindre alvorlig karakter. Det er sikkert også rigtigt, at politi og domstole, der som foran beskrevet fortrinsvis er befolket med mænd, vil være tilbøjelige til at anse kvinder for mindre farlige forbrydere end mænd, således at en mistænkt kvinde vil have mindre risiko for at blive tiltalt og idømt straf end en mand i tilsvarende situation.

Det er ifølge sagens natur ikke muligt at sige noget om, hvor meget større den andel er af kvindernes end af mændenes kriminalitet, der unddrager sig kriminalstatistikken. Der er dog ingen tvivl om, at kvinder på visse områder har større muligheder end mænd for at begå forbrydelser under omstændigheder, der enten skjuler, at der overhovedet foreligger en forbrydelse (idet den f. eks. camoufleres som sygdom eller ulykkestilfælde), eller gør mulighederne for opklaring og domfældelse meget små (f. eks. arbejdsplads- eller butikstyverier).

En del af forskellen i kriminalitetshyppigheden hænger imidlertid sikkert sammen med forskellen mellem kønsrollerne. Den aggressivitet og dristighed, der ifølge den traditionelle kønsrolle ventes af en mand, vil hyppigt kunne bringe ham i konflikt med de restriktioner, som lovene lægger på adfærden. Således kan f. eks. en del af den adfærd, der betegnes som ungdomskriminalitet, forklares som udslag af krav om dristige handlinger, som man må udføre for at blive accepteret i sin gruppe som en rigtig mand.

Konklusionen af disse betragtninger bliver, at mænd hyppigere end kvinder udfører kriminelle handlinger, men at forskellen i hyppighed måske ikke er så stor, som kriminalstatistikens tal tyder på.

Også med hensyn til *sygelighed og dødelighed*⁶⁷⁾ kan man konstatere betydelige forskelle mellem kvinder og mænd. Mænds *dødelighed* er i alle aldersklasser større end kvinders. Forskellen er størst i alderen 15-24 år, hvor mænds dødelighed er dobbelt så stor som kvinders. Resultatet er, at kvinder gennemsnitlig lever længere end mænd. Ifølge erfaringerne fra 1968-69 er forskellen i levetid nu steget til næsten 5 år, idet den beregnede middellevetid for mænd er 70,7 år og for kvinder 75,6 år. Som følge heraf er der i aldersklasserne over 75 næsten dobbelt så mange kvinder som mænd.

Forskellen i dødelighed kan især henføres til dødsårsagerne hjertesygdomme, kræft, apopleksi m. v. og ulykkestilfælde, som alle hyppigere rammer mænd end kvinder. For kræftsygdommenes vedkommende er dog kvinders dødelighed større end mænds i alderklassen 25-44 år (livmoder-, bryst- og ovariekræft). Forskellen i ulykkeshyppighed er størst i de yngre aldersklasser; drenge og unge mænd har to-tre gange så stor risiko for at omkomme ved ulykkestilfælde som piger. Også selvmord forekommer dobbelt så hyppigt hos mænd som hos kvinder; til gengæld er hyppigheden af selvmordsforsøg størst hos kvinder. Det er nærliggende at antage, at forskellene med hensyn til ulykker og selvmord hænger sammen med kønsrollerne, som dels hyppigere bringer mænd i farlige situationer, dels måske giver mænd, der forsøger selvmord, større mulighed for at vælge en effektiv metode end kvinder i samme situation.

Selv om dødshyppigheden som nævnt er større for mænd end for kvinder, synes *sygdomshyppigheden* at være større for kvinder end for mænd. Dette gælder også, når man ser bort fra de specielle kvindesygdomme og fra sygelighed i forbindelse med svangerskab, abort eller fødsel. Som et groft gennemsnit kan man sige, at kvinders sygdomshyppighed er omkring halvdelen gange så stor som mænds, og kvindernes større sygelighed gælder næsten alle sygdomskategorier bortset fra mavesår o. l., hvor den kun er godt halvt så stor som mændenes. Kvin-

67) Se om disse forhold Betænkning vedrørende kvinders sundhedsforhold. Betænkning nr. 594. 1971.

deres oversygelighed er særlig udpræget med hensyn til svulster, blodkarsygdomme (blodmangel), muskelinfiltrationer, foddeformiteter, og for de psykiatriske lidelsers vedkommende neuroser. Antallet af hospitalsindlæggelser er ca. 40 pct. større for kvinder end for mænd, men denne forskel udlignes, hvis man ser bort fra de særlige kvindesygdomme, idet halvdelen af indlæggelserne af kvinder tilskrives disse sygdomme. Kvinder har også et større antal lægekonsultationer. Endelig er kvinders medicinforbrug større end mænds, specielt synes forbruget af sovemidler at være omkring dobbelt så stort som mændenes. Om årsagerne til, at kvinder synes at være mere syge end mænd, véd man ikke meget. Man kan muligvis her som på andre områder søge en forklaring i kønsrollerne, der måske indebærer, at kvinder hyppigere end mænd søger læge, når der viser sig sygdomssymptomer, og i det hele taget er mere tilbøjelige til at tage fysiske og psykiske plager alvorligt.

Med henvisning til diskussionen om kvinders stilling i erhvervslivet har sygeligheden hos de erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder særlig interesse. I forskellige undersøgelser over kvinders fravær fra arbejde er gennemgående registreret, at kvinder gennemsnitligt har omkring 50 pct. større sygefravær end mænd, og at forskellen er størst i alderklasserne under 40 år, og især for gifte kvinder med små børn. Dette søges bl. a. forklaret ved, at fraværet i en del tilfælde skyldes ikke kvindens egen, men hendes børns sygdom, idet hun er nødt til selv at passe børnene, når de er syge. Kvindernes sygeperioder er gennemsnitlig kortere end mændenes.

Det må formodes, at den større sygelighed hos kvinderne hænger sammen med forskellene i levevilkår; det er nærliggende at antage, at der er en sammenhæng mellem kønsrollestrukturen og den større hyppighed af psykiske (og eventuelt dermed forbundne fysiurgiske) lidelser hos kvinder, og at kønsrollen ligeledes bevirker, at kvinder er mere tilbøjelige end mænd til at reagere på vanskelige situationer med at blive syge. Hos udearbejdende konstateres ofte belastningsreaktioner, medens hjemmearbejdende husmødre ofte udviser faktiske eller formodede neurotiske reaktioner, muligvis på grund af mangel på kontaktmuligheder.

Som en helt speciel faktor, der medfører forskelle i kvinders og mænds adfærd kan endelig nævnes, at kun mænd er underkastet *værnepligt*.

7.1. *Sammenfatning.*

Det billede af kvindernes stilling i samfundet, som den her givne beskrivelse kan sammenfattes i, synes på hvert af de beskrevne områder for sig at vise, at der er betydelige forskelle mellem kvinders og mænds levevilkår og adfærd, og at hovedparten eller i hvert fald en meget stor del af kvinderne er stillet på en måde, der er i overensstemmelse med det traditionelle kønsrollemønster. Dette mønster er relativt konsistent, dvs. at det kan følges, uden at de adfærdsformer, holdninger og forventninger, der er knyttet til det, kommer i indbyrdes konflikt.

Når dette i store dele af befolkningen accepteres som den gængse måde for kvinder at opføre sig på, indebærer det, at alle de mennesker og sociale institutioner, som enten af overbevisning er samfundsbevarende, eller som ligefrem har til opgave at bevare og beskytte det bestående samfund, eller som ikke direkte er indstillet på at gøre oprør mod de herskende forhold i almindelighed, vil opføre sig og udtale sig i overensstemmelse med dette mønster. De tendenser og bestræbelser, der går i retning af ændring af mønstret, vil møde en stærk og delvis ubevidst modstand, som gør sig gældende på så at sige alle områder af samfundslivet. Det ville derfor være muligt at udvide denne beskrivelse med analyser af f. eks. sprogformer, hvor brugen af hankøn og hunkøn synes at diskriminere mod kvinderne, af lovtekster, vedtægtsbestemmelser, litterære og andre kunstneriske værker, skolebogsstof, ugebladsnoveller og -illustrationer, skilte, annoncer, radio- og TV-udsendelser, der alle giver udtryk for påstande eller forventninger om, at kvinders handlinger, tanker og egenskaber er anderledes end mænds i overensstemmelse med dette traditionelle kønsrollemønster. De fleste af den slags manifestationer er imidlertid næppe ment som beskrivelser eller diskussionsindlæg om kvindens stilling i samfundet, men er udslag af, at deres ophavsmand, mens han er optaget af helt andre emner, giver udtryk for, hvad han anser for at være den gængse opfattelse af den generelle situation, som hans beretning udspilles i (her bruges hankøn, fordi den slags produkter formentlig hyppigst skyldes mænd).

På alle de beskrevne områder kan man imidlertid konstatere, at en del af kvinderne ikke handler i overensstemmelse med det traditionelle kønsrollemønster, men i stedet udfolder aktiviteter, som hidtil har været forbe-

holdt mænd. Herved kommer de meget ofte ud for konflikter. Sådanne rollekonflikter kan enten skyldes, at kvindernes adfærd ikke er i overensstemmelse med, hvad omgivelserne venter af dem, eventuelt fordi man regner med, at de samtidig med at udføre disse nye aktiviteter skal udfylde den traditionelle moder- og husmoderrolle - hvad der f. eks. er umuligt, hvis de forskellige roller kræver kvindens tilstedeværelse flere steder på samme tid -, eller de kan være indre konflikter, som skyldes, at kvinden selv ønsker at varetage indbyrdes uforenelige opgaver, således at hun f. eks. på arbejdspladsen plages af dårlig samvittighed over ikke at

passé sine børn forsvarligt, og i hjemmet af dårlig samvittighed over ikke at være produktiv og udnytte sine evner.

Selv om mænd også kan have to eller flere roller, synes det i almindelighed at være lettere for dem at skyde disse roller fra sig eller at isolere de enkelte roller, så de kan udføres hver for sig uden konflikter, hverken indre eller ydre. Måske den væsentligste ulighed i kvinders og mænds stilling ligger i, at det under de nuværende samfundsforhold er vanskeligere for kvinder end for mænd at skabe sig en tilværelse nogenlunde fri for rollekonflikter.

KAPITEL 4

Ligestillingsproblematikken

1 sig selv er ordet ligestilling uden mening. Det må konkretiseres, hvad den pågældende ligestilling vedrører, og dette sker da også delvis i kommissoriet, hvoraf indirekte, men selvfølgeligt fremgår, at kvindernes stilling skal sammenlignes med mændenes, og desuden nævnes ligestilling på alle områder af samfundslivet. Her må bl. a. tænkes på, at kvinderne ikke i videre grad gør sig gældende i politik eller offentligt liv overhovedet, og at de gennemsnitligt opnår mindre uddannelse end mænd og delvis derfor beskæftiges med ringere betalt arbejde, samt at de udgør en større del af det sociale klientel end mænd. Kommissoriet bruger desuden formuleringen »reel ligestilling«, og dette må ses som en modsætning til *formel* ligestilling, da lovgivningen, som omtalt i det historiske afsnit, på alle væsentlige områder giver mænd og kvinder samme rettigheder.

Men selv om kommissoriet hentyder til områder, hvorpå reel ligestilling savnes, kan det siges at indeholde uklarheder. Er der f. eks. tale om det politiske liv, vil der ganske vist ikke være tvivl om, at *antallet* af kvinder og mænd, som er medlemmer af de folkevalgte forsamlinger, må være nogenlunde lige stort som forudsætning for, at tilstanden kan betegnes som ligestilling - og således, at mens der ved det ene valg er nogle flere af det ene køn end af det andet, så bliver der måske ved det næste valg en ændring, som giver det køn, der tidligere var i flertal, lidt færre end det, der nu opnår flertal. Dette kan forekomme nogenlunde simpelt; en mere besværlig situation opstår, hvis der ved reel ligestilling skal forstås en tilstand, hvor hvert af de politiske partier får omtrent lige mange kvinder og mænd blandt deres valgte repræsentanter.

En talmæssig fordeling af denne karakter kan næppe opstå på »naturlig« måde ved fri stemmeafgivning — her må lovgivning til, og

professor Gerhard Nielsen har da også stillet et forslag, der kan skabe den nævnte talmæssige ligestilling⁶⁸). Det går ud på, at der gennemføres en valglov, som giver hver vælger to stemmer og pålægger hvert parti overalt at opstille lige mange kvinder og mænd. På alle stemmesedler skal vælgeren stemme såvel på en mand som på en kvinde. For at en sådan lov skal kunne gennemføres, mener Gerhard Nielsen, at antallet af medlemmer i folketinget må forøges, og det vil kræve grundlovsændring. Hensigten skulle være at bryde kønsrollemønstret på dette område, så det ville forekomme selvfølgeligt at gøre det samme på andre områder. Forslaget skabte ved fremsættelsen en vis diskussion, men det blev ikke taget så alvorligt, at noget parti tog det til sig og bragte det frem i folketinget. Heller ikke kvindeforeningerne sluttede op om det.

Men ikke mindst hvor spørgsmålet drejer sig om politik må reel ligestilling også vedrøre andet end *antallet* af kvinder og mænd. Her drejer det sig også om *magt og indflydelse*, og forhold af den karakter er ikke så lette at sammenligne i tal. Dog netop i politik vil f. eks. antallet af kvindelige ministre, borgmestre, udvalgsformænd, ordførere m. v. give visse muligheder for at skønne over magtfordelingen og indflydelsen. Sagen bliver derimod betydelig mere kompliceret, når det skal afgøres, hvem der påvirker synspunkterne og afgør de forskellige partiers politiske strategi og taktik. Her kan tilstanden vel nærmest karakteriseres på den måde, at det nok er muligt at pege på en begrænset gruppe, som antages at have stor indflydelse, men hvordan samspillet former sig, hvem der påvirker hvem, det er led i en fortvælsende og uhyre kompliceret proces. Selv når det drejer sig om at analysere, hvad der er

68) Aktuelt's kronik 20. december 1966.

foregået i en bestemt krisesituation, hvor vigtige beslutninger skal tages, viser samtidshistorikernes arbejde de store vanskeligheder, der er forbundet med at klarlægge, hvorfor og hvordan udfaldet netop former sig på en bestemt måde, hvem der har magt, så andre bøjer sig, eller hvem der bliver den, som formulerer det kompromis, der vinder den fornødne tilslutning.

Nogenlunde tilsvarende betragtninger kan anstilles for andre områder af det offentlige liv, og endnu mere uklart bliver ligestillingsbegrebet, hvis det anvendes over for forholdene på arbejdsmarkedet.

Her kan det måske synes tilstrækkeligt at fremhæve, at reel ligestilling må omfatte lige adgang til erhvervsuddannelser, lige muligheder for at få beskæftigelse, lige løn for samme arbejde, lige muligheder for advancement. Men vil reel ligestilling f. eks. sige, at der er lige mange mænd og kvinder beskæftiget på alle mulige erhvervsområder? Et fag som sygeplejerskens er i dag et udpræget kvindeområde, mens smedens tilhører mændene, selv om der findes såvel mandlige sygeplejersker som kvinder, der er udlærte smede. Men vil der først være reel ligestilling, hvis den situation skulle indtræffe, hvor antallet af mandlige sygeplejersker svarer til tallet for kvindelige, og hvor lige så mange kvinder som mænd er smede?

Lønspørgsmålet er heller ikke så ligetil. Som bekendt hører det til sjældenhederne, at mænd og kvinder udfører nøjagtig det samme arbejde på det industrielle arbejdsmarked, og selv i disse tilfælde kan det diskuteres, hvad lige løn betyder. Vil det sige samme løn pr. produceret enhed eller samme løn for arbejde af samme værdi? Mens der i første tilfælde anlægges en kortsigtet målestok, ses i det sidste - ILOs definition, som arbejdsgiverne anerkender — på den mulige gennemsnitlige forskel i omkostningerne ved at beskæftige mænd eller kvinder, altså f. eks. fraværshæftelsen, på kvindernes større tendens til at skifte arbejde, på deres kortere industrielle levetid.

En lovgivning eller en overenskomstsmæssig gennemførelse af lige løn for arbejde af samme værdi vil således ikke ændre på det forhold, at kvinder gennemsnitlig har lavere løn end mænd. Fra fællesmarkedslandene kendes erfaringer fra resultaterne af lovgivning om lige løn. Resultatet er, at kvinderne fortsat i særlig grad findes beskæftiget på de traditionelle kvindelige lavtlønsområder, og f. eks. som

funktionærer avancerer i mindre udstrækning end mænd.

Velfærd og *trivsel* er ligeledes områder, hvorpå det er uhyre vanskeligt at klargøre, hvad ligestilling dækker. Her spiller den enkelte persons subjektive oplevelse af sin egen og andres situation en betydelig rolle, og historien giver ikke så få eksempler på, hvor subjektive og fordomsfulde sådanne vurderinger kan være. I vor egen historie regnes bondefrigørelsen i slutningen af 1700-tallet for en af de mest betydningsfulde begivenheder i nyere tid, men den gennemførtes ikke som resultat af et krav fra de undertrykte bønder eller af dem, således som det skete i en lang række andre lande. Tværtimod blev landboreformerne gennemført på initiativ af fremsynede godsejere, mens bønderne i vid udstrækning var modstandere af reformerne og ikke havde forudsætninger for at se, at de i alt fald på langt sigt ville blive til gavn for dem. På tilsvarende måde vakte indførelsen af undervisningspligten 1814 langt fra almindelig tilslutning blandt den befolkning, denne reform især skulle skabe bedre muligheder for.

Imidlertid kan findes talmæssige udtryk for velfærd, som viser forskelle for kvinder og mænd i vort samfund i dag. Kvindernes mindre velfærd viser sig således ved, at et større antal kvinder end mænd må leve af offentlig hjælp. Kvinder har større sygelighed end mænd, mens deres gennemsnitlige levealder er højere. Desuden kan nævnes, at fuldt erhvervsarbejdende mødre almindeligvis har en arbejdsbyrde, som langt overstiger normal arbejdsbyrde for mænd, og yderligere at den afhængighed og isolation, som hjemmearbejdende mødre med småbørn lever i, f. eks. i »sovebyerne«, ikke findes tilsvarende blandt mænd. Derimod ser det af forskellige trivselsundersøgelser ud, som om kvinderne på arbejdsmarkedet finder sig bedre til rette end mænd, og at de kun sjældent stiller krav om forbedringer af deres forhold, bortset fra ønsket om børnepasningsmuligheder.

Når samfundet ændrer sig, ændres forudsætningerne for den traditionelle fordeling af sociale funktioner og roller. Det danske samfunds ændring fra landbrug og naturaløkonomi i retning af industrialisering og pengeøkonomi har på mange områder skabt nye samfundsmæssige roller og givet gamle roller nyt indhold eller overflødiggjort dem. Den traditionelle opfattelse af rollerne er imidlertid præget af træg-

hed og kan vanskeligt følge med i ændringerne. Det gælder måske mest af alt opfattelsen af kønsrollerne.

Den almindelige udvikling går i retning af, at fordelingen af sociale roller i højere grad sker på grundlag af præstationer end tidligere, hvor egenskaber som køn og stand satte meget snævre grænser for den enkeltes muligheder. Samtidig sker der i de fleste lande en ændring i opfattelsen af de enkelte menneskers forhold til hinanden og til samfundet. Begreber som ligeret og demokrati vinder almindelig anerkendelse, hvilket bl. a. har fundet udtryk i FN-erklæringen om menneskerettighederne, som også Danmark har tiltrådt. Sådant som lighedsideologien udtrykkes i FN-erklæringens artikel 2, der forbyder forskelsbehandling på grund af køn, race osv., kan den betragtes som et krav om, at egenskaber, som de enkelte mennesker får tildelt uden selv at have nogen indflydelse på dem, ikke må tillægges betydning ved fordelingen af sociale roller. Når kommissionens kommissorium giver udtryk for, at kvindernes trods den formelle ligestilling i retlig henseende alligevel på næsten ingen områder har opnået reel ligestilling, må det være den samme tankegang, der ligger bag.

Baggrunden for kravet om ligestilling er den opfattelse, at *retfærdigheden* kræver, at alle samfundets medlemmer skal behandles ens, dvs. have de samme rettigheder og pligter. Denne retsopfattelse er ikke noget nyt; den kan føres tilbage til Aristoteles, som mente, at retfærdighed vil sige, at det, der er lige, behandles lige. Vanskeligheden ligger blot i at finde ud af, hvad der er lige, og hvad der ikke er det. For Aristoteles var det indlysende, at slaver og frie borgere ikke var lige og derfor heller ikke havde krav på at blive behandlet ens, og for de mænd, som i det 18. århundredes Amerika formulerede tanker om menneskenes frihed og lighed, var det lige så indlysende, at lighedskravet kun gjaldt for mænd og kun for hvide mænd.

Heller ikke i vor tid indeholder den almindelige retsopfattelse et krav om, at alle mennesker ubetinget skal behandles ens. Retfærdigheden kræver i mange situationer forskellig behandling af voksne og børn, syge og raske, lovbyggere og andre borgere, intelligente og ubegavede. Man opdeler altså samfundets medlemmer i kategorier og finder det helt i overensstemmelse med kravet om ligeberettigelse, at de, der tilhører den ene kategori, bliver be-

handlet anderledes end dem, der tilhører den anden. Det er f. eks. indlysende, at der må tages særlige hensyn til syge og vanføre, for at de, så vidt det overhovedet er muligt, kan være ligestillet med raske.

Der er altså visse egenskaber eller kendetegn, som man benytter til at dele samfundets medlemmer i kategorier, som skal behandles forskelligt for at være ligestillede, og andre som ikke må benyttes på denne måde.

F. eks. tildeles egenskaben alder på samme måde som køn den enkelte uden egen skyld eller fortjeneste og uden mulighed for at frigøre sig for den. Når det f. eks. bestemmes, at alle personer i en bestemt aldersklasse skal være underkastet undervisningspligt, kan de ikke kræve sig fritaget for denne pligt ved at henvise til, at de bør være ligestillet med personer i andre aldersklasser, som ikke er undervisningspligtige. Undervisningspligten er fuldstændig i overensstemmelse med lighedskravet, når blot det gælder *alle* i aldersklassen. Det er imidlertid ikke nogen følge af lighedskravet, at det netop er 7-14-årige og ikke 6-16-årige eller en anden aldersklasse, der skal være undergivet undervisningspligt, og heller ikke, at der overhovedet skal være en undervisningspligt. Lighedskravet ville lige så vel være opfyldt, hvis denne pligt ikke eksisterede. Det afgørende er, at hvis der findes en sådan pligt, skal det være muligt på grundlag af objektive kendetegn at afgøre, hvem der skal være underkastet den og hvem ikke.

Retfærdigheds- eller lighedskravet siger altså i virkeligheden kun, at der skal være regler, og at enhver regel skal gælde uden undtagelse for alle dem, som efter visse objektive kendetegn falder ind under dens område. Det giver derimod ingen vejledning med hensyn til, hvilke regler der skal være, eller hvilke kendetegn man bør bruge, og hvilke man ikke bør bruge, når man bestemmer, hvem reglerne skal gælde for. Erfaringen viser, at regler, som anses for retfærdige i ét samfund og til én tid, forekommer uretfærdige i andre samfund og til andre tider. Den opfattelse af ligestilling, som f. eks. kommer til udtryk i FN-erklæringen om menneskerettighederne, er derfor at betragte som et katalog over objektive kendetegn, som man i vor tid og i de samfund, der har tilsluttet sig erklæringen, ikke anser det for retfærdigt at bruge som skel mellem kategorier af befolkningen.

Mennesker er forsynet med en mere eller

mindre aktiv retsfølelse, som får dem til at tage stilling **til**, hvad der foregår i samfundet, og bedømme det som retfærdigt eller uretfærdigt. Retsfølelsen er naturligvis påvirket af indholdet af de gældende love og andre retsregler, men den øver også indflydelse på, hvilke regler der kommer til at gælde.

Det, man kan kalde »den officielle retfærdighed«, er således et system af regler, som vel i det store og hele er konstant, men hvor der alligevel hele tiden foregår ændringer på forskellige områder. Systemet består af de gældende love og administrative regler, men omfatter også i et vist omfang almindelige moralregler, traditioner og sædvaner. Når man bedømmer andres handlinger, skelner man næppe skarpt mellem de etiske begreber (godt eller ondt) og de juridiske (retfærdigt eller uretfærdigt).

Dette system er ikke bygget på ét fælles princip. Hvis det var det, ville det være muligt at udforme retssystemet, så der var indbyrdes overensstemmelse mellem alle reglerne. Det er der imidlertid ikke i praksis, ikke engang mellem de gældende retsregler inden for samme område af samfundslivet, som det f. eks. er påvist for familierettens vedkommende af byretsdommer Inger Margrete Pedersen⁶⁹). Manglen på overensstemmelse skyldes ikke blot, at reglerne er blevet til på forskellige tider, og at de har forskellig baggrund. Den hænger også sammen med, at retfærdighed ikke er ét, men flere forskellige principper.

Retfærdigheden kan f. eks. kræve:

- at samfundet fordeler goder og byrder, retfærdighed og pligter, så alle *jår* lige meget og *yder* lige meget, eller
- at der i forholdet mellem to parter er *ligevægt*, så de hver især yder hinanden lige meget, eller
- at begået uret gøres god igen ved, at synderen ikendes en *straf* eller *erstatning*, der svarer til den skade, der er forvoldt, eller
- at byrder fordeles, så man tager hensyn til forskelle i *egnethed* til at bære dem, eller
- at goder fordeles, så man tager hensyn til forskelle i *behov* for hjælp eller støtte.

Når der i en konkret sag kan opstå tvivl om, hvad der er retfærdigt, skyldes det ofte, at man

kommer til forskellige resultater, alt efter hvilket af de ovennævnte principper man lægger til grund for afgørelsen. I mange tilfælde er det simpelthen umuligt at opfylde dem alle på én gang. Hvis man føler, at retfærdigheden er krænket, gør man sig i almindelighed ikke klart, om det er det ene eller det andet af principperne, der er brudt, og det er ofte muligt for begge de stridende parter med rette at føle sig uretfærdigt behandlet, idet hver især bedømmer situationen ud fra det retfærdighedsprincip, der stiller ham selv gunstigt.

»Den officielle retfærdighed« er foran fremstillet som et system af regler, der ganske vist ikke er helt overensstemmende, men som alligevel er nogenlunde klart defineret. Over for befolkningen håndhæves denne retfærdighed af domstole, politi og administrative myndigheder, og der foregår en mere uformel håndhævelse i skiftende grupper: familien, skoleklassen, arbejdspladsen, foreninger af forskellig art osv. Som følge af de påvirkninger, man i tidens løb modtager dels på denne måde, dels gennem pressen og andre massemedier, danner man sig et billede af denne »officielle retfærdighed«. Forudsætningen for, at man oplever en tilstand som retfærdig, er, at den er i overensstemmelse med dette billede.

Imidlertid har ikke alle det samme billede af, hvordan tilstanden skal være for at være i overensstemmelse med »retfærdigheden«. Samfundet ændrer sig hele tiden, men ikke alle menneskers opfattelse af forskellige problemer og de dertil svarende regler ændrer sig i samme takt. På et givet tidspunkt vil nogle menneskers opfattelse af, hvad der på et bestemt område er rigtigt, være præget af tidligere tiders holdninger og regler, samtidig med at andres opfattelser er ændret i overensstemmelse med de forandringer, der har fundet sted, og nogle måske endda synes, at forandringerne ikke har været vidtgående nok til at etablere en retfærdig tilstand.

Der er også forskel på folks holdning til selve det, at samfundet forandres. Nogle finder det beklageligt og ønsker, at den tidligere tilstand genoprettes. Andre affinder sig med ændringerne og indstiller sig på at ændre regler og forventninger i overensstemmelse med tinges nye tilstand. Endelig er der nogle, der mener, at forandringerne sker i en forkert retning, og ønsker, at man skal påvirke dem ved at gennemføre regler, der leder udviklingen i den rigtige retning. Hver for sig danner

69) Forsørgerbegrebet. Studier i familiens retlige problemer. Betænkning nr. 440. 1966.

de sig et billede af den »retfærdige« tilstand, og man kan ikke vente, at de skal kunne blive enige om vurderingen af situationen på et bestemt område, f. eks. kvindernes samfundsmæssige stilling i sammenligning med mændenes.

Selv om der er almindelig enighed om, at alle bør være ligestillede, og altså også at kvinder bør være ligestillede med mænd, giver ligestillingsprincippet i sig selv således ingen anvisning på, hvordan tilstanden helt konkret skal være, for at de to parter skal være ligestillede. Man kan heller ikke vente, at de implicerede parter i en bestemt situation vil have en fælles oplevelse af lighed eller ulighed.

Kvindernes stilling i samfundet kan ses som et forhold mellem de to parter: kvinderne og samfundet, eller som forholdet mellem kvinderne og mændene, hvor måske også en tredje part: børnene kommer ind i billedet. Kvindekommissionens nedsættelse er et udslag af, at

man finder, at den rolle, der tildeles kvinderne i samfundet i forhold til mandsrollen, ikke opfylder det retfærdighedskrav der siger, at der ikke må gøres forskel mellem individer på grund af deres køn. Kønsrollens udformning er ikke blot bestemt af de formelle regler, der i form af love og andre bestemmelser gælder for samfundets medlemmer. Kravet om *reel* og ikke blot formel ligestilling må netop ses på baggrund af, at disse regler i det store og hele er udformet, så kvinder og mænd har de samme rettigheder og pligter. Uligheden findes altså i det væsentlige i *uformelle* krav og forventninger, der rettes mod henholdsvis kvinder og mænd, og som tilsammen skaber forskellene i de to køns roller. Disse forskelle er på nogle områder klart i strid med enhver acceptabel definition af retfærdighed, medens der på andre områder må ventes at herske forskellige opfattelser.

KAPITEL 5

Er kvinder og mænd ligestillede?

I den beskrivelse af kvindernes stilling i det danske samfund, som er givet i afsnit III.B., har man så vidt muligt undladt at tage stilling **til**, i hvor høj grad den beskrevne situation skal karakteriseres som ligestilling eller ikke. Som der er gjort rede for i det foregående afsnit, kan ligestillingsbegrebet ikke i sig selv give os en objektiv målestok, der gør det muligt i ethvert tilfælde at afgøre, om parterne er eller ikke er ligestillede. I nogle tilfælde vil alle eller næsten alle være enige om, at der foreligger forskelsbehandling, i andre vil forskellige mennesker vurdere den samme situation forskelligt, fordi de ikke bruger samme målestok, dvs. samme vurderingskriterier. Hvis ikke der på forhånd er enighed om, hvilke kriterier der skal lægges til grund for vurderingen, kan man heller ikke vente at komme til enighed om selve vurderingen.

Det er imidlertid ikke muligt at give en beskrivelse som i afsnit III.B. uden i et vist omfang at tage stilling til vurderingen af situationen. Når beskrivelsen fremhæver forskelle eller ligheder mellem kvinders og mænds placering på visse områder af samfundslivet, er det fordi det i almindelighed er disse områder, diskussionen om ligestillingsproblematikken refererer til, og fordi forskellene i hvert fald af nogle betragtes som eksempler på, at der ikke er ligestilling. Når andre muligheder for at opdele kvinder og mænd i kategorier forbigås i tavshed, kan det være fordi der ikke foreligger talmateriale til belysning af forholdene, men det kan også være fordi de anses for uinteressante i denne forbindelse, da de ikke plejer at blive betragtet ud fra synspunktet ligestilling. F. eks. går kvinder og mænd i almindelighed forskelligt klædt, og alt efter hvilke vurderingskriterier man anlægger, vil man finde fordele ved kvindedragten og ulemper ved mandsdragten eller omvendt, men disse forskelle betragtes i almindelighed ikke som manglende

ligestilling mellem de to køn og er derfor ikke omtalt i afsnit III.B.

Hvis situationen skal karakteriseres som forskelsbehandling i alle de tilfælde, hvor en eller anden kategori af befolkningen ikke omfatter *lige mange* kvinder og mænd, er de to køn ikke ligestillede. Beskrivelsen omfatter jo hovedsagelig områder, hvor dette ikke er tilfældet. På den anden side forekommer det vanskeligt at begrunde en sådan rent talmæssig ligestilling på ethvert område, og det ville formentlig føre til absurde resultater, hvis man prøvede at gennemføre den i praksis.

For at kunne give mening må vurderingen foretages som en total eller gennemsnitlig sammenligning af alle mænd og alle kvinder ud fra et eller flere generelle vurderingskriterier. Sådanne kriterier omtales sjældent i den løbende diskussion, idet denne for det meste tager form af en påvisning af, at der på en eller anden måde gøres forskel på kvinder og mænd, og dette i sig selv anses for bevis for, at de to køn ikke er ligestillede. Sådanne påvisninger gør det imidlertid muligt indirekte at drage slutninger om, hvilke vurderingskriterier der lægges til grund ved sammenligningen. Når den ene part hævdes at blive uretfærdigt behandlet, må det, som den anden part får ved forskelsbehandlingen, anses for at være af værdi. Hvis den ene part får noget, som den anden ikke får, men dette »noget« af begge parter anses for ligegyldigt og værdiløst, vil situationen ikke blive opfattet som forskelsbehandling; det vil antagelig ikke engang blive bemærket, at der er tale om en situation, som kan vurderes ud fra synspunktet forskelsbehandling eller ikke forskelsbehandling.

Som eksempel kan man tage den situation, at to mennesker skal gennem en dør, som ikke er bred nok til, at de kan gå igennem den samtidig. Hvis man har den opfattelse, at den, der går *først* gennem døren, derved erhverver noget

værdifuldt, f. eks. et bevis på, at andre anser den, der går først, for at være den mest betydningsfulde og ansete person af de to, vil det kunne betragtes som forskelsbehandling, at den ene går først, selv om den anden ikke anerkender, at han eller hun har en sådan højere status. Hvis der f. eks. er mulighed for, at der lurer en fare på den anden side af døren, kan man have den opfattelse, at den, der går *sidst*, erhverver noget værdifuldt, nemlig større sikkerhed mod overlast, og den, der tvinges til at gå først gennem døren, kan da opfatte det at gå *sidst* som en uberettiget fordel for den anden. Hvis ingen af parterne forbinder rækkefølgen med noget som helst af værdi, vil man ikke tillægge det betydning, om den ene eller den anden går først; man vil antagelig ikke engang lægge mærke til, hvem der gør det - men vil måske af en trediemand blive gjort opmærksom på, at det er forskelsbehandling, fordi denne mener, at det er bedre at gå først end *sidst* eller omvendt.

Ved at observere, hvilke situationer der af den ene af de implicerede parter, eller eventuelt af udenforstående, betegnes som forskelsbehandling, har man altså mulighed for at finde ud af, hvad det er for værdier, der lægges til grund for vurderingen. Hvis der kan være tale om flere forskellige vurderingskriterier, kan man risikere ved denne fremgangsmåde at vælge et forkert, altså komme til at tro, at protesten mod forskelsbehandling tager sigte på noget, som de protesterende overhovedet ikke tillægger betydning, og til gengæld overse det virkelig betydningsfulde. Nedenfor forsøges nogle af de i denne forbindelse mest nærliggende vurderingskriterier (sociale værdier) taget op til diskussion.

1. Ideologisk begrundet lighed.

Det kan tænkes, at kravet om ligestilling udelukkende har en ideologisk baggrund, dvs. at det i sig selv anses for mere værdifuldt, at mennesker er ens, end at de er forskellige. Hvis man accepterer denne begrundelse, vil det være uden interesse, om den ene eller den anden part erhverver eller mister noget ved forskellen; det er i sig selv et onde, at der er en forskel, og ondet må søges afhjulpet. Denne indstilling kan kun føre til skuffelser. Menneskene er ikke ens, og det er næppe heller muligt at gøre dem fuldstændig ens på alle områder.

Hvis man herimod indvender, at det heller ikke er alle forskelle, der skal afskaffes, idet visse forskelle er betydningsløse, og andre måske endog værdifulde, har man forladt det ideologisk rene grundlag. Opdelingen af forskellene i mere eller mindre betydningsfulde kan ikke foretages på grundlag af lighedskravet. Man må introducere nogle supplerende værdier for at afgøre, hvornår en forskel er forenelig med ligestilling og hvornår ikke.

2. Andre sociale værdier.

Nogle af de mest nærliggende af sådanne sociale værdier er magt, indflydelse, prestige, anseelse og økonomisk formåen. Når værdierne kaldes sociale, betyder det, at der i samfundet eller i hvert fald inden for væsentlige dele af samfundet er enighed om, at disse ting er ønskværdige og derfor værdifulde. De nævnte begreber er ikke helt klart definerede, de overlapper delvis hinanden, og man kunne nævne andre af nogenlunde tilsvarende beskaffenhed. Fælles for dem er, at de er tilbøjelige til at være indbyrdes forbundne, og at de ofte er knyttet til bestemte positioner i samfundet.

Magt eller indflydelse er som omtalt i afsnit III.B.6. fortrinsvis knyttet til positionerne i det politiske system, i hvert fald når der er tale om magt over større grupper af mennesker. Men selv i de mindste sociale systemer, f. eks. et ægteskab, kan man tale om magtudøvelse i det omfang den ene part påvirker den andens handlinger. Hvis kvindernes stilling i samfundet vurderes ud fra den politiske magtfordeling, fremgår det klart af afsnit III.B.6., at der langt fra er ligestilling. Langt de fleste af de positioner i samfundet, som giver formel indflydelse, indehaves af mænd. Inden for erhvervslivet er tilstanden omtrent ligesådan. Derimod er der meget, der taler for, at magten i familierne er nogenlunde ligelig fordelt mellem kvinder og mænd, dog formentlig sådan, at kvinderne gennemgående er de stærkeste på visse områder, mændene på andre. Særlig på det økonomiske område har mændene i de fleste tilfælde mulighed for at udnytte deres stilling som erhververe af kontant indtægt til at tiltage sig større magt, og denne mulighed bliver utvivlsomt i mange tilfælde udnyttet.

Prestige eller anseelse er i høj grad knyttet til de positioner, som indebærer indflydelse, og kvinderne er antagelig lige så lidt ligestillede

efter dette vurderingskriterium som efter magtkriteriet. Der kan dog også i nogle tilfælde være prestige forbundet med stillinger, som ikke giver indehaveren nogen særlig stor indflydelse. f. eks. stillinger som er erhvervet på grund af præstationer inden for videnskab, litteratur, malerkunst, musik, teater, film, sport osv. Men også på disse områder gælder som hovedregel, at de mest ansete personer er mænd. En undtagelse gælder, hvor grundlaget for positionen helt eller delvis er skønhed, charme, yndefuld fremtræden el. lign., altså bl. a. for skuespillere, filmstjerner, balletdansere, mannequiner eller fotomodeller.

Økonomisk formåen, dvs. mulighed for at disponere over indtægt eller formue, er også i høj grad forbundet med de samme positioner, som indebærer magt og anseelse, og der er derfor en tilsvarende ulighed, når dette vurderingskriterium lægges til grund. Specielt hvad angår indtægts erhvervelsen er der en udtalt forskel. Det er tvivlsomt, om der er lige så stor forskel med hensyn til formuebesiddelse. Som omtalt s. 67 f. gælder det, at mænd i højere grad end kvinder *erhverver* (indtægt), hvorimod kvinder måske i højere grad end mænd *arver* (formue). De økonomiske dispositioner, som foretages på organisationers og private virksomheders vegne, besluttet utvivlsomt overvejende af mænd, medens der næppe er en tilsvarende forskel med hensyn til de dispositioner, der foretages på de private husholdningers vegne.

Magt, anseelse og penge er værdier, som ofte identificeres med det moderne, industrialiserede samfund. Sammenstillingen gøres ofte med en kritisk holdning over for denne type samfund, netop fordi dets medlemmer siges at lægge så stor vægt på det materielle, på produktion, erhvervelse og forbrug af materielle goder, og fordi magt og anseelse er så nært forbundet enten med de centrale positioner i forbindelse med produktionen og dens afsætning, eller med placering på politiske poster, hvor man hovedsagelig beskæftiger sig med de økonomiske problemer i forbindelse med opretholdelsen af fuld beskæftigelse og en stor og voksende produktion. De, der indtager en kritisk holdning til dette produktions-, forbruger- eller præstationssamfund, må anse andre sociale værdier for mere betydningsfulde end dem, der stræbes efter i dette samfund. I det følgende drøftes nogle af de mulige, alternative værdier.

Frihed i betydningen mulighed for at vælge

sine handlinger uden tvang eller tryk fra andre er en sådan værdi. Forholdet mellem frihed og magt er komplementært i den forstand, at ét menneskes magt begrænser andres frihed. På den anden side er det ikke givet, at den, der har stor formel magt, også selv har meget frihed. F. eks. vil en politisk leder være bundet af sit partis program og af hensynet til de vælgere, der har valgt ham og gerne skulle gøre det igen, og lederen af en erhvervsvirksomhed vil være bundet af nødvendigheden af at opretholde et tåleligt arbejdsklima, af overenskomster med fagforeninger, kontrakter med leverandører og kunder, hensyn til konkurrenternes dispositioner osv.

Selv om mændene i det danske samfund må antages at have større magt end kvinderne, er det derfor ikke sikkert, at de også har større frihed. I *familierne*, i forholdet mellem ægtefællerne indbyrdes, er der en direkte sammenhæng mellem magt og frihed. Hvis man går ud fra, at mand og hustru gennemgående har lige megen magt, vil de også i deres indbyrdes forhold have nogenlunde samme frihed. I et vist omfang reguleres ægtefællernes indbyrdes forhold dog også af hensynet til omverdenens forventninger, f. eks. som de kommer til udtryk i kønsrollerne, og for så vidt den mandlige kønsrolle i nogle henseende giver større spillerum end den kvindelige, f. eks. med hensyn til at have seksuelle forbindelser uden for ægteskabet, gå på restauration, bruge tid og penge på fritidsinteresser m. m., vil mænd have større frihed end kvinder. Når den udearbejdende gifte kvinde ventes at passe husholdningen i fuldt omfang ved siden af sit erhverv, betyder det ekstra arbejde også en begrænsning af hendes frihed.

I *arbejdssituationen* må man antage, at selvstændige og arbejdsledere med det foran omtalte forbehold har større frihed end ansatte og underordnede. Imidlertid spiller også den daglige arbejdssituation en rolle: om arbejdstiden kontrolleres, eventuelt ved kontrolstempeling, i hvor høj grad arbejdet er bundet til en bestemt arbejdsplads, om det foregår under konstant, periodisk eller helt uden opsyn af overordnede, om den præsterede arbejdsmængde kan tælles eller måles, og om den faktisk bliver det osv.

Selv om en mindre del af kvinderne end af mændene har selvstændige eller ledende stillinger, er det for det første kun relativt få mænd, der har sådanne stillinger, og disses

frihed vil som foran beskrevet i mange tilfælde være begrænset. For det andet vil der med hensyn til frihed i den foran beskrevne forstand være en karakteristisk forskel mellem dem, der er ansatte i underordnede stillinger, alt efter om de er arbejdere eller funktionærer. Arbejderne, især de ufaglærte i industrien, må i almindelighed antages at arbejde under mindre frie forhold end funktionærerne. Da en større del af de erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder end af mændene er funktionærer og en mindre del arbejdere (dog relativt lige mange ufaglærte arbejdere), er det muligt, at kvinderne i erhvervslivet gennemgående har mindst lige så stor frihed som mændene. Det, at mange kvinder hævdes i mindre grad end mænd at identificere sig med arbejdet og virksomheden, og ofte er mindre afhængige af lønnen end mændene, kan også give dem større frihed i selve arbejdssituationen. For den betydelige del af kvinderne, som slet ikke er erhvervsmæssigt beskæftigede, er der i hvert fald mulighed for væsentlig større frihed i arbejdssituationen end for de erhvervsarbejdende, selv om mange, især når de har små børn, er mindst lige så bundet til »arbejdspladsen« som industriarbejderne.

Konklusionen med hensyn til frihed må blive, at der på dette som på andre områder er store individuelle forskelle både for kvinder og mænd, at der måske også er visse generelle forskelle mellem kvinder og mænd med hensyn til visse arter af frihed, men at man ikke med sikkerhed kan fastslå, om kvinderne totalt set har mere eller mindre frihed end mændene.

Sikkerhed eller *tryghed*, dvs. forvisning om, at sandsynligheden for pludselige og ubehagelige ændringer i levevilkår er ringe, er også værdier, der sættes højt. Det gælder både på det økonomiske område, hvad forsikrings- og pensionsordninger vidner om, og på andre områder, f. eks. det helbredsmæssige. Med hensyn til *økonomisk tryghed* må man antage, at alle en families medlemmer har samme vilkår, således at der, så længe familien fungerer normalt, ikke er forskel på mænd og kvinder i denne henseende. Hvis et af familiens medlemmer dør eller bliver uarbejdsdygtig, er vilkårene imidlertid ofte forskellige. Hvis det er manden, der dør eller mister indtægtsevnen, betyder det i mange tilfælde, at familiens hidtidige økonomiske grundlag i form af pengeindtægt forsvinder helt, hvorimod det i tilfælde

af hustruens død i højere grad vil være en arbejdspræstation, der unddrages familien. I det omfang, tabet af ægtefælle erstattes ved en forsikringssum eller pensionsydelse, kan familien opretholde sin levofod, eventuelt ved at betale for at få arbejdet udført af andre. Kvinder er langt hyppigere end mænd sikrede på denne måde mod følgerne af tabet af ægtefællen, f. eks. er utvivlsomt de fleste livsforsikringer tegnet på mandens liv. (Om enkemandspension se s. 21). For de hustruer, som i tilfælde af mandens død ikke er sikret ved en livsforsikring eller pensionsforsikring, vil forringelsen af den økonomiske situation ved ægtefællens død imidlertid i almindelighed være alvorligere end for en mand i den tilsvarende situation. Ved separation eller skilsmisse vil i almindelighed begge ægtefællernes økonomiske situation blive forringet, men det er sandsynligt, at tilbagegangen ofte vil være mest følelig for hustruen.

Med hensyn til muligheden for anden pludselig forringelse af indtjeningsmulighederne, f. eks. ved arbejdsløshed, gælder ligeledes, at familiemedlemmerne i almindelighed har samme vilkår, hvad enten de er helt afhængige af mandens indtægt, eller der er flere familiemedlemmer, der tjener penge. Hvad angår den individuelle indtægt anses funktionærer for at nyde større tryghed end selvstændige og arbejdere, og da en større del af kvinderne end af mændene er funktionærer, stilles kvinderne på dette område måske noget bedre. Også den relative indkomstforringelse, som opstår ved at gå glip af en advancementsstilling eller en forretningskontrakt, som en konkurrent løber af med, må antages at ramme mænd i højere grad end kvinder, ligesom mænd formentlig hyppigere end kvinder har stillinger, hvor indtægten er betinget af en form for konkurrence med dertil hørende risiko for at tabe.

Mændenes større deltagelse i konkurrencen om at gøre karriere menes også at have indflydelse på *helbredet*, idet bl. a. kredsløbssygdomme, som almindeligvis sættes i forbindelse med stress, forekommer hyppigere hos mænd end hos kvinder. Mænd har også hyppigere end kvinder farlige erhverv, i hvert fald for så vidt det drejer sig om håndgribelige, fysiske farer i forbindelse med arbejdets udførelse, medens det formentlig er mere tvivlsomt, i hvilken retning forskellen går, hvor der er tale om arbejdsforhold, som mere indirekte kan være skadelige for helbredet.

Som yderligere eksempel på sociale værdier kan nævnes *positive medmenneskelige relationer*, dvs. det at være accepteret og selv acceptere andre, at give og modtage udtryk for kærlighed, venskab, hengivenhed osv. Både i familien, hvor f. eks. omsorg og pleje af børn og syge overvejende er kvindelige sysler, og i arbejdssituationen, hvor omsorgs- og servicefunktioner overvejende er kvindearbejde, må det antages, at kvinderne i sådanne relationer i højere grad end mændene står som ydere, og måske også som modtagere. For erhvervsarbejdets vedkommende er det værd at bemærke, at en konkurrencesituation til en vis grad udelukker disse mellemmenneskelige relationer, hvilket også betyder, at mænd må antages i mindre grad end kvinder at kunne nyde godt af dem, jfr. foran.

Muligheder for *personlig udfoldelse* nævnes også hyppigt som noget værdifuldt. Disse muligheder hænger sammen med den grad af *frihed*, individet har til selv at vælge sine handlinger, jfr. foran, men er i øvrigt betinget dels af individuelle evner, dels af den enkeltes ønsker med hensyn til, i hvilke retninger disse evner søges udviklet. Mulighederne for personlig udfoldelse begrænses, f. eks. hvis individet afskæres fra former for uddannelse, som er nødvendige for at udvikle de ønskede færdigheder, eller fra erhvervspositioner, hvor der er særlig adgang til at udnytte dem. Begrænsningerne kan også tage form af tryk som tvang eller særlige forventninger fra omgivelserne i retning af aktiviteter, som udelukker udfoldelse i den ønskede retning. Navnlig omfatter kønsrollerne et sådant sæt af forventninger, som af den enkelte kvinde eller mand kan føles som begrænsninger af hendes eller hans udfoldelsesmuligheder, hvis ønskerne går i retning af aktiviteter, som ikke er i overensstemmelse med kønsrollen.

Som det er påvist i afsnit III.B., er der hverken med hensyn til uddannelse eller erhverv *formelle* begrænsninger af betydning, der kan siges at forfordele kvinderne. Derimod er der i nogle tilfælde *uformelle* barrierer, der gør det vanskeligt eller umuligt for kvinder at få adgang til visse stillinger. Den omvendte situation, at mænd reelt er afskåret fra visse stillinger, foreligger imidlertid også. For så vidt de beskæftigelser, det i overensstemmelse med den kvindelige kønsrolle passer sig for en kvinde at give sig af med, omfatter et mere begrænset udvalg end mændenes tilsvarende, og hvis

kvinder hyppigt nærer ønsker om at foretage sig nogle af de ting, der anses for mindre acceptable, må kønsrollerne siges at medføre en ulige stilling for kvinder og mænd.

I øvrigt medfører kønsrollerne, at det at være gift ikke betyder det samme for mænd og for kvinder, og det at have børn belaster kvinder mere end mænd. Det er blandt andet derfor, det er vanskeligere for kvinder end for mænd at gennemføre en uddannelse, hvis de gifter sig og får børn. Frafaldet ved universiteterne og læreanstalterne er betydeligt større for kvinder end for mænd, og det er især gifte kvinder, der falder fra.

Begreber som *trivsel* eller *tilfredshed* kan i en vis forstand siges også at repræsentere sociale værdier, idet de står for tilstande, som almindeligt anses for ønskværdige. Det er måske mere hensigtsmæssigt at betragte dem som en slags overbegreber for bl. a. de foran omtalte værdier. F. eks. kan trivsel siges at være en tilstand, hvor individet er i besiddelse af en sådan mængde af de forskellige sociale værdier, at hun eller han ikke nærer noget påtrængende ønske om, at tilstanden ændres. Der er altså tale om en relation mellem på den ene side den magt, anseelse, økonomiske formåen, frihed, tryghed osv., som den pågældende har, og på den anden side den mængde af disse værdier, som den pågældende anser sig for berettiget til. Undersøgelser på nogle arbejdspladser tyder på, at kvinders trivsel i arbejdssituationen gennemgående er større end mænds (især end faglærte mænds). Derimod ved man ikke noget om, hvorvidt kvindernes totale, gennemsnitlige eller individuelle trivsel i det danske samfund som helhed er større eller mindre end mændenes. Hvis en måling gav til resultat, at den ene part gennemgående havde højere trivsel end den anden, kunne det skyldes enten, at der tilfaldt denne part en større andel af de sociale goder, der især lægges vægt på, eller at denne part ikke fik en større andel af goderne, men havde lavere forventninger end den anden part, og derfor var lettere at tilfredsstille. Bortset fra vanskeligheden ved at måle eller vurdere de to køns relative stilling med hensyn til trivsel, er denne problematik utvivlsomt af væsentlig betydning, når det drejer sig om at tage stilling til spørgsmålet, om de to køn kan betragtes som ligestillede, og i benægtende fald hvilke muligheder der er for at gøre dem ligestillede.

3. *Sammenfatning.*

De foran omtalte begreber skal ikke betragtes som en udtømmende liste over sociale værdier. Formålet med at omtale dem har været dels at diskutere kvindernes situation med hensyn til de mest nærliggende vurderingskriterier, dels at gøre opmærksom på, at der er mange muligheder for at vælge vurderingskriterier, og at bedømmelsen af de to køns indbyrdes placering kan falde forskelligt ud, når den vurderes efter forskellige kriterier.

En sammenfattende vurdering giver til resultat, at kvinderne i det danske samfund langt fra er ligestillede med mændene, når vurderingen foretages med udgangspunkt i magt, prestige og økonomisk formåen. Disse vurderingskriterier repræsenterer utvivlsomt værdier, som sættes højt i det nuværende danske samfund. Der er dog næppe fuldstændig enighed om, at

de er de eneste, der skal tages hensyn til ved vurderingen af et menneskes samfundsmæssige placering, måske heller ikke om, at det er dem, der skal sættes højest. Desværre ved man ikke noget om, hvordan forskellige opfattelser på dette område er fordelt i befolkningen; der er formodentlig sociale forskelle, således at nogle samfundslag placerer værdierne i en anden rækkefølge end andre, og der er muligvis også kønsforskelle, således at kvinder hyppigere accepterer et bestemt værdihierarki end mænd, og omvendt. For at man skal kunne nå til enighed om vurderingen af de to køns indbyrdes stilling, må der være enighed om vurderingsgrundlaget, og kun hvis der kan opnås en sådan enighed, vil det være muligt at tilvejebringe en tilstand, der af det overvejende antal medlemmer af begge køn betragtes som ligestilling.

KAPITEL 6

Mulige årsager til ulighederne

Forudsætningen for at gennemføre foranstaltninger, som kan ventes at fremkalde eller fremskynde etableringen af en tilstand, der kan betegnes som ligestilling, må være, at man kender årsagerne til, at uligheder af den art, som findes i det danske samfund, kan opstå og bestå. Det gælder imidlertid generelt, at de sammenhænge, der bestemmer et samfunds indretning og funktion, er så komplicerede, at man ikke kan give nogen udtømmende, videnskabelig forklaring på de sociale fænomener. I de fleste tilfælde må man nøjes med at antage, at visse faktorer øver indflydelse på den tilstand, man ønsker at forklare, og i mange tilfælde er der ikke engang enighed om, hvad det er for faktorer, og endnu mindre om hvilken relativ betydning, der bør tillægges hver af dem. Det efterfølgende er et forsøg på at sammenfatte de af videnskabsmænd inden for samfundsvidenskaberne, psykologien, og til dels også biologi og dyrepsykologi fremsatte hypoteser, som kan tjene til forklaring af den specielle del af tilstanden i samfundet, der vedrører mænds og kvinders indbyrdes stilling. Udvalget bygger her hovedsagelig på de rapporter, der er udarbejdet af udvalgets psykologiske og sociologiske medarbejdere. Rapporterne er trykt som bilag 1 og 2 til nærværende betænkning.

Også før der eksisterede videnskaber i nutidig forstand har man beskæftiget sig med forskellene i kvinders og mænds stilling i samfundet, og forsøgt at forklare dem. Forklaringerne gik i almindelighed ud på, at forskellene skyldes, at kvindens »natur« er anderledes end mandens, og at hun derfor ifølge naturens orden, eventuelt ifølge Guds vilje, må indtage en anden (og lavere) stilling i samfundet end manden. Kvinden mentes altså at have medfødte, uforanderlige egenskaber, som adskilte sig fra mandens, og der var følgelig ikke andet

at gøre end at acceptere den tilstand, som ikke kunne være anderledes. Argumenter for denne opfattelse kan bl. a. hentes i Bibelen.

Formentlig delvis som en reaktion mod denne fatalistiske opfattelse er der i nyere tid fremsat hypoteser, der går ud på, at forskellene på kvinders og mænds stilling i samfundet ikke skyldes medfødte egenskaber, men udelukkende er socialt betinget, dvs. at det enkelte individ gennem opdragelsen lærer, at kvinder og mænd opfører sig forskelligt på den måde, som nu en gang er gængs i det pågældende samfund, og i sin daglige tilværelse tvinges til at opføre sig på den autoriserede måde i overensstemmelse med sit køn.

Et menneskes legemlige og sjælelige tilstand og handletilbøjeligheder på et givet tidspunkt må helt generelt kunne forklares ved egenskaber, som det har erhvervet gennem en proces, der begynder med befrugtningen af ægget og omfatter alle de påvirkninger, individet har været udsat for siden. Tilstedeværelsen af en bestemt egenskab, hvad enten det er noget fysisk som f. eks. øjenfarven (eller at vedkommende kun har ét øje), eller noget psykisk som en politisk overbevisning eller en tilbøjelighed til at gøre kur, må da være forårsaget enten af anlæg, som fandtes allerede i det befrugtede æg, og som altså er arvet gennem den pågældendes forældre, eller af påvirkninger, der har fundet sted siden.

Nogle af de forandringer, som i tidens løb sker med det enkelte individ, er bestemt af de nedarvede anlæg. Individet vokser, stemmen forandres, der foregår ændringer i hårvækst og eventuelt hårfarve og meget andet som følge af en modningsproces, der inden for visse grænser forløber på samme måde lige meget hvilke ydre påvirkninger individet udsættes for.

Andre forandringer skyldes udelukkende de ydre påvirkninger, f. eks. at individet lærer at

tale dansk og ikke et andet sprog, at visse muskler gennem optræning udvikles mere end andre, eller at man anser visse dyr for spiselige, medens andre (eventuelt alle) menes at være uspiselige.

Mange forandringer af et menneske skyldes imidlertid hverken medfødte anlæg alene eller ydre påvirkninger alene, men derimod et samspil mellem disse to slags faktorer. Det er i praksis uhyre vanskeligt eller måske umuligt at fastslå, hvor stor en del af en given forandring, der hidrører fra arvelige anlæg, og hvor meget der skyldes påvirkninger fra omgivelserne, milieuet. Dette skyldes dels manglende kendskab til arvelighedsmekanismen, så man ikke med sikkerhed kan vide, hvilke arvelige anlæg der findes i et bestemt individ, dels at det er begrænset, hvilke arter af miljøpåvirkninger, man kan udsætte mennesker for som led i de eksperimenter, der ville være nødvendige for systematisk at udvide kendskabet til disse forhold. Specielt er det umuligt at begrænse antallet af forskellige påvirkninger af et menneske gennem en længere periode så meget, at det ville være muligt at få overblik over samspillet mellem dem. Man må altid holde den mulighed åben, at en faktor, som man ikke har været opmærksom på, eller ikke har kunnet kontrollere, har haft indflydelse på den forandring, man observerer.

Konsekvensen af dette er, at man kan være sikker på, at forskellene i forskellige individers stilling i samfundet *ikke udelukkende* kan skyldes forskelle i deres *medfødte* egenskaber, og må regne det for højst usandsynligt eller formentligt udelukket, at de alene skulle skyldes miljøpåvirkninger, altså udelukkende være *socialt* betingede. Det er overvejende sandsynligt, at de i hvert enkelt tilfælde skyldes en blanding af medfødte (genetiske) og tilegnede (sociale) faktorer. Spørgsmålet er, i hvor høj grad sådanne faktorer kan forklare de *generelle* forskelle i kvinders og mænds stilling i samfundet.

1. Medfødte psykiske og fysiske forskelle.

Også bortset fra de egentlige køns karakterer er der forskel på mænds og kvinders *legemsbygning*. Mænd er gennemsnitlig større, ca. 10 pct. højere, og vejer ca. 20 pct. mere end kvinder, har kraftigere muskler og større lungekapacitet, dvs. mænd er gennemsnitlig i stand til at yde større og mere vedvarende fysiske

præstationer end kvinder. Der er dog stor variation inden for begge køn, således at de kvinder, der med hensyn til disse egenskaber ligger i toppen, er større og stærkere end den lavest placerede del af mændene. Noget af forskellen skyldes utvivlsomt, at drenge er mere tilbøjelige eller af deres omgivelser tilskyndes mere end piger til at give sig af med aktiviteter, der optræner muskelstyrke og udholdenhed, men der er dog ingen tvivl om, at der også er tale om en genetisk betinget forskel. Der er ligeledes forskel på de to køns evne til at udnytte de legemlige muligheder; mænds bevægelser er gennemgående hurtigere og bedre koordinerede end kvinders, og mænd har en kortere reaktionstid, medens kvinder bedre behersker fingerens bevægelser end mænd gør.

Der er også karakteristiske forskelle på de to køns *fysiologiske balance*. Disse forskelle tilskrives hovedsagelig den kønsbetingede hormonproduktion. Såvel kvindeligt som mandligt kønshormon produceres hos begge køn, men under normale omstændigheder i vidt forskellige mængder efter puberteten. Produktionen af kvindeligt kønshormon hos kvinder varierer gennem menstruationsperioden og i tilfælde af svangerskab, medens produktionen af mandligt kønshormon hos mænd normalt foregår uden udsving af betydning. Variationerne hos kvinder medfører svingninger i forskellige fysiologiske funktioner, og har også ofte psykiske virkninger, der giver sig udslag i periodisk formindsket stabilitet i adfærd. Bortset fra virkningerne af disse svingninger er det uvist, om og på hvilken måde kønshormon påvirker adfærden. Nogle forsøg med aber, hvor man har givet mandligt kønshormon til gravide aber og derved »maskuliniseret« de fødte hun-abe-unger, tyder på, at dette hormon påvirker individerne i retning af mere voldsom og aggressiv adfærd.

Undersøgelser af kvinders og mænds *intelligens* giver ikke holdepunkter for antagelser om, at det ene køn generelt skulle være mere intelligent end det andet, og heller ikke, at der skulle være forskel i intelligensens variationsområde hos de to køn. Begrebet intelligens må opfattes som et samlebegreb for en mængde forskellige færdigheder, og intelligensmålinger tyder på, at der er nogle af disse, som mænd gennemgående udfører bedre end kvinder, medens det for andre færdigheders vedkommende forholder sig omvendt. Det kan næppe afgøres, hvor meget af disse gennemsnitlige

forskelle der skyldes medfødte forskelle i evner, og hvor meget der skyldes, at pigers og drenge interesser i almindelighed går eller ledes i forskellige retninger, og at de fleste er tilbøjelige til især at opøve deres evner til de færdigheder, der er brug for ved udøvelsen af disse interesser.

Forskellen i *interesser* viser sig bl. a. i børns leg. Drengene foretrækker i almindelighed voldsomme og aktive lege, de konstruerer, konkurrerer og udsætter sig for anstrengelser og farer. Piger foretrækker i almindelighed mere rolige og stillesiddende lege, der er modelleret over de mere fredelige områder af dagliglivet. I valget af læsning og film har man konstateret tilsvarende forskelle. Mænd og drenge interesserer sig mere end kvinder for politik, økonomi, videnskab, sport, »spændende« romaner, krigs- og cowboyfilm, medens kvinder og piger i højere grad end mænd foretrækker avisernes rubrikstof og annoncer, »romantiske« bøger samt musik- og sentimentale film.

Interesserne kan siges at afspejle mere generelle forskelle i *personlighedstræk*. Kvinder er i almindelighed mere følelsesbetonede, forsigtige og konforme end mænd, mænd mere aktive, dominerende og aggressive end kvinder. Disse forskelle bliver utvivlsomt understreget og forstærket gennem opdragelsen og ved, at børns omgivelser venter, at piger og drenge skal opføre sig forskelligt på denne måde. Det er derfor vanskeligt, om ikke umuligt, at udtale sig om, i hvor høj grad forskellene skyldes medfødte anlæg. Den kendsgerning, at sådanne forskelle i personlighedstræk genfindes i praktisk taget alle kendte menneskelige samfund, og at man ved studier af de dyr, som det er mest nærliggende at sammenligne mennesker med, finder tilsvarende forskelle i »personlighed« hos hanner og hunner, tyder dog på, at de to køn fra fødslen gennemgående i visse retninger har forskellige anlæg, og at de påvirkninger, som henholdsvis kvinder og mænd bliver udsat for, tjener til at fremhæve og forstærke nogle af disse forskelle og at undertrykke lighederne, så resultatet bliver de foran beskrevne, gennemsnitlige forskelle. Det må igen understreges, at der er tale om gennemsnitlige eller typiske forskelle, men at alle de omtalte egenskaber varierer fra person til person, således at de enkelte individer i almindelighed består af en blanding af »mandlige« og »kvindelige« træk, og at f. eks. en mand ofte vil have en eller flere typiske »kvindelige«

egenskaber i et omfang, der ligger over det gennemsnitlige for kvinder, eller omvendt.

2. Forskelle i opdragelse, milieu og uddannelse.

Det fremgår af det foregående afsnit, at det ikke er muligt at fastslå, i hvor høj grad de konstaterede forskelle i kvinders og mænds adfærd kan forklares ved medfødte anlæg eller ved påvirkninger under opvæksten, og at disse forskelle i hvert fald i et vist omfang må antages at være resultatet af et samspil af faktorer af begge slags. Når det alligevel er af betydning at søge at adskille de to slags årsager, skyldes det, at udfaldet af de foranstaltninger, som kan tænkes gennemført for at ændre de bestående tilstande, til dels vil afhænge af, om disse tilstande kan tilskrives den ene eller den anden slags faktorer.

Hvis der er tale om en forskel i adfærd, som udelukkende må henføres til *medfødte fysiologiske eller psykiske forskelle*, er det i praksis ikke muligt at eliminere den. Som eksempel kan nævnes det elementære faktum, at kvinder kan føde børn, og at de fleste faktisk gør det en eller flere gange. De dermed forbundne processer såsom menstruationen, graviditeten og selve fødslen har dels direkte virkninger på adfærden og virker dels indirekte gennem svingninger i den fysiologiske balance, jfr. foran. Nogle af processerne er det muligt at ændre, eventuelt eliminere helt, ved hjælp af operationer eller behandling med hormoner og andre medikamenter, og det vil derigennem være muligt at formindske eller ligefrem fjerne de deraf følgende forskelle i adfærd. Rent bortset fra, at sådanne foranstaltninger måske af andre grunde ville blive anset for uønskelige, vil det dog næppe inden for en overskuelig fremtid være praktisk muligt at gennemføre en behandling af samtlige kvinder og/eller mænd i det nødvendige omfang. Specielt kan samfundet indtil videre kun reproducere sig selv ved, at i det mindste nogle af kvinderne føder børn.

Da der både hos kvinder og hos mænd forekommer variationer i arveanlæggene, er der i det mindste en teoretisk mulighed for, at man ved systematisk udvælgelse kunne rendyrke en stamme af mennesker, hos hvilken de medfødte tendenser til kønsbestemte adfærdsforskelle var elimineret eller i hvert fald væsentlig formindsket. Denne mulighed er formentlig

ligesom den ovenfor omtalte i praksis udelukket af ideologiske og politiske grunde.

Hvis på den anden side en observeret forskel mellem kvinders og mænds adfærd udelukken- de skyldes *omgivelsernes påvirkninger* efter fødslen, må det principielt være muligt at ændre disse påvirkninger på en måde, der formindsker eller helt fjerner de frembragte forskelle i adfærd. I praksis forudsætter dette ganske vist dels, at man kender den mekanisme, der frembringer forskellene, dvs. at man kan udpege de mennesker og institutioner, som øver indflydelse, og angive på hvilken måde de gør det, og dels at man er i stand til at ændre denne mekanisme i det nødvendige omfang, altså at man kan få de pågældende mennesker til at opføre sig på en i denne forbindelse mere hensigtsmæssig måde.

Uanset hvilke vanskeligheder der kan være forbundet med at udnytte sådan viden, er der den afgørende forskel på de to slags adfærdsforskelle, at man for at fjerne dem, der skyldes medfødte årsager, må iværksætte en påvirkning af selve de individer, hvis adfærd man ønsker at ændre, medens man for at fjerne forskelle af den sidst beskrevne karakter også må sætte ind over for andre mennesker end dem, hvis adfærd man vil ændre.

Hvis der er tale om adfærdsforskelle, som må tilskrives et samspil mellem de to slags årsager, må det antages, at det i et vist omfang vil være muligt at ændre dem gennem påvirkning af de mennesker og institutioner, som øver indflydelse på det enkelte individ, altså i første række forældre, kammerater, lærere, ledere og medarbejdere i erhvervslivet, lovgivere og administratorer - i den sidste ende alle samfundets medlemmer.

I det følgende gennemgås de væsentligste af de former for påvirkning, som antages at medvirke til at frembringe forskelle mellem mænds og kvinders adfærd.

2.1. Forældrene.

Det er givet, at forældrene har en stor indflydelse på den oplevelse, barnet som voksen har af sig selv og omverdenen. Nogle teorier hævder, at børn lærer deres kønsrolle udelukkende eller overvejende gennem påvirkning fra forældrene, hvad enten dette så sker ved »identifikation« med den af forældrene, der er af samme køn, eller ved at barnet lærer kønsrollen dels ved efterligning, dels ved at foræl-

drene belønner adfærd, der er i overensstemmelse med kønsrollen (»Du er rigtignok en stor pige, når du gør, som mor siger«), og straffer eller misbilliger adfærd, der er i modstrid med den (»En rask dreng tuder aldrig«). I begge tilfælde opfatter man altså forældrenes adfærd og deres ønsker eller forventninger om, at barnets adfærd skal følge det samme mønster, som årsag til forskellene i pigers og dren- ges adfærd.

Til en vis grad har disse formodninger om forældrenes betydning for børnenes indlæring af deres kønsrolle kunnet efterprøves ved iagttagelse af børn, som har måttet undvære den ene af forældrene. Det ser ud til, at drenge, som vokser op uden fader, har vanskeligere end andre ved at lære den mandlige kønsrolle, medens faderens fravær ikke synes at være af større betydning for pigernes kønsrolleindlæring. Der foreligger tilsyneladende ikke tilsvarende studier af betydningen af moderens fravær for pigers indlæring af den kvindelige kønsrolle. Undersøgelser af børn, som har måttet undvære moderen, falder i to kategorier. Den ene beskriver tilfælde, hvor børnene har måttet fjernes fra forældrene og anbringes på institutioner (og derfor også har måttet undvære faderen), hvilket synes at have skadelige virkninger for børn af begge køn, omend ikke specielt med hensyn til kønsrolleindlæringen. Den anden kategori af undersøgelser vedrører børn af udearbejdende mødre, og heller ikke disse undersøgelser besvarer spørgsmålet om moderens betydning for pigernes kønsrolleindlæring, da de pågældende forskere ikke synes at have interesseret sig for børnenes køn, men har været optaget af enten at påvise eller at modbevise skadelige virkninger af moderens fravær på børn i almindelighed og i andre henseender end kønsrolleindlæringen. Virkningen af moderens udearbejde på pigernes kønsrolleindlæring er på én måde analog til den for drenge almindelige situation, hvor faderen er udearbejdende; i en anden henseende er den imidlertid anderledes, idet drenge med udearbejdende fædre oftest har hjemmeværende mødre, mens piger med udearbejdende mødre kun undtagelsesvis har hjemmeværende fædre.

Der gives altså ingen entydig konklusion med hensyn til, i hvilket omfang børn lærer deres kønsrolle fra forældrene, og i hvor høj grad det er begge forældrene eller især den, der er af samme køn som barnet, der har betydning. Derimod kan det betragtes som sikkert,

at forældrenes indflydelse ikke er den eneste faktor, der har betydning for, hvordan henholdsvis kvinder og mænd opfører sig.

2.2. Uddannelsesvæsenet.

Den påvirkning, børn kommer ud for uden for familien, og det vil i barndommen fortrinsvis sige blandt kammerater på legepladser, i børnehaver og i skoler, virker formentlig i samme retning som foran beskrevet. Børnene møder kammerater, som har haft ganske tilsvarende muligheder som de selv for at lære de standardiserede pige- og drengeroller, og som i det store og hele opfører sig i overensstemmelse med dem, og venter at andre skal gøre det samme. Den pige eller dreng, som gennem bevidst (eller ubevidst) påvirkning fra forældrenes side har fået et adfærdsmønster, som indeholder for mange elementer af det modsatte køns rolle, vil blive udsat for aggressioner, latterliggørelse eller isolation fra kammeraternes side, og vil have flere tilpasningsvanskeligheder end den, der har tilegnet sig det standardiserede mønster. I børnehaver foregår der formentlig i mange tilfælde bevidste bestræbelser fra lærernes side i retning af at udjævne kønsforskellene i adfærd, f. eks. ved at opmuntre piger og drenge til at beskæftige sig med de samme ting. Til gengæld er de voksne i børnehavemilieuet næsten udelukkende kvinder, hvilket for drengenes vedkommende eliminerer den mulighed for indlæring af kønsrollen, som ligger i at imitere adfærden hos voksne af samme køn. I skolen udsættes de fleste børn for påvirkning fra både kvindelige og mandlige lærere. I hvor høj grad denne påvirkning fremmer eller modvirker indprentningen af det traditionelle kønsrollemønster er tvivlsomt. Der findes formentlig en generationsforskel, således at yngre lærere og lærerinder hyppigere end ældre er indstillet på aktivt at modvirke kønsforskelle både i ord og gerning. Bortset fra de individuelle forskelle, som findes både hos ældre og yngre lærere, virker skolemilieuet antagelig i almindelighed i retning af at fæstne og forstærke de traditionelle kønsroller, dels ved at lærere og lærerinder selv opfører sig i overensstemmelse med disse roller, dels ved at de venter at finde dem hos eleverne, og bifalder eller misbilliger disses adfærd tilsvarende. I hvor høj grad den viden, som børnene erhverver gennem undervisningen, forstærker eller svækker opfattelsen af kønsrollerne som den naturlige adfærd for kvinder og mænd,

afhænger i høj grad af den enkelte lærer, men i det omfang skolebøgernes indhold kan tages som udtryk for undervisningens karakter, virker denne i retning af at styrke opfattelsen af, at mænd og kvinder har vidt forskellige placeringer i samfundet og tænker, taler og handler forskelligt, jfr. Betænkning vedrørende Kvinder Uddannelsesproblemer, bilag 3⁷⁰).

2.3. Arbejdsmarkedet.

I afsnit III.B.5. er der gjort rede for, på hvilke måder kvinderne på arbejdsmarkedet stillingsmæssigt og lønmæssigt er placeret anderledes end mændene. De mennesker, der som ansatte eller ledere på arbejdspladserne konstaterer, at der findes forskelle af den beskrevne karakter, og at både kvinder og mænd i det store og hele accepterer dem uden vrøvl, eventuelt ligefrem forsvaret dem, vil være tilbøjelige til også selv at finde den bestående tilstand »normal« eller »naturlig«, og vil indrette deres egen adfærd og deres forventninger derefter. For så vidt delingen mænd/kvinder på arbejdspladserne er i overensstemmelse med kønsrollerne i øvrigt, virker den altså i retning af at stabilisere forskellene mellem de to køns roller. I tilfælde, hvor delingen af arbejdet er i modstrid med de traditionelle kønsroller, idet f. eks. kun kvinderne på en arbejdsplads er beskæftiget med at flytte tunge byrder, synes de ansatte alligevel ofte at kunne forene tilstanden med kønsrollerne, idet der f. eks. henvises til, at det ikke-legemlige arbejde, som mændene udfører, er mere ansvarsfuldt eller kvalificeret.

2.4. Andre påvirkninger.

De påvirkninger, det enkelte menneske modtager fra omverdenen, finder til en vis grad sted i klart adskilte miljøer: fra familiemedlemmerne i hjemmet, kammeraterne på legepladsen, læreren og kammeraterne i klasseværelset og fra kollegerne på arbejdspladsen. Men i nogle tilfælde sker der overlapninger af miljøerne, f. eks. kan kammeraterne være med både i hjemmet og i skolestuen, og visse påvirkninger af mere generel art er ikke bundet til noget bestemt miljø. Det sidste gælder f. eks. samfundets generelle love, skikke og sædvaner, og til en vis grad også påvirkningen gennem kunstværker og massemedier som TV,

70) Betænkning nr. 504, 1968.

tilm, radio, aviser, ugeblade og bøger. For så vidt alle disse ting er frembragt af mennesker, må de ventes at afspejle de samme indstillinger og forventninger, bl. a. med hensyn til den kønsbestemte adfærd, som disse mennesker giver udtryk for i deres adfærd i øvrigt, f. eks. som forældre, søskende, kammerater, lærere eller kolleger. Hvor disse mennesker betragter sig som repræsentanter for institutioner som staten, skolevæsenet, et politisk parti eller en interesseorganisation, vil de være tilbøjelige til at vælge deres ord og handlinger ud fra en formodning om, hvad der tjener den pågældende institutions interesser, og i tilfælde, hvor der kan være tvivl, måske vælge den forsigtigste mulighed. Da størstedelen af de nævnte påvirkningsmedier på forskellig vis repræsenterer det bestående samfund, er det forståeligt, at der på deres vegne stort set gives udtryk for meninger, indstillinger og holdninger, som anses for accepterede i dette samfund. Det betyder, at der på områder, hvor forholdene er under forandring, må ventes et betydeligt »efterslæb« i vurderingen af forandringen, så længe det ikke er almindeligt accepteret, at den er til det bedre. Dette efterslæb vil typisk tage form, dels af stærkt følelsesbetonede angreb på det eller dem, der prøver at ændre det bestående, som man er tilbøjelig til at identificere med »naturens orden«, dels af en passiv upåvirkelighed hos dem, der overhovedet ikke lægger mærke til eller interesserer sig for, at der foregår en forandring.

Det beskrevne mønster gælder også for holdningen til kønsrollerne. Det, som kaldes de traditionelle kønsroller: at manden er aktiv, dominerende, selvstændig og aggressiv, kvinden passiv, afhængig og følelsesbetonet, har stort set været i overensstemmelse såvel med den herskende opfattelse som med menneskenes faktiske adfærd i tidligere tiders samfund. Der har i lang tid, og især inden for det sidste halve århundrede, været forandringer i gang på dette område. Forandringerne hænger til dels sammen med ændrede livsforhold, og er til dels ideologisk begrundede, idet en voksende del af befolkningen - især af kvinderne - mener, at det er forkert, at der er disse forskelle i kvinders og mænds adfærd. Dette sidste medfører i sig selv forandringer i den faktiske adfærd, idet kravene eller forventningerne om, at de to køn skal opføre sig forskelligt, slækkes eller bortfalder på stadig flere områder af samfundslivet.

De omtalte forandringer reflekteres også i lovgivningen, massemedierne osv., men samtidig repræsenterer disse en modstand mod eller forsinkelse af forandringerne. For lovgivningens vedkommende gælder, at den dels afspejler den herskende tilstand, hvad den som følge af lovgivningsprocessens karakter kun kan gøre med en vis forsinkelse, dels repræsenterer den herskende opfattelse af, hvordan tingene bør være, hvilket den ligeledes kun kan gøre med en vis, i mange tilfælde ganske betydelig forsinkelse.

For kunstens vedkommende gælder, at langt den største del af de bøger, skuespil, malerier, billedhuggerværker osv., der »konsumeres« i dag, er frembragt tidligere, i mange tilfælde for meget længe siden, og selv om nogle kunstnere med hensyn til ændringen af kønsrollerne har været »forud for deres tid«, giver de fleste værker udtryk for en fortidig opfattelse.

For massemedierne gælder, at de i højere grad end de foran omtalte afspejler nutidige forhold, også med hensyn til ændringerne af kønsrollerne. Diskussionen om kønsrollerne finder i høj grad sted i massemedierne, og den er tilmed »godt stof« som alt, hvad der direkte har tilknytning til det enkelte menneskes daglige tilværelse. Den overvejende del af deltagere i diskussionen er tilhængere af ændringerne af kønsrollerne, medens modstanden dels er indlæg fra undertiden stærkt følelsesbetonede forsvarere for det bestående eller det forgangne, dels - og formentlig væsentligt mere effektivt - udgøres af den foran omtalte »passive upåvirkelighed«. Den del af massemedierne indhold, som ikke direkte refererer til forandringerne i kønsrollerne, forudsætter simpelt hen et samfund, hvor mænd og kvinder stort set opfører sig i overensstemmelse med det traditionelle kønsrollemønster, og behandler derfor disse emner på baggrund af det »traditionelle« samfund.

3. Medfødt eller tilegnet?

Selv om det i teorien er af afgørende betydning, om en konstateret forskel i adfærd mellem mænd og kvinder skyldes medfødte anlæg eller er erhvervet under påvirkning fra omgivelserne, er sondringen måske i praksis mindre væsentlig, da man under alle omstændigheder må regne med en betydelig træghed i forandringer som gør, at man på kort sigt kun kan vente at opnå ændringer af begrænset omfang.

Distinktionens betydning bliver yderligere for-
mindsket, hvis en forholdsvis ny hypotese om
kønsrollernes udvikling hos de enkelte indivi-
der⁷¹⁾ er rigtig. Ifølge den er tilegnelsen af
kønsrollen nemlig en følge af den måde,
hvorpå barnet lærer at opfatte og forstå om-
verdenen, uden at man kan betragte hverken
de medfødte anlæg eller milieuets indflydelse
som direkte årsag til den.

Hypotesen går ud fra, at barnet tidligt be-
gynder at arbejde aktivt med at organisere alle
de forskelligartede indtryk, det modtager, til et
sammenhængende billede af omverdenen og af
sig selv. Barnet konstaterer, at en af de egen-
skaber, der ser ud til at være af størst betyd-
ning for andre menneskers indbyrdes forhold,
er deres køn. Derfor er det vigtigt for barnet
som et led i etableringen af sin egen identitet
at placere sig som tilhørende det ene eller det
andet køn. Denne placering er i almindelighed
fastslået for barnet selv omkring 3-års alderen,
og derefter kan det begynde at bruge egenskab-
en køn som grundlag for en opdeling af andre
mennesker i kategorier, hvorved det gradvis
finder ud af, hvilke andre egenskaber der er
forbundet med at være af henholdsvis hunkøn
og hankøn. Bl. a. som følge af en almindelig
tendens til at vurdere det, der tilhører eller
karakteriserer én selv som særlig betydnings-
fuldt, kommer piger til at anse de egenskaber,
de betragter som specielt kvindelige, for mere
værdifulde end de mandlige egenskaber, me-
dens drenge omvendt vurderer »mandlige«
egenskaber højere end »kvindelige«. Denne
opdeling af egenskaber i »mandlige« og »kvin-
delige« sker i form af stereotyper, dvs. at man
tillægger alle individer af samme slags de sam-
me egenskaber uden nærmere at undersøge, om
de nu også faktisk har dem, alene på basis af
enkelte, særlig iøjnefaldende forskelle. For børn
er de egenskaber, der er mest iøjnefaldende,
og som det derfor er nærliggende at lægge
særlig stor vægt på, foruden køn navnlig stør-
relse og fysisk styrke, og disse egenskaber
bliver på grund af stereotypiseringen betragtet
som mandlige. Grunden til at størrelsen har så
stor betydning er dels, at børn altid selv bliver
inddelt efter størrelse - og de store børn kan
mere, véd mere, får lov til mere, og har større

magt end de små - dels at også de voksne ud-
nytter deres overlegne størrelse og styrke til at
udøve magt over for børn. Resultatet bliver, at
både drenge og piger efterhånden kommer til
at tillægge den mandlige kønsrolle, som bl. a.
forbindes med egenskaberne størrelse, styrke og
aggressivitet, større magt og prestige end den
kvindelige. Denne stereotypisering understøttes
ved, at alle de roller uden for familien, som
barnet stifter bekendtskab med som repræsen-
tanter for magt og styrke, indehaves af mænd:
politibetjente, soldater, brandmænd, cowboys,
tegneseriehelte, konger, præsidenter osv.

Den refererede hypoteses sandsynlighed un-
derbygges af, at studier af folkeslag overalt på
jorden viser en overvejende tendens til, at det
alle vegne er de samme egenskaber, der forbin-
des med henholdsvis den mandlige og den
kvindelige kønsrolle. Der forekommer variation-
er, og disse synes at hænge sammen med
forskelle i samfundets struktur, f. eks. arbejds-
delingen mellem kønnene, magten over økono-
miske ressourcer, det politiske system og fami-
liesystemet. Men den generelle tendens er så
overvejende i retning af mandlig dominans, at
en elementær statistisk betragtning må føre til,
at det ikke kan være fuldstændig tilfældigt, om
det ene eller det andet køn er kommet til at
dominere i et bestemt samfund. Variationen
ser ud til at være fremkommet ved, at der er en
overvejende sandsynlighed for mandlig domi-
nans, som enkelte steder er blevet brudt på
grund af tilfældigheder eller særlige omstæn-
digheder. Hvis denne antagelse holder, følger
deraf, at der skal en overordentlig stærk på-
virkning til for at bryde den mandlige domi-
nans i et samfund, hvor den allerede er etable-
ret, og at denne påvirkning må sættes ind over
for meget omfattende dele af samfundet og de
enkelte individers tilværelse, for ikke at sige
totalt.

4. Sammenfatning

Den påvirkning af de enkelte kvinder og
mænd, som omgivelserne udøver, fra de bliver
født og hele livet igennem, er altså medvir-
kende til at forme deres adfærd. En betydelig
del af denne påvirkning har til hensigt eller
kan have som virkning at fremkalde forskelle i
de to køns adfærd, således at de fleste mænd i
visse situationer kommer til at tænke og handle
anderledes end de fleste kvinder ville gøre

71) L. Kohlberg: A cognitive-development analysis
of children's sex-role concepts and attitudes, i J. E.
Maccoby (ed.): The Development of Sex Differen-
ces. London 1967.

under de samme omstændigheder. Sandsynligheden taler for, at der foreligger et samspil af påvirkninger, som stort set går i samme retning, fra forældre, kammerater, lærere, lovgivning, administration, massemedier m. m. Resultatet af alle disse påvirkninger kaldes under ét kønsrollerne. Disse kønsroller har i det store og hele været i overensstemmelse med samfundets struktur i øvrigt, idet retlige, økonomiske og andre institutioner på den ene side forudsætter dem og på den anden side selv fungerer på en måde, der bidrager til at bevare dem. Kønsrollerne er også i overensstemmelse med en overvejende patriarkalsk og kristen ideologi, som kan formodes at have præget tidligere tiders danske samfund, og som må antages stadig at have en vid udbredelse, især i den mandlige del af befolkningen (i hvert fald for så vidt angår det patriarkalske).

Der er imidlertid en voksende del af befolkningen, formentlig overvejende kvinder, som forfægter en ideologisk opfattelse af kønsrollerne, der strider mod den traditionelle, og som til en vis grad opfører sig i overensstemmelse dermed. Det ideologiske grundlag for denne opfattelse af, hvordan kønsrollerne bør være, er lighedsideologien (også kaldet den demokratiske eller egalitære ideologi). Denne ideologi har vist sig at være et meget slagkraftigt argument; den appellerer til alle, især naturligvis til befolkningskategorier, der har uopfyldte krav, og der findes næppe almindeligt accepterede argumenter imod, at mennesker skal være lige.

Samtidig med, at de enkelte individer som foran beskrevet fra mange sider påvirkes i retning af at opføre sig i overensstemmelse med de traditionelle kønsroller, kommer de i varierende grad ud for påvirkninger, der strider mod dette mønster. Blandt de nulevende medlemmer af det danske samfund er der utvivlsomt nogle, som gennem hele deres opvækst har modtaget en stærk påvirkning i retning af, at kvinder og mænd bør være ligestillede, medens andre kun har modtaget mere sporadiske impulser i denne retning, og et flertal måske slet ikke har været klar over, at der foreligger et problem. Samtidig har vi alle daglig mulighed for ved iagttagelse af vore medmennesker, ved modtagelse af massemediernes indhold osv. at få stærkt varierende meddelelser om, hvordan henholdsvis kvinder og mænd opfører sig eller bør opføre sig som ægtefæller, forældre, børn, under arbejdet, i fritiden, som naboer, elever osv. I mange tilfælde opleves dette som indbyrdes

modstridende krav om, hvordan man selv skal være.

Resultatet synes at være, at nogle mennesker vælger at indrette sig stort set i overensstemmelse med enten den ene eller den anden af de to modstridende opfattelser. De, der vælger den »traditionelle« kønsrolle, kan ved at ignorere andres modstridende opfattelser leve nogenlunde harmonisk, omend i forskellig grad, til dels afhængigt af deres geografiske, uddannelsesmæssige og erhvervmæssige placering i samfundet. For de fleste vil det imidlertid være stadig vanskeligere at undgå konfrontation med forskellige udslag af den egalitære opfattelse af kønsrollerne, hvilket ofte vil få dem til at reagere med forargelse, vrede eller bekymring.

De, der vælger den »moderne« eller »progressive« opfattelse af kønsrollerne, vil til stadighed støde på vanskeligheder, dels på grund af den aktive modstand, de møder fra de »traditionelle«, dels på grund af den passive modstand, der ligger i, at andre menneskers forventninger, samfundets institutioner osv. ikke er i overensstemmelse med deres egne forventninger, krav og ønsker.

En del, og formentlig en meget stor del af befolkningen, har imidlertid ikke noget klart standpunkt i retning af den ene eller den anden af de to opfattelser. De vil dog oftest være præget af det traditionelle kønsrollemønster, som de dels er opdraget i og dels på mange måder får bekræftet i deres daglige tilværelse, og samtidig vil de føle sig tiltalt af det egalitære kønsrollemønster, eller i det mindste af visse træk ved det. Denne tiltrækning kan forklares dels ved dets overensstemmelse med de demokratiske og egalitære idealer, som næsten alle i vort samfund bekender sig til, dels ved de fordele i retning af større frihed og indflydelse m. m., som det indebærer for kvinderne.

Følgen af den beskrevne tilstand må nødvendigvis blive konflikter mellem de mere eller mindre aktive tilhængere af henholdsvis det traditionelle og det egalitære kønsrollemønster, mellem de sidstnævnte og samfundets almindelige struktur, og endelig indre konflikter hos dem, der accepterer træk fra begge de to opfattelser og erfarer, at de er indbyrdes uforenelige. Kommunikationen mellem parterne hæmmes dels ved, at de, der repræsenterer de traditionelle synspunkter, i almindelighed ikke er særlig aktive eller artikulerede (hvilket bl. a. kan bewirke, at deres før nævnte »passive upå-

virkelighed« af modstanderne opfattes som »massiv uforstand«), dels ved, at de, der repræsenterer de egalitære synspunkter, ofte er kendt som personer der også på andre områder, f. eks. det politiske, giver udtryk for usædvanlige og ekstreme synspunkter, hvilket gør det lettere for andre at affærdige dem som afvigere eller fantasier, og derfor lade være med at beskæftige sig alvorligt med deres synspunkter.

De omtalte indre konflikter forekommer formentlig fortrinsvis hos kvinder. Nogle kvinder prøver at forene de to rollers fordele: på den ene side den anerkendte position som husmoder, der passer hjem, børn og mand upåklageligt, og på den anden side friheden, indflydelsen og den økonomiske uafhængighed som deltager i erhvervslivet. Erfaringen viser dem imidlertid, at de samtidig i høj grad får forenet de to rollers ulemper, især på grund af kravet om fuld arbejdsindsats og tilstedeværelse begge steder: i hjemmet døgnet rundt og på arbejdspladsen i den stipulerede, faste arbejdstid.

Andre kvinder vælger med større eller mindre overbevisning at koncentrere sig om den ene rolle, men gør det med dårlig samvittighed over ikke at kunne udfylde den anden: den hjemmeværende husmoder er utilfreds, fordi hun ikke synes, hun præsterer noget værdifuldt på den måde, som den erhvervsarbejdende gør, og den erhvervsarbejdende er utilfreds, fordi hun ikke synes, hun udfylder husmoderrollen så godt som den hjemmeværende.

Tilsvarende indre konflikter kan tænkes at forekomme hos mænd, hvis de har tilskyndet til eller accepteret kvindernes valg, men i øvrigt

må det antages, at mænds indre konflikter i denne forbindelse fortrinsvis skyldes, at de på den ene side er tilhængere af den egalitære ideologi i almindelighed eller på det teoretiske plan, men på den anden side er modstandere af de konkrete indgreb i deres egen magt og frihed som følger af, at ideerne føres ud i praksis.

En anden form for indre konflikt, som menes at forekomme relativt hyppigt hos mænd, hænger sammen med frygt for ikke at kunne slå til over for de krav som især i et moderne samfund, hvor alt er i stadig forandring, ligger i den mandlige kønsrolle. Denne rolles indehavere formodes til enhver tid at have situationen under kontrol, at kunne træffe de rigtige beslutninger og gennemføre dem osv. Samtidig med, at manden kan ønske at bevare den status og indflydelse, som hører sammen med den mandlige kønsrolle, tiltrækkes han måske af den kvindelige kønsrolles accepterede mulighed for at indrømme, at man ikke er alvidende, ikke kan overskue situationen, er afhængig af andre og overlader til dem at finde den rigtige løsning på problemerne. Det anses for sandsynligt, at denne konflikt kan være medvirkende til, at mænd i de fleste samfund synes at have større tilpasningsvanskeligheder og være mere udsat for stress og neurotiske tilstande end kvinder. Når man i Danmark finder en uventet stor forekomst af neurotiske tilstande hos kvinder, kunne det tænkes at hænge sammen med en formindsket tilbøjelighed hos kvinderne til at acceptere den traditionelle, kvindelige kønsrolle, jfr. foran.

KAPITEL 7

Udvalgets overvejelser og forslag

Konklusionen af de foranstående afsnit er, at der i det danske samfund på talrige områder er generelle forskelle i kvinders og mænds stilling. Mange af disse forskelle opleves af de implicerede kvinder, og i mange tilfælde også af mænd, som uberettiget forskelsbehandling af kvinderne, medens andre tilsyneladende accepteres eller i hvert fald ikke giver anledning til aktiv protest. Der kan også påvises områder, hvor forskelsbehandlingen er til kvindernes fordel, men de er relativt få, og særstillingen vil ofte være affødt af manglende ligestilling på andre områder. Dette gælder f. eks. kvindernes særstilling i den sociale lovgivning. Særlovgivning for kvinder findes også i de love, der vedrører graviditet og barsel. Denne lovgivnings karakter af særlovgivning er ikke udtryk for manglende ligestilling, men er en direkte følge af, at det kun er kvinder, der føder børn.

Selv om man ikke kan give ligestillingsbegrebet et indhold, der gør det muligt at foretage en objektiv sammenfatning af situationen og derved opstille en målestok for graden af ligestilling eller forskelsbehandling, må en total bedømmelses resultat blive, at kvinders vilkår i det danske samfund er ringere end mænds på så mange områder, at det er påkrævet at forbedre disse vilkår.

På grund af kommissionens arbejdsform med underudvalg, der hver har analyseret et område af samfundet og afgiver betænkning om forholdene hver på sit område, er konkrete forslag, baseret på specialkendskab til de behandlede områder, fremkommet i disse udvalgs betænkninger.

Udvalget lægger afgørende vægt på, at den lovgivning, de lovændringer og de forandringer af retlig og administrativ praksis, som de af kommissionen afgivne betænkninger, bl. a. om forsørgerbegrebet, giver anledning til, bliver gennemført, for så vidt de ikke allerede er det. Men som det fremgår af denne betænkning,

er en formindskelse eller endog fuldstændig fjernelse af de formelle uligheder mellem de to køn ikke ensbetydende med en formindskelse eller fjernelse af den reelle ulighed. Denne hænger dybest set sammen med sociale og kulturelle forhold, som ikke umiddelbart kan påvirkes gennem lovgivning eller ad retlig vej. Selv vidtrækkende lovændringer og ændringer af praksis i overensstemmelse med de forslag, der fremsættes i kommissionens udvalgsbetænkninger, vil ikke have de tilsigtede virkninger, med mindre der sker tilsvarende ændringer i individuelle holdninger og adfærdsmønstre.

Der er overhovedet en så intim sammenhæng mellem adfærden inden for forskellige sektorer af samfundslivet, at den kønslige diskrimination ikke kan ventes formindsket gennem ændringer, der er begrænset til en enkelt sektor. Som eksempel kan henvises til bestemmelsen i lov nr. 100 af 4. marts 1921 (om lige adgang for kvinder og mænd til tjenestestillinger og hverv): »Kvinder og Mænd har under samme Betingelser lige Adgang til alle ved Lov bestemte Tjenestestillinger og Hverv under Stat og Kommune og lige Pligt til at overtage alle borgerlige Ombud Det fremgår klart af såvel »Betænkning vedrørende kvindernes deltagelse i det offentlige liv« som af nærværende betænkning, at denne lov ingenlunde har haft de efter ordlyden tilsigtede virkninger.

Når det drejer sig om at påvirke enkelte individers adfærd og deres indstillinger over for andre, er det formentlig yderst begrænset, hvad der kan opnås gennem lovgivningen. Man vil være nødt til at påvirke de enkelte menneskers tilbøjelighed til at opføre sig på bestemte måder i bestemte situationer, og gribe ind i de processer, der former vore holdninger over for andre og vor måde at behandle andre på. Som foran beskrevet må det antages, at en betydelig del af disse processer finder sted allerede i de

første leveår, dvs. i en periode, hvor barnet typisk modtager sine indtryk af omverdenen fra forældrene, og efterhånden tillige fra kammerater, børnehaver, skole, og til en vis grad fra massemedierne som TV, radio, aviser, tegneseriehæfter osv. I jo højere grad disse påvirkningsmedier er institutionaliserede, des større mulighed er der for at påvirke dem gennem lovgivning eller anden form for tryk fra statsmagten, men hvor der ikke er tale om formelle normer, kan man kun vente at få gennemført de ønskede ændringer, hvis man kan overbevise de pågældende mennesker om, at det er bedre at behandle medmennesker på en anden måde end den gængse.

Det er sandsynligt, at der er en sammenhæng mellem det voksende uddannelsesniveau i samfundet og tendensen til, at kvinder på stadig flere områder bliver betragtet som ligestillede med mænd, og man kan derfor med en vis rimelighed antage, at denne tendens vil fortsætte, hvis uddannelsesniveauet yderligere hæves, dvs. hvis en større del af befolkningen modtager en uddannelse ud over folkeskolen. Det er næppe helt uden betydning, af hvilken art denne yderligere uddannelse er, og det er tænkeligt, at man ved passende valg af undervisningsmaterialer og ved at lægge vægt på fag, der giver øget forståelse af baggrunden for menneskers handlinger og indbyrdes forhold, altså fag som psykologi og sociologi, kan få elimineret nogle af de misforståelser, som bidrager til at fremme forskelsbehandling.

Som foran beskrevet kender man imidlertid ikke i detaljer de processer, det vil være nødvendigt at gribe ind i, og man véd derfor ikke med sikkerhed, hvilke foranstaltninger der kan tages i brug for at frembringe et bestemt resultat, og heller ikke hvilke virkninger en konkret foranstaltning kan ventes at få. Hvis man ikke er indstillet på at lade sig nøje med de forholdsvis begrænsede virkninger, som kan frembringes ved diverse lovændringer, må det antages, at det vil være nødvendigt at opbygge et apparat, som kan styre en langsigtet påvirkningsproces, som rettes mod hele befolkningen, og i hvilken man må eksperimentere med informations- og propagandavirksomhed ved hjælp af alle tænkelige medier såsom TV- og radioudsendelser, film og teaterforestillinger, avis-, ugeblads- og tidsskriftsartikler, skole- og lærebøger, brochurer og plakater osv.

Ingen af de eksisterende statlige administrationsgrene eller enkelte institutioner er i øje-

blikket indrettet til at kunne varetage en samlet og langsigtet løsning af de problemer, som udvalgsbetænkningerne har påvist. Udvalget har derfor som en mulighed drøftet oprettelsen af et organ, som kan udstyres med de nødvendige forudsætninger for at kunne påtage sig alle de forskelligartede aktiviteter i denne forbindelse.

Virkningerne af en sådan massiv påvirkningsproces vil bl. a. afhænge af, hvem der fremtræder som kilde for de informationer, der udsendes. I betragtning af, at de bestræbelser, der allerede nu udfoldes for at fremme kvindernes ligestilling, i visse dele af befolkningen møder en vis modstand og modvilje, vil det måske ikke være hensigtsmæssigt at oprette en institution, som efter sit formål fremtræder udelukkende som repræsentant for specielle kvindeinteresser. Det er tænkeligt, at den negative holdning, som ikke blot mange mænd, men også en del kvinder mere eller mindre åbent synes at have over for »kvindesagen«, ville blive overført til en sådan institution og derved formindske dens muligheder for at virke efter sin hensigt.

De former for diskrimination, som kvinder i mange henseender er udsat for, adskiller sig imidlertid ikke væsentligt fra dem, der rammer andre underprivilegerede kategorier i samfundet, især minoriteter af mange forskellige slags, og som Danmark efter ratifikationen af erklæringen om menneskerettighederne har forpligtet sig til at forbyde. Hvis man i stedet for et organ til varetagelse af *kvindernes* rettigheder opretter et organ til varetagelse af *menneskerettigheder*, vil man formentlig opnå adskillige fordele, bl. a.

- a. at formindske eventuelle negative holdninger, som ville blive fremkaldt ved associationer til »kvindesag«,
- b. at kunne sammenfatte og udnytte erfaringer fra et videre felt som grundlag for organets arbejde,
- c. at kunne koordinere aktiviteter, der har til hensigt at modvirke diskrimination uden hensyn til, hvem der diskrimineres imod.
- d. at kunne gribe ind også over for »forklædt« kønsdiskrimination, dvs. tilfælde hvor begrundelsen for en forskelsbehandling angives at være andet end at personen er en kvinde.

Forslag:

Udvalgets flertal foreslår derfor, at der oprettes et permanent organ, som skal følge situationen med hensyn til ligestilling på alle områder, modtage og behandle klager over forskelsbehandling og tage initiativ til foranstaltninger, der kan fremme ligestillingen overalt i samfundet.

Dette organ bør tilsikres uafhængighed i administrativ henseende, eventuelt ved at være en privat, selvejende institution, men oprettet og drevet med offentlig støtte og ledet af en højt kvalificeret person.

Dets daglige virksomhed tænker man sig udøvet af et sekretariat bestående af en lille, fast stab, suppleret med specialister i de konkrete sager, man tager op.

Organet skal ved sin virksomhed bidrage til gennemførelse af ligestilling ikke blot for kvinder, men for alle kategorier af befolkningen, som udsættes for eller trues af diskrimination. Til dette formål skal det kunne

1. modtage klager og eventuelt støtte de forurettede ved at medvirke til domstolsprøvelse eller ved at forhandle med ansvarlige instanser eller personer,
2. følge lovgivning, administrativ praksis, undervisningsforhold, massemedier og reklame, aftaler og overenskomster, og gennem forhandling med og henstilling til de ansvarlige samt ved oplysende virksomhed i det hele taget modvirke diskrimination.
3. tage initiativ til at modvirke diskriminationstendenser, f. eks. ved at opfordre til ansættelse eller valg af kvinder til stillinger og politiske poster, og ved at medvirke til fremskaffelse af undervisnings- og oplysningsmateriale til brug for skoler, læreanstalter, massemedier m. m.,
4. tilskynde og medvirke til forskning, der kan skaffe viden om årsagerne til diskrimination og om midler til at modvirke den.

Til støtte for sekretariatet foreslås indrettet et råd (»Ligestillingsrådet«), bestående af et forholdsvis lille antal medlemmer. Ved udpegningen af disse skal man lægge vægt på at finde personer, som ikke i forvejen er bundet af ansvarsfulde stillinger i administrationen eller organisationerne, og som er aktivt engageret i diskriminations- og ligestillingsproblematikken. Ved at lade medlemmernes funktionsperiode

være kort kan man sikre hyppig udskiftning og derved forøge sandsynligheden for nye ideer og incitamenter i rådet.

Udvalget er opmærksom på, at oprettelsen af et sådant organ vil kunne møde stærk modstand, allerede fordi den form for virksomhed, der foreslås, er uden baggrund i administrativ tradition her i landet og vil kunne true bestående magtforhold og rodfæstede synspunkter. Ikke desto mindre mener udvalget, at det vil kunne få stor betydning, fordi der ikke hidtil i Danmark har eksisteret nogen mulighed for samlet og aktivt at overvåge og modvirke tendenser til diskrimination i strid med menneskerettighederne og grundlovens principper. Det påpeges, at ombudsmandsinstitutionens virkefelt er begrænset til områder, hvor der findes formelle regler i lovgivningen, medens det her foreslåede organ især vil være aktivt på de områder, der ikke er lovgivet eller kan lovgives om. Man mener, det ad denne vej vil være muligt at fremme debatten om ligestillingsproblematikken, ikke ved at hindre andre synspunkter i at komme til orde, men ved kritisk at vurdere og kommentere diskriminerende handlinger og udtalelser.

Udvalget har drøftet muligheden af at supplere rådet med et repræsentantskab bestående af repræsentanter for organisationer, som kan have interesse i at deltage i drøftelserne af diskriminationsproblemerne. Man er imidlertid af den opfattelse, at et sådant repræsentantskab, som nødvendigvis ville blive stort, ville gøre organet for tungt arbejdende. I stedet kunne man tænke sig, at der f. eks. en gang om året blev indbudt interesserede og sagkynige til en konference om ligestillingsproblematikken.

Selv om det påtænkte organs aktiviteter skal have et generelt sigte, kunne der måske være grund til at understrege, at *kvindernes* ligestilling bør betragtes som en særlig vigtig og påtrængende opgave. Ligeledes kan man i forbindelse med eventuel oprettelse af underudvalg eller arbejdsgrupper for særlige områder gøre opmærksom på, at *arbejdsmarkedets* forhold kunne foranledige, at der skulle dannes et særligt organ til at holde kontakt med arbejdsmarkedets organisationer om gennemførelse af ligestilling med hensyn til løn og arbejdsforhold.

Ihvorvel man har været i tvivl om, hvorvidt oprettelsen af et sådant ligestillingsråd vil føre til resultater af en sådan værdi, at de kan

begrunde afholdelsen af omkostningerne ved dets oprettelse og drift, er det udvalgets opfattelse, at sagen er så vigtig, at det er påtrængende nødvendigt at gøre forsøget. Udvalget mener ikke, det vil være hensigtsmæssigt at søge et sådant organ tillagt beføjelser med hensyn til at gennemføre, deltage i eller omgøre administrative afgørelser, og dets betydning vil derfor alene afhænge af, hvilken indflydelse det kan udøve gennem forhandlinger med parterne i enkeltsager og med offentlige institutioner private virksomheder og organisationer, samt gennem deltagelse i den offentlige debat. Resultaterne vil derfor på kort sigt i høj grad afhænge af de personer, som kommer til at

repræsentere rådet i forhandlinger og over for offentligheden, og på længere sigt måske af evnen til at finde frem til og udnytte muligheder for at fremkalde ønskede eller modvirke uønskede ændringer i samfundsstrukturen.

Ligestillings- og diskriminationsproblematikken er emner, der allerede nyder en betydelig interesse i den offentlige debat og indtager en væsentlig plads i dagspressen og de øvrige massemedier. Det er udvalgets opfattelse, at et organ som det påtænkte ville kunne forstærke den spredte og tilfældige debat på en sådan måde, at det kan føre til eller i hvert fald fremskynde en udvikling i retning af reel ligestilling for kvinderne.

KAPITEL 8

Mindretalsudtalelse til betænkningen

Et mindretal (Gerhard Nielsen) kan ikke anbefale tanken om oprettelse af et permanent ligestillingsorgan med dertil knyttet ligestillingsråd netop af de i de foregående to afsnit anførte grunde (altså bl. a. udfra en vurdering af omkostning contra udbytte), men tillige også fordi et ligestillingsorgan og et ligestillingsråd vil være hæmmet af de samme vanskeligheder med at skulle fastlægge, hvad der skal forstås ved ligestilling, som udvalget har kæmpet med. Et ligestillingsråd vil derfor ikke i højere grad kunne stille forslag til løsninger end udvalget, som endda har kunnet koncentrere sig om kønsdiskrimination og ikke har skullet behandle hele diskriminationsområdet.

Mindretallet mener, at et ligestillingsråd ikke kan nå længere med analyser, henstillinger og kritik, end hvad man allerede finder i dagspressen og de øvrige massemedier, med min-

dre rådet kan arbejde udfra en skærpet lovgivning, men en sådan har udvalget ikke kunnet udarbejde forslag til.

Når det overvejes, at et ligestillingsråd skal kunne komme med henstillinger til dagspresse, reklame, radio og TV m. fl. i tilfælde hvor der skulle foreligge kønsdiskrimination, må mindretallet advare imod den censurtendens, der ligger skjult heri; man vil kunne løbe ind i uoverskuelige problemer med hensyn til vurdering af billedvalg i annoncer, omtale af de to køn i pressen, osv. osv.

Mindretallet mener sluttelig, at ombudsmanden og domstolene på sædvanlig måde vil kunne kontrollere, om de konkrete lovforslag, kvindekommissionens øvrige betænkninger måtte give anledning til, overholdes, når de bliver til lov, på samme måde som tilfældet er med andre eksisterende love.

Litteraturfortegnelse

Se også litteraturfortegnelser i nærværende betænkning bilag I (s. 39) og bilag II (s. 87) samt i de øvrige betænkninger afgivet af udvalgene under Kvindekommisssionen.

ALPENFELS, ETHEL: *Women at Work, i American Women: The Changing Image*. Boston 1963.

American Women. Report of the President's Commission on the Status of Women. Washington 1963.

BETÆNKNINGER:

Nr. 440. *Forsørgerbegrebet. Studier i familiens retlige problemer*. Af Inger Margrete Pederesen. København 1966.

Nr. 504. *Kvindens uddannelsesproblemer*. Afgivet af det under Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet nedsatte udvalg om uddannelsesforholdene. København 1968.

Nr. 526. *Kvindelige tjenestemænds forhold*. Afgivet af den af statsministeren nedsatte kommission vedrørende Kvindernes Stilling i Samfundet. København 1969.

Nr. 575. *Familiens og børnenes tilpasning*. Afgivet af det under Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet nedsatte udvalg om familieforholdene. København 1970.

Nr. 594. *Kvindens sundhedsforhold*. Afgivet af det under kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet nedsatte udvalg om sundhedsforholdene. København 1971.

Nr. 615. *Kvindens deltagelse i det offentlige liv*. Afgivet af den af statsministeren nedsatte kommission vedrørende kvindernes stilling i samfundet. København 1971.

Nr. 668. *Kvindens stilling på arbejdsmarkedet*. Afgivet af det under Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i samfundet nedsatte udvalg vedrørende arbejdsforhold. København 1973.

BOTT, ELIZABETH: *Family and Social Network: Roles, Norms, and External Relations in Ordinary Urban Families*. London 1957.

CHOMBART DE LAUWE, P.-H.: *Images de la femme dans la société*. Paris 1964.

DAHLSTRÖM, EDMUND (red): *Kvinnors liv och arbete*. Stockholm 1962.

DANMARKS STATISTIK:

Befolkningsudvikling og sundhedsforhold 1901-60. Statistiske undersøgelser nr. 19. 1966.

Beskæftigelsesundersøgelserne. Statistiske efterretninger.

Folke- og boligtællingerne. Statistiske tabelværker. *Folketingsvalg og kommunale valg*. Statistiske meddelelser.

Kriminalstatistik. Statistiske meddelelser.

BEBEL, AUGUST: *Die Frau und der Sozialismus*. Stuttgart 1895.

ENGBERG, EUGENIE: Sovjetunionens Sociallovgivning. *Socialt Tidsskrift* nr. 4-5, 1945.

FLÜGGE-OERI, MARIANNE: En ny kvinnorörelse i Tyskland. *Hertha* nr. 4, 1970.

FRIEDAN, BETTY: *Farvel Kvindesag?* København 1964.

GATZ, MARIANNE: 50 Jahre »Women's Bureau«. *Information für die Frau*. Bad Godesberg september 1970.

GENZEBROEK, MICKE: *Dolle Minas*. *Hertha* nr. 4, 1970.

GLOB, P. V.: *Mosefolket*. København 1965.

GREER, GERMAINE: *The Female Eunuch*. London 1970.

JENSEN, THIT: *Hvorfra? Hvorhen?* København 1950.

KUTSCHINSKY, BERL: *Studies in Pornography and Sex Crimes in Denmark*. København 1970.

KØBENHAVNS STATISTISKE KONTOR: *De kommunale valg i hovedstadsområdet*. Statistisk månedsskrift.

- LADING, AAGOT: *Kvindens stilling i det danske samfund*. København 1943.
- MACCOBY, J. E. (ed.): *The Development of Sex Differences*. London 1967.
- MEAD, MARGARET: *Køn og kultur*. København 1962.
- MOBERG, EVA: *Kvinnor och människor*. Stockholm 1962.
- MYRDAL, ALVA & VIOLA KLEIN: *Women's Two Roles*. London 1956.
- MYRDAL, GUNNAR OG ALVA: *Krise i befolkningsspørgsmålet*. Ved Jørgen Dich. København 1935.
- Politikens Danmarkshistorie*. København 1962.
- SALOMONSEN, PER: *Religion i dag*. København 1971.
- SOCIALFORSKNINGSINSTITUTTET:
 Publ.nr. 21: *Nogle tabeller om uddannelse, erhverv og helbred*. Ved Finn Madsen, Ketty Pedersen og Hans Elgaard. 1966.
 Publ. nr. 24: *Økonomisk stilling ved enkestand*. Af Rita Knudsen. 1966.
- Publ. nr. 25: *Fritidsvaner i Danmark. Med særligt hensyn til radio og fjernsyn*. Af P.H. Kühl, Inger Koch-Nielsen og Kaj Westergård. 1966.
- Publ. nr. 37: *Giftede kvinder i familie og erhverv. I: Deltagelse i erhvervslivet*. Af Johs. A. Noordhoek. 1969.
- Publ. nr. 39: *Arbejdsmarkedets marginalgrupper. De unges, de ældres og de giftede kvinders placering på arbejdsmarkedet*. Af Erling Jørgensen. 1970.
- Publ. nr. 55: *Giftede kvinder i familie og erhverv. II: Udearbejde og familie*. Af Johs. A. Noordhoek og Yrsa Smith. 1972.
- Studie nr. 10: *Pasning af giftede kvinders små børn. Anvendelse og efterspørgsel af forskellige pasningsformer*. Af P. V. Bentsen. 1968.
- Studie nr. 19: *Familie og udearbejde. En materialsamling*. Af Johs. A. Noordhoek og Yrsa Smith. 1970.
- Form. D 2701: *Sygefravær og dagpengeerstatning. En analyse af Københavns kommunes sygefraværstatistik*. Af Kaj Westergård.
- STEENSTRUP, JOHANNES: *Den danske Kvindes Historie*. København 1917.
- STIERNLÖF, STURE: *Kvinnor i Sovjet. Yrkesliv och könsroller*. Stockholm 1970.
- TROELS-LUND: *Dagligt Liv i Norden. 12. bog: Ægteskab og Sædelighed*. København 1969 (6. udg.).

KOMMISSIONEN
VEDRØRENDE KVINDERNES STILLING
I SAMFUNDET

BILAG I

Carl Weltzer: Psykologiske kønsforskelle

og

BILAG II

Benedicte Madsen: Sociologiske kønsforskelle

er trykt i et særskilt hefte: Bilag til betænkning om ligestilling

KOMMISSIONEN
VEDRØRENDE KVINDERNES STILLING
I SAMFUNDET

BILAG III

Kvindernes beskæftigelse og politiske aktivitet
i det danske samfund

Et statistisk materiale
udarbejdet af
RITA KNUDSEN

København, januar 1970
Revideret februar 1972

Indholdsfortegnelse

Indledning	105
I. Antal kvinder - alder og civilstand	105
II. Kvindernes erhvervsmæssige beskæftigelse - erhverv, fag og arbejdsstilling	105
Beskæftigede i erhvervene fordelt på erhvervsgrupper.	106
Kvinder i erhverv og stillinger.	106
Kvinder i brancher og fag.	106
Kvinder som selvstændige, direktører og bestyrere.	106
Kvinder som funktionærer.	107
Kvinder som faglærte arbejdere.	108
Kvinder som ufaglærte arbejdere.	108
III. Udviklingen i kvindernes erhvervsmæssige beskæftigelse 1930-1970	112
Kvinderne i byerhvervene.	113
Kvinderne i landbruget.	114
IV. Økonomisk ledelse.	114
V. Kvinder i politik.	116
1. Valgdeltagelse.	116
2. Opstillede og valgte kandidater.	118
Folketinget.	118
Kommunale råd.	118
3. Arbejdet i de folkevalgte råd.	120
Folketinget.	120
De kommunale råd.	121
VI. Kvinder i større stillinger.	122
Domstolene.	122
Anklagemyndigheden.	122
Centraladministrationen.	122
Institutioner under ministerierne.	122
Overlæger ved hospitalsvæsenet.	123
Den højere uddannelse.	123
Danmarks Radio.	123
VII. Kvinder i opinionsdannende organisationer.	123

Indledning.

Kvindernes beskæftigelse og politiske aktivitet i det danske samfund er i denne oversigt beskrevet ved en samling af oplysninger om kvindernes deltagelse i visse områder af samfundslivet. Kvindernes betydning som arbejdskraft i de enkelte erhverv er beskrevet ved statistiske oversigter over de beskæftigede i de enkelte erhverv, fag og brancher og ved at opdele de beskæftigede efter arbejdsstilling i erhvervene. En statistik over antallet af bestyrelsesposter og kvindelige bestyrelsesmedlemmer i aktieselskaber bidrager til at belyse kvindernes indflydelse på erhvervskapitalen, og en statistik over medlemmer af de folkevalgte råd og bestyrelserne for de politiske partier viser kvindernes indflydelse på det politiske liv.

En oversigt, der alene indeholder oplysninger om deltagelse i erhvervsliv, bestyrelsesposter o.s.v., kan ikke give en fuldstændig beskrivelse af kvindernes indflydelse i det danske samfund. Oversigten omhandler alene visse synlige aktiviteter, og der er ikke medtaget en række områder, der antagelig er af lige så stor betydning som de, der er belyst i oversigten. Her kan f. eks. nævnes formuefordelingen, der ikke kan belyses, idet det ikke vides, hvem der er indehavere af aktier, obligationer m. v. Oversigten tager heller ikke hensyn til den indflydelse, der opnås gennem mere skjulte aktiviteter og gennem passivitet. Som eksempel kan nævnes, at kvinderne ved opdragelse af børnene dels udfører et stort arbejde, dels får en væsentlig indflydelse på næste generations samfund. Et andet eksempel på den anonyme indflydelse er kvindernes deltagelse eller passivitet ved valg til fagforeningsbestyrelser o. l.

I. Antal kvinder - alder og civilstand.

I Danmark var der ved begyndelsen af 1971 2,5 mill. kvinder og lige så mange mænd.

740.000 kvinder og 779.000 mænd var under 20 år, og 344.000 kvinder og 268.000 mænd var over 65 år. I de aktive aldersgrupper mellem 20 og 65 år var der i alt 1,4 mill. kvinder og 1,4 mill. mænd.

Det er især befolkningen i aldersgrupperne 20-64 år, der påtager sig erhvervsarbejde og deltager aktivt i politisk og kulturelt arbejde.

Så godt som alle mænd i alderen 20-64 år har erhvervsarbejde, mens kvinderne i samme alder som gifte i nogle tilfælde alene er beskæftiget med husligt arbejde og i de yngre år med pasning af børn.

Beskæftigelsen er i de senere år hvert år gjort op af Danmarks Statistik ved beskæftigelsesundersøgelser. Af samtlige gifte kvinder i alderen 15-74 år var i april 1971 i alt 617.000 eller 53 pct. beskæftiget ved erhvervsarbejde. Af de gifte kvinder i alderen 15-64 år havde 58 pct. erhvervsarbejde.

I alderen 20-64 år var der i begyndelsen af 1971 193.000 ugifte kvinder, mens der var 70.000 fraskilte kvinder og 72.000 enker. Af de 72.000 enker havde omkring 16.000 enkepension i henhold til enkepensionsloven, mens ca. 23.000 må antages at have enkepension efter deres afdøde mænd. Ca. 30.000 enker i alderen 20-64 år har hverken offentlig enkepension eller pension efter afdød ægtefælle, og disse kvinder må derfor leve enten af formue, indtægt ved eget arbejde eller offentlig hjælp.

II. Kvindernes erhvervsmæssige beskæftigelse - erhverv, fag og arbejdsstilling.

Kvindens deltagelse i erhvervsmæssigt arbejde belyses ved folketællinger og de førnævnte beskæftigelsesundersøgelser.

Ved beskæftigelsestællingen i april 1971 var 39 pct. af hele arbejdsstyrken kvinder. I alt var der beskæftiget 943.000 kvinder. Fordelingen på erhvervene ses af omstående oversigt. Til

sammenligning er anført mændenes fordeling på erhvervene.

	Kvinder	Mænd
Administration og liberale erhverv	35 pct.	13 pct.
Industri, bygge- og anlægsvirksomhed	22 pct.	46 pct.
Handel, omsætning, transport . . .	22 pct.	23 pct.
Servicevirksomhed	12 pct.	3 pct.
Landbrug	8 pct.	13 pct.

Fordelingen efter arbejdsstilling for de i april 1971 beskæftigede kvinder og mænd var således:

	Kvinder	Mænd
Funktionærer	48 pct.	30 pct.
Ufaglærte arbejdere	31 pct.	29 pct.
Medhjælpende hustruer	13 pct.	-
Selvstændige	4 pct.	21 pct.
Husassistenter	3 pct.	-
Faglærte arbejdere	1 pct.	20 pct.

Beskæftigelsestællingerne opgøres på repræsentative udsnit og kan derfor ikke med tilstrækkelig sikkerhed give specifikationer om beskæftigede i enkelte fag og brancher. Folketællingerne er totaltællinger, og på grundlag af folketællingsmaterialet fra 1965 er der udarbejdet en statistik der viser, hvor og hvorledes kvinderne er beskæftiget i de enkelte erhverv og fag. I tabellerne 1-3 findes oplysninger om de erhvervsmæssigt beskæftigede kvinder fordelt efter erhverv (landbrug - handel - produktion - transport m. v.) og fordelt efter arbejdsstilling og branche eller fag. Tabellerne bidrager til at belyse det kvindelige arbejdsmarked, idet det af tallene ses, hvilke erhverv og fag der fremfor andre beskæftiger kvinder. Tabellerne er ret specificerede, idet formålet har været at trække enkelte fag frem, enten fordi der overvejende beskæftiges kvinder, eller fordi der er meget få kvinder.

Beskæftigede i erhvervene fordelt på erhvervsgrupper 1965. (Tabel 1).

Af 2,2 mill. erhvervsmæssigt beskæftigede personer var godt 700.000 eller 32 pct. kvinder. I mange erhverv var der dog betydeligt under 32 pct. kvinder, mens enkelte erhverv beskæftigede flere kvinder end mænd. Ved produktion - fremstillingsvirksomhed - var der set under ét 27 pct. kvinder, relativt færre end for alle erhvervene tilsammen. Opdeles produktionsvirksomhed i branchegrupper, viser det sig, at

kvinderne især er beskæftiget i tekstil- og beklædningsindustrien, hvor 67 pct. af arbejdskraften var kvinder.

Landbrug, bygge- og anlægsvirksomhed og offentlige værker beskæftiger forholdsvis få kvinder, mens handel og omsætning beskæftiger forholdsvis flere kvinder, end der er beskæftiget i alt på arbejdsmarkedet.

Kvinder i erhverv og stillinger 1965. (Tabel 2).

I tabel 2 er oplysningerne i tabel 1 om kvindernes beskæftigelse i de enkelte erhverv udbygget med oplysninger om kvindernes arbejdsstilling.

Som selvstændige ses kvinderne især i tekstil- og beklædningsindustrien, i detailhandel og i servicevirksomhed. I de samme erhverv træffes også ret hyppigt kvindelige direktører og bestyrere.

I alle erhverv er der en stor del af funktionærerne, der er kvinder, hvorimod der er relativt meget få kvinder blandt de faglærte arbejdere. Kun i tekstil- og beklædningsindustrien er der nogle flere af de faglærte, der er kvinder, nemlig 31 pct. i 1965.

34 pct. af de ufaglærte var kvinder, men også de ufaglærte kvinder er som kvinderne i andre arbejdsstillinger samlet i visse erhverv, især i tekstil- og beklædningsindustrien, hvor 83 pct. af de ufaglærte var kvinder. I administration og liberale erhverv var der i 1965 78 pct. og i servicevirksomhed 87 pct. af de ufaglærte, der var kvinder.

Kvinder i brancher og fag 1965.

(Tabellerne 3 A, B, C og D).

I særlige tabeller for hver arbejdsstilling, selvstændige, bestyrere og direktører dog under ét, er der i tabellerne 3 A, B, C og D samlet oplysninger om kvindernes beskæftigelse i visse brancher og fag. I tabellerne er der kun nævnt de brancher og fag, der er særlig karakteristiske ved en høj eller lav kvindelig beskæftigelse, eller som må antages at være af særlig interesse ved en vurdering af kvindernes placering og indflydelse i erhvervslivet.

Kvinder som selvstændige, direktører og bestyrere. (Tabel 3 A).

I gennemsnit er godt 10 pct. af alle selvstændige, bestyrere og direktører kvinder, men kvin-

Tabel 1. Beskæftigede i erhvervene fordelt på erhvervsgrupper. 1965.

Tusinder	Samtlige i gruppen	Heraf kvinder	
		I alt	Pct.
1. Landbrug, fiskeri m. v.	327	57	17
2. Minedrift, stenbrud o. l.	3	0	0
3. Fremstillingsvirksomhed, i alt	645	174	27
Heraf:			
Nærings- og nydelsesmiddelindustri	118	42	36
Tekstil- og beklædningsindustri	79	53	67
Træ-, korkvare- og møbelindustri	50	5	10
Papirindustri, grafisk industri	52	16	31
Garveri, læderindustri	3	1	33
Kemisk industri, gummi-, mineralolie-, asfaltindustri	30	8	27
Sten-, ler- og glasindustri	29	4	14
Jern- og metalindustri, elektromekanisk industri, transportmiddelindustri	236	28	12
Anden industri	47	15	32
4. Bygge- og anlægsvirksomhed	184	7	4
5. Offentlige værker	14	1	7
6. Handel- og omsætning i alt	337	139	41
Heraf:			
Engroshandel	101	24	24
Detailhandel	187	93	50
Pengeinstitut, forsikringsvirksomhed, ejendomshandel	40	22	55
7. Transportvirksomhed	149	29	19
8. Administration og liberale erhverv	348	201	58
9. Anden servicevirksomhed, andre erhverv	127	87	69
10. Erhverv ikke oplyst, indkaldte	65	17	26
1.-10. Samtlige i erhverv i alderen 14 år og derover	2200	712	32

dernes repræsentation i de enkelte brancher afviger stærkt fra gennemsnittet.

En forholdsvis stor del af al detailhandel ejes eller ledes af kvinder. Kun 4 procent af lederne i engroshandelen var kvinder. Af lederne ved de sociale institutioner i 1965 var 67 pct. kvinder, og i hotel- og restaurations- og forlystelsesbranchen var der 46 pct. Derimod er der relativt få kvindelige ledere i pengeinstitutter, forsikringsselskaber etc., 7 pct. i 1965, selv om kvinderne i denne branche udgjorde 55 pct. af alle beskæftigede.

Kvinder som funktionærer 1965. (Tabel 3 B).

48 pct. af alle funktionærer bortset fra direktører og bestyrere var kvinder. I nogle fag var der netop så mange kvinder, at kvinderne udgør omkring samme procentdel af de beskæftigede som gennemsnitligt for samtlige funktionærer. Det gælder f. eks. for lærere, underord-

nede bank- og sparekassefunktionærer, bogholdere o. lign. og for farmaceuter. 54 pct. af hulkortpersonale o. lign. maskinpersonale og 48 pct. af tekniske tegnere m. v. var kvinder, men opdeles disse to faggrupper i de enkelte fag, finder man en langt mere skæv fordeling af de beskæftigede. Kvinderne er så godt som udelukkende beskæftigede som hulkortpersonale, mens det er mænd, der udfører de maskinelle operationer, og mens der er adskillige kvindelige tegnere og dekoratører, er der meget få værkførere og formænd, der er kvinder.

Visse fag i funktionærgruppen kan karakteriseres som rene »kvindefag«, idet der så godt som ikke er mænd i disse fag. Det gælder f. eks. for personale ved sociale institutioner, herunder børnehaver og fritidshjem, det gælder kontorvagene, og det gælder personale ved telefoncentraler. Derimod er der lige mange mænd og kvinder, der er skuespillere, sangere og artister.

Tabel 2. Kvinder i erhverv og stillinger. 1965.

	Kvinder i procent af samtlige					
	Selvstændige	Bestyrere	Direktører	Funktionærer	Faglærte arbejdere	Ufaglærte arbejdere
1. Landbrug m. v.	4	1	8	10	6	5
2. Minedrift, stenbrud m. v.	1	—	7	20	—	1
3. Fremstillingsvirksomhed, i alt	9	5	3	36	2	41
Heraf:						
Nærings- og nydelsesmidler	5	5	2	53	4	46
Tekstil- og beklædning	32	25	7	48	31	83
Træ, korkvare og møbelindustri	1	—	3	31	1	16
Papirindustri, grafisk industri	9	11	2	42	2	52
Garveri, læderindustri	7	—	—	34	5	55
Kemisk industri, gummi-, mineralolie- og asfaltindustri	6	2	2	36	0	26
Sten-, ler- og glasindustri	14	—	5	30	7	11
Jern- og metalindustri, elektromekanisk- og transportmiddelindustri	1	—	3	25	0	24
Anden industri	11	4	3	37	4	35
4. Bygge- og anlægsvirksomhed	6	2	3	34	1	0
5. Offentlige værker	5	—	—	22	0	3
6. Handel og omsætning, i alt	18	25	4	50	9	22
Heraf:						
Engroshandel	5	3	3	32	2	13
Detailhandel	22	28	9	62	12	35
Pengeinstitut, forsikring, ejendomshandel	8	17	4	48	5	39
7. Transportvirksomhed	2	12	2	32	1	8
8. Administration, liberale erhverv	23	33	5	56	22	78
9. Anden servicevirksomhed, andre erhverv	44	71	10	61	46	87
10. Uoplyst erhverv, indkaldte	—	—	—	59	0	13
1.-10. Samtlige erhverv	10	24	4	48	5	34
Samtlige beskæftigede:						
Mænd	344.300	9.800	7.500	364.000	309.100	452.900
Kvinder	39.200	3.000	300	335.800	17.500	235.000

*Kvinder som faglærte arbejdere 1965.
(Tabel S C).*

Kun 5 pct. af de faglærte var kvinder, og disse 5 pct. var samlet i ganske få fag. 79 pct. af frisører og barberere og 73 pct. af tandteknikere i 1965 var kvinder. Lidt under halvdelen af de faglærte skotøjsarbejdere er kvinder, men for dette fag gør der sig det samme gældende som ovenfor omtalt vedrørende funktionærer i visse fag: Der er tale om flere fag under ét, og opdeles faggruppen i alle fagene, viser det sig, at kvinderne er samlet i et enkelt eller visse af fagene.

Kvinder som ufaglærte arbejdere. (Tabel 3 D).

Af samtlige ufaglærte var der i 1965 34 pct. kvinder. For de ufaglærte gælder der det samme som for arbejdskraft i andre arbejdsstillinger, at kvinderne er klumpet sammen i visse fag.

En stor del af de ufaglærte kvinder arbejder som fabriksarbejdere. De er oftere end mænd beskæftigede i tobaksindustrien og i beklædningsindustrien.

Serveringspersonale kan være faglært (tjenere, se tabel 3 C) eller ufaglært. En væsentlig del af det ufaglærte personale er kvinder (servitricer), mens der er så få kvinder, der er faglærte på dette område, at de udgør mindre end 1 pct. af samtlige tjenere.

Tabel 3 A. Kvinder som selvstændige, direktører og bestyrere. 1965.

	Kvinder i procent af samtlige i gruppen
Selvstændige næringsdrivende, direktører, bestyrere, i alt.....	11
Heraf i visse brancher:	
Godsejere, proprietærer m. v.....	8
Gårdejere	4
Husmænd.....	3
Ejere og ledere af hønseri, pelsfarm, svineavlscenter m. v.....	7
Slagterforretning	5
Mejeri, mælkekonservesfabrik.....	1
Bagerforretning	6
Spinderi, farveri, trikotagefabrik m. v.....	22
Skrædderi	1
Dameskrædderi, systue.....	96
Konfektionsfabrik og anden beklædningsindustri.....	30
Porcelæns-, fajance- og lervarefabrik.....	40
Jern- og metalindustri.....	3
Elektromekanisk industri.....	1
Engroshandel.....	4
Detailhandel med nærings- og nydelsesmidler.....	22
Detailhandel med tekstil, beklædning, lædervarer.....	36
Detailhandel med møbler, kunst og antikviteter.....	16
Detailhandel med farve, tapet, sæbe o. 1.....	55
Pengeinstitut, forsikringsselskab, ejendomshandel, administration	7
Skole, bibliotek, foreningsvirksomhed, hospital.....	36
Læger	11
Tandlæger	23
Tandteknikere	45
Sociale institutioner.....	67
Advokater	3
Ingeniører	2
Arkitekter	5
Forlystelser, hotel, restaurant og anden servicevirksomhed.....	46
Kunstnere, skribenter	25

Tabel 3 B. Kvinder som funktionærer. 1965.

	Kvinder i procent af samtlige i gruppen
Funktionærer, i alt	48
Heraf i visse fag:	
Ledende personale i statens og kommunernes administration	12
Dommer ledende personale i rets- og politivæsen	9
Universitetslærer, meteorolog, geodæt	15
Lærer i folkeskole, gymnasium, højskole m.v.	49
Børnehavelærer, fritidshjemslærer	90
Bibliotekar, arkivar, museumsinspektør	62
Præst	1
Organist kordegn, kirkesanger, klokker	39
Læge (ikke selvstændig)	20
Tandlæge (ikke selvstændig)	57
Klinikassistent	100
Leder af sociale institutioner, hospitalsinspektør	68
Toldforvalter, toldassistent	11
Toldbetjent	1
Socialrådgiver	76
»Guldsnore« i jernbane-, sporvejs- og postvæsen	15
»Sølvsnore« i jernbane-, sporvejs- og postvæsen	1
Overordnede bank- og sparekassefunktionærer	10
Øvrige bank- og sparekassefunktionærer	54
Journalist, redaktør, pressefotograf m. fl.	19
Radiotelegrafist	16
Heraf i skibsrederi, færgefart, bugservæsen m.v.	18
Stewardess purser, turistfører	66
Telefoncentralpersonale	97
Advokatfuldmægtig	9
Musiker	14
Skuespiller sanger artist	51
Økonoma, køkkenchef	85
Bogholder kasserer, revisor, toldklarerer	46
Overordnede kontorfunktionærer i øvrigt	11
Hulkortpersonale o. lign. maskinpersonale	54
Kontorist kontorassistent	76
Overordnet butiks- og handelspersonale	13
Repræsentant agent, akvisitør	3
Ekspedient	64
Arkitekt (ikke selvstændig), bygningskonstruktør, boligkonsulent	18
Ingeniør, civilingeniør, brygmester	1
Farmaceut	43
Teknisk tegner og andre teknikere	48

Tabel 3 C. Kvinder som faglærte arbejdere. 1965.

	Kvinder i procent af samtlige i gruppen
Faglærte arbejdere i alt	5
Heraf i visse fag:	
Gartner	5
Mejerist	0
Bager, konditor	2
Tobaksarbejder	52
Skrædder, tilskærer	11
Skotøjsarbejder	46
Møbelpolstrer, tapetserer	1
Typograf, skriftstøber, stereotypør	1
Litograf, offsettrykker	3
Bogbinder, linierer	12
Keramiker, pottemager, modelgibser	30
Tandtekniker	73
Urmager	2
Elektriker	0
Maler, bygningstapetserer	3
Kok	2
Tjener	0
Frisør, barber	79
Fotograf	45

Tabel 3 D. Kvinder som ufaglærte arbejdere. 1965.

	Kvinder i procent af samtlige i gruppen
Ufaglærte arbejdere i alt	34
Heraf i visse fag:	
Landbrugsmedhjælper, landarbejder	3
Gartneriarbejder	31
Syerske	100
Vaskeriarbejder, strygerneske	93
Fabriksarbejder, i alt	37
Heraf i visse brancher:	
Næringsmiddelindustri	51
Drikkevarerindustri	33
Tobaksindustri	89
Tekstilindustri	58
Skotøjsfabrik	71
I beklædningsindustri i øvrigt	87
Servitrice	100
Chauffør, kusk	0
Bud, inkassator, drager	21
Lager- og pakhusarbejder	8
Kranførere, traktorførere	0
Rengørings- og køkkenpersonale	98

III. Udviklingen i kvindernes erhvervsmæssige beskæftigelse 1930-1970¹⁾.

Fra 1930 til 1970 steg folketallet fra 3,5 mill til 4,9 mill og den aktive befolkning²⁾ blev i denne periode forøget med 0,7 mill. fra 2,3 mill til 3,0 mill.

Byerhvervene voksede stærkt, mens landbrugserhvervet gik tilbage. Arbejdsstyrken i byerne var i 1930 ca. 930.000, men steg i løbet af 40 år til 2,1 mill. Stærkest var udviklingen indenfor offentlige tjenesteydelser og liberale erhverv, men også arbejdsstyrken i handel og transport og den egentlige industri voksede kraftigt.

Den kvindelige arbejdsstyrke blev mere end fordoblet fra 1930 til 1960, mens der for mænd var en tilvækst på 60 pct. Den stærke stigning for kvinderne gjorde sig gældende gennem hele

perioden og skyldes navnlig, at antallet af gifte kvinder med erhvervsmæssig beskæftigelse blev 5-6 dobbelt fra 1930 til 1960, og i løbet af det næste tiår yderligere forøget til over det dobbelte. Samtidig faldt antallet af kvinder beskæftiget som hushjælp til knap en femtedel af, hvad det var i 1930. Nedgangen svarer ikke nødvendigvis til den reelle ændring, idet et ukendt antal huslige medhjælpere (rengøringshjælp etc.) ikke giver oplysning om deres beskæftigelse. Det samme gælder antagelig for en række deltidsbeskæftigede i andre erhverv.

Den samlede arbejdsstyrke i byerhvervene og i landbruget ses i tabel 4, og i tabel 4 og tabel 5 er det anført, hvor stor er del af arbejdsstyrken i de enkelte erhverv og år, der var kvinder.

I byerhvervene er kvindernes andel af den samlede arbejdsstyrke fra 1930 til 1970 steget fra 25 pct. til 37 pct. Denne stigning er ikke voldsom, og der har så godt som ingen ændring været fra 1950 til 1960. Ved vurderingen af disse tal må det imidlertid tages i betragtning, at der i 1970 var forholdsvis flere gifte kvinder end i 1930. Ved periodens begyndelse

Tabel 4. Erhvervsfordelingen ved folketællingerne 1930-1970.

	Den aktive befolkning					Heraf kvinder				
	1930	1940	1950	1960	1970	1930	1940	1950	1960	1970
I. Byerhvervene	1000 personer									
A. Erhvervenes arbejdsstyrke:										
Industri og håndværk	492	623	708	803	886	93	132	158	181	185
Handel og omsætning	225	269	296	337	348	74	94	103	129	147
Transport	86	116	138	150	154	7	13	21	23	31
Administration og liberale erhverv	106	143	198	274	500	48	70	100	149	306
Servicevirksomhed	...	...	...	...	126	...	...	...	...	81
Uoplyst	22	18	22	37	21	11	5	8	3	7
I alt byerhvervenes arbejdsstyrke ²⁾	931	1169	1362	1601	2035	233	314	390	485	757
Heraf gifte kvinder	36	87	131	196	440	36	87	131	196	440
B. Husgerning:										
Husmødre, incl. med-hjælpende hustruer	395	468	544	578	540	395	468	544	578	540
Hushjælp	171	137	92	63	31	171	137	92	63	31
I alt husgerning	566	605	636	641	571	566	605	636	641	571
Tilsammen byerhvervene...	1497	1774	1998	2242	2606	799	919	1026	1126	1328
II. Landbrugets arbejdsstyrke ³⁾	783	766	699	581	365	345	331	302	249	174
I + II. I alt aktiv befolkning	2280	2540	2697	2823	2971	1144	1250	1328	1375	1502

1) For 1930-60 er servicevirksomhed inkluderet under administration og liberale erhverv.

2) Eksklusive medhjælpende hustruer.

3) Inklusive husligt arbejde.

Tabel 5. Kvinder i procent af erhvervenes samlede arbejdsstyrke 1930–1970.

	1930	1940	1950	1960	1970
I. Byerhvervene	pct.				
Industri og håndværk	19	21	22	23	21
Handel og omsætning	33	35	35	38	42
Transport	8	11	15	15	20
Administration og liberale erhverv	45	49	51	54	61
Servicevirksomhed	...	...	...	...	64
Uoplyst	50	28	36	8	33
I alt i byerhvervenes arbejdsstyrke	25	27	29	30	37
II. Landbrugets arbejdskraft	44	43	43	43	48
I + II. I alt aktiv befolkning	50	49	49	49	51

var 54 pct. af de voksne kvinder i byerne gift, men i 1970 var 74 pct. gift. Kun fordi de gifte kvinders erhvervshyppighed er steget stærkt i perioden, har den tiltagende giftehyppighed og dermed følgende afgang fra erhvervene kunnet opvejes, således at kvindernes andel af erhvervsstyrken har kunnet forøges.

I landbruget udgør kvinderne ved periodens slutning en lidt større del af arbejdsstyrken end ved periodens begyndelse.

Kvinderne i byerhvervene.

Af de voksne kvinder i byerne var 29 pct. beskæftigede i erhvervene i 1930, men i 1970

var kvindernes erhvervsprocent steget til 57. De medhjælpende hustruer er ikke medregnet i disse procenttal, idet antallet af medhjælpende hustruer ikke er opgjort på samme måde i alle folketællingerne. Udviklingen i erhvervsprocenterne for kvinderne i byerne ses i tabel 6.

Udviklingen i kvindernes erhvervsmæssige beskæftigelse er ikke mindst påfaldende for de gifte kvinders vedkommende. Som **det** ses af tabel 6, er den procentdel af de gifte kvinder, der er beskæftigede i erhvervene som lønmodtagere og selvstændige, nu godt og vel 5 gange så stor som i begyndelsen af 30'erne. Den del af de ugifte kvinder, der er beskæftigede i er-

Tabel 6. Kvinder i byerhvervene 1930–1970.

	1930	1940	1950	1960	1970
Samtlige kvinder:	pct.				
I arbejdsstyrken	29	34	38	43	57
Husmødre ¹⁾	50	51	53	51	41
Husmedhjælp	21	15	9	6	2
I alt	100	100	100	100	100
Gifte kvinder:	pct.				
I arbejdsstyrken	8	14	19	25	45
Husmødre ¹⁾	91	85	80	75	55
Husmedhjælp	1	1	1	—	—
I alt	100	100	100	100	100
Ugifte kvinder:	pct.				
I arbejdsstyrken	55	64	75	82	91
Husmedhjælp	45	36	25	18	9
I alt	100	100	100	100	100
Gifte i pct. af samtlige kvinder	54	60	66	69	74

1) Incl. medhjælpende hustruer.

hvervene, er også steget stærkt i perioden, fra 55 pct. til 91 pct. Når denne procentdel er steget, skyldes det, at antallet af kvinder beskæftiget som hushjælp er faldet så stærkt, at mens der i 1930 var 45 pct. af de ugifte beskæftigede som hushjælp, var der i 1970 kun 9 pct. beskæftigede ved sådant arbejde.

Stigning i kvindernes beskæftigelse har gjort sig gældende inden for alle erhvervene, men har været særlig markant inden for administration og liberale erhverv og servicevirksomhed. Fra 1930 til 1960 steg den kvindelige arbejdsstyrke jævnt fra 10-år til 10-år, mens der fra 1960 til 1970 har været en betydeligt større stigning end i de tidligere år.

Kvinderne i landbruget.

Forskydningen af arbejdskraften fra landbruget til byerhvervene var allerede i gang i 30-erne, hvor landbrugets arbejdsstyrke var svagt faldende, mens arbejdsstyrken i byerhvervene steg i takt med befolkningstilvæksten i hele landet. Fra begyndelsen af 40-erne er arbejdsstyrken i landbruget gået stærkt ned, og nedgangen tog til i styrke i de næste 20 år og er fortsat efter 1960.

Nedgangen i landbrugets arbejdsstyrke har altovervejende omfattet medhjælperne, hvis antal i 1960 var ca. 40 pct. af antallet i 1940. Nedgangen har været relativt stærkest for de kvindelige medhjælpere, men ser man på erhvervets samlede arbejdsstyrke, der også omfatter de selvstændige og deres hustruer, har tilbagegangen været af samme omfang for mænd som for kvinder. Udviklingen i landbrugets samlede arbejdsstyrke ses i tabel 7.

Tabel 7. Udviklingen i den aktive befolkning i landbruget 1930-1970.

Index: 1930 = 100	1930	1940	1950	1960	1970
Mænd	100	99	91	75	44
Kvinder	100	96	87	73	50
I alt	100	98	89	74	47

IV. Økonomisk ledelse.

I det omfang, kvinder ejer kapital eller er med til at bestyre kapital, har de mulighed for at få indflydelse på den del af nationalproduktet, der hidrører fra kapitalens anvendelse. Der findes ingen oplysninger om, hvem der ejer

den kapital, der er på private hænder. Man kender ikke indehaverne af aktier og obligationer og har heller ikke mulighed for at foretage en opgørelse over kapitalen i enkeltmandsfirmaer fordelt efter ejerens køn. Følgen er, at det ikke er muligt at danne sig et skøn over, hvor stor en del af udbyttet af den private kapital, der stammer fra kapital ledet af kvinder, eller fra kapital, hvor kvinder er med i ledelsen.

Aktiekapitalen i danske aktieselskaber repræsenterer ganske vist kun en del af den private kapital i landet, men netop for aktieselskaber er det muligt at få et indblik i kvindernes indflydelse og ledelsen af kapitalen. I opslagsværket »Greens Danske Fonds og Aktier« findes oplysninger om en række danske aktieselskaber. Oplysningerne omfatter selskabernes navn, branche, aktiekapital m. m., samt hvem der sidder i direktion og bestyrelse. For at få oplysning om kvindernes indflydelse på ledelsen af danske aktieselskaber er der for kvindekommissionen foretaget en optælling af bestyrelsesposter m. v. i de aktieselskaber, der er nævnt i Greens Danske Fonds og Aktier 1964-65. Opgørelsen omfatter alle nævnte produktions- og handelselskaber, mens bankier- og finansieringsselskaber, assuranceselskaber, trafikelskaber og ejendoms- og byggeselskaber ikke er medtaget.

I alt optaltes 12.665 bestyrelsesposter, og heraf var 1.896 besat med kvinder. Adskillige personer har mere end én bestyrelsespost, men opgørelsen viser ikke, hvor mange forskellige personer, der sad i bestyrelsesposterne.

Kun 15 pct. af samtlige bestyrelsesposter var besat med kvinder, og der var derfor adskillige selskaber, hvor der ikke sad kvinder i direktion eller bestyrelse. Af de 3.422 selskaber, der er med i denne statistik, var der kvinder med i ledelsen i 1.296 selskaber. I disse 1.296 selskaber var der i alt 5.157 bestyrelsesposter, og hvor kvinderne overhovedet var med, besatte de således 37 pct. af bestyrelsesposterne.

At kvinderne er med i bestyrelserne betyder naturligvis ikke, at de har en indflydelse, der svarer til deres forholdsmæssige del af bestyrelsesposterne. Indflydelsen afhænger af den aktiekapital, det enkelte bestyrelsesmedlem har bag sig - og derom er der intet oplyst i Greens Danske Fonds og Aktier - men bestyrelsesmedlemmernes indflydelse afhænger også af den enkeltes personlige indsats. De kvinder, der sidder i bestyrelserne for de danske aktieselskaber, har mulighed for at øve en vis indflydelse

Tabel 8. Bestyrelsesposter i danske produktions- og handelsaktieselskaber. 1964—65.

	Bestyrelses- poster	Heraf poster besat af kvinder		Bestyrelses- poster i selskaber med kvinder	Heraf besat af kvinder	Samlet aktiekapital	Heraf aktiekapital i selskaber med kvinder
	i alt	i alt	pct.		pct.	mill. kr.	mill. kr.
Samtlige selskaber, der er med i statistikken	12.665	1.896	15	5.157	37	5529,7	1467,7
Heraf selskaber, der producerer eller handler med:							
Automobiler, motorcykler etc. ...	502	104	21	212	49	160,7	68,7
Bryggerier	73	9	12	28	32	68,2	8,1
Cementfabrikker	17	—	—	—	—	61,8	—
Cigarer, cigaretter, tobak	103	13	13	39	33	111,1	7,2
Elektriske artikler, radioer m. m.	563	85	15	222	38	300,8	43,2
Farve og fernis	91	4	4	16	25	53,8	9,0
Gødningsfabrikation og handel med gødning	26	—	—	—	—	84,6	—
Handelskompagnier	138	17	12	40	42	55,4	17,1
Ingeniør- og entreprenørvirksom- hed	411	63	15	184	34	223,5	40,3
Maskinfabrikker, jernstøberier ...	663	92	14	268	34	296,9	66,0
Anden metalindustri	389	64	16	204	31	299,3	79,2
Skibsbyggeri	72	2	3	7	29	192,8	0,5
Handel med jern og metal	539	123	23	334	37	213,0	131,3
Kemisk-tekniske artikler	509	50	10	161	31	324,7	72,4
Korn-mel-gryn og foderstofforret- ninger	343	30	9	82	37	138,6	11,6
Kul, koks og andet brændsel	306	23	8	64	36	88,8	11,6
Købmandsforretninger	321	63	20	165	38	68,8	33,7
Manufaktur og konfektion	849	189	22	481	39	189,0	89,1
Oliemøller, sæbefabrikker	48	1	2	5	20	64,0	0,1
Papirfabrikation	26	—	—	—	—	53,1	—
Papirvareindustri	283	45	16	112	40	144,7	51,4
Petroleum, benzin, smøreolie	106	7	7	12	58	317,0	3,3
Stenindustri, minedrift o.l.	93	15	16	26	58	97,4	2,7
Stormagasiner	59	6	10	27	22	120,0	47,2
Sukkerfabrikker, sukker- raffinaderier	22	—	—	—	—	76,5	—
Tekstilfabrikker o.l.	426	96	22	248	39	139,5	55,3
Trælastforretninger	369	61	16	159	38	115,2	27,4
Gas- og elværker	94	2	2	24	8	184,4	130,0

på aktieselskabernes ledelse, og statistikken viser, hvor mange der har denne mulighed.

Det er dog muligt at komme noget nærmere til et skøn over kvindernes indflydelse på den kapital, der er investeret i danske aktieselskaber. Statistikken over selskaberne omfatter også en opgørelse over aktiekapitalen i selskaberne. Den samlede aktiekapital i de selskaber, der er medtaget i statistikken, er opgjort til 5.530 mill. kr., men heraf kun 1.468 mill. kr., i sel-

selskaber, hvor der er kvinder i ledelsen. Dersom kvindernes indflydelse i danske aktieselskaber svarer til deres andel af bestyrelsesposterne, skal indflydelsen svare til 543 mill. kr., hvilket er 37 pct. af aktiekapitalen i selskaber, hvor der er kvinder i ledelsen, og 10 pct. af aktiekapitalen i samtlige selskaber.

Selskaberne er i statistikken over kvindernes deltagelse i ledelsen af danske aktieselskaber specificeret i en lang række brancher, men da

en så specificeret statistik er af mindre interesse til belysning af spørgsmålet om kvindernes økonomiske indflydelse, er der i tabel 8 kun nævnt brancher, hvor den samlede aktiekapital er over 50 mill. kr.

Det er bemærkelsesværdigt, at mens kvindernes andel af den samlede lønsum må antages at være godt en femtedel, er kvindernes indflydelse på kapitalen mindre, i hvert fald i de danske produktions- og handelsaktieselskaber, hvor kvindernes indflydelse må antages at være lig med ca. 10 pct. af aktiekapitalen. Det vil naturligvis ikke sige, at kvinderne ikke kan eje mere end en tiendedel af kapitalen. Kvinderne kan være passive kapitalister i langt større målestok, idet de kan eje aktier og obligationer og andre former for kapital, uden at de dog derfor øver nogen indflydelse på kapitalens anvendelse. En sådan passiv besiddelse er af en økonomisk betydning, idet kapitalen ofte vil flyttes til de formål, der giver det største udbytte. Den passive kapitalbesiddelse har imidlertid langt mindre indflydelse end den aktive besiddelse, hvor ejeren direkte deltager i ledelsen på de områder, hvor kapitalen er investeret. Som ovenfor nævnt ved man ikke, hvem der ejer den kapital, der er investeret i byggeri m.v. og i erhvervslivet i øvrigt. Dersom de danske kvinder ejer mere end blot en ubetydelig del af landets kapital, har de tilsyneladende afstået fra at øve nogen aktiv indflydelse på ledelsen af de foretagender, hvor kapitalen er investeret. Undersøgelsen af de danske produktions- og handelsaktieselskaber viste, at kvindernes indflydel-

se på denne del af det økonomiske liv er ringe, men indflydelsen kan være større på andre områder. Det er dog mest realistisk at antage, at også på andre områder, f. eks. i bank- og finansieringsselskaber, er kvindernes indflydelse ikke væsentlig større end i produktions- og handelsselskaberne.

V. Kvinder i politik.

Retten til at vælge og at lade sig vælge til de folkevalgte råd benyttes ikke lige stærkt af mænd og kvinder. Kvinderne stemmer ikke i så stor udstrækning som mændene, og der indvælges i dag - næsten 60 år efter, at kvinderne fik valget til rigsdagen - stadig kun få kvinder. I det følgende er der samlet en del oplysninger, der belyser kvindernes valgdeltagelse, antallet af kvinder i rådene samt kvindernes aktivitet i politisk arbejde iøvrigt.

1. Valgdeltagelse.

Ved folketingsvalget den 23. januar 1968 stemte 89,3 pct. og ved folketingsvalget den 21. september 1971 87,2 pct. af de stemmeberettigede. Valgstatistikken, der er udarbejdet af Danmarks Statistik, giver ikke særskilte oplysninger om kvindernes valgdeltagelse.

For kommunevalget den 3. marts 1970 er kvinders og mænds valgdeltagelse opgjort hver for sig. I tabel 9 sammenlignes valgdeltagelsen for mænd og kvinder i områder af landet.

Tabel 9. Valgdeltagelsen ved de kommunale valg i 1966 og 1970. Procenter.

1966			1970		
	Mænd	Kvinder		Mænd	Kvinder
Af de stemmeberettigede stemte:			Af de stemmeberettigede stemte:		
Hele landet	79	75	Hele landet ¹⁾	74	71
Heraf: Hovedstaden	74	71	Heraf: København, Frederiks-		
Provinsbyerne	79	74	berg	63	61
Sognekommunerne	81	77	Øerne i øvrigt	76	73
			Jylland	78	73

Kilde: Statistiske Meddelelser. 1) Efter kommunalreformen kan landet ikke opdeles som tidligere i by- og sognekommuner.

Valgdeltagelsen for samtlige stemmeberettigede mænd og kvinder var 77 ved det kommunale valg i 1966 og 73 ved valget i 1970. I 1970 som i tidligere år var kvindernes stemmeprocent mindre end mændenes i alle områder af

landet. Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at kvindernes valgdeltagelse i nogle områder er væsentlig større end mændenes stemmeprocent i andre områder.

Københavns kommunes statistiske kontor ud-

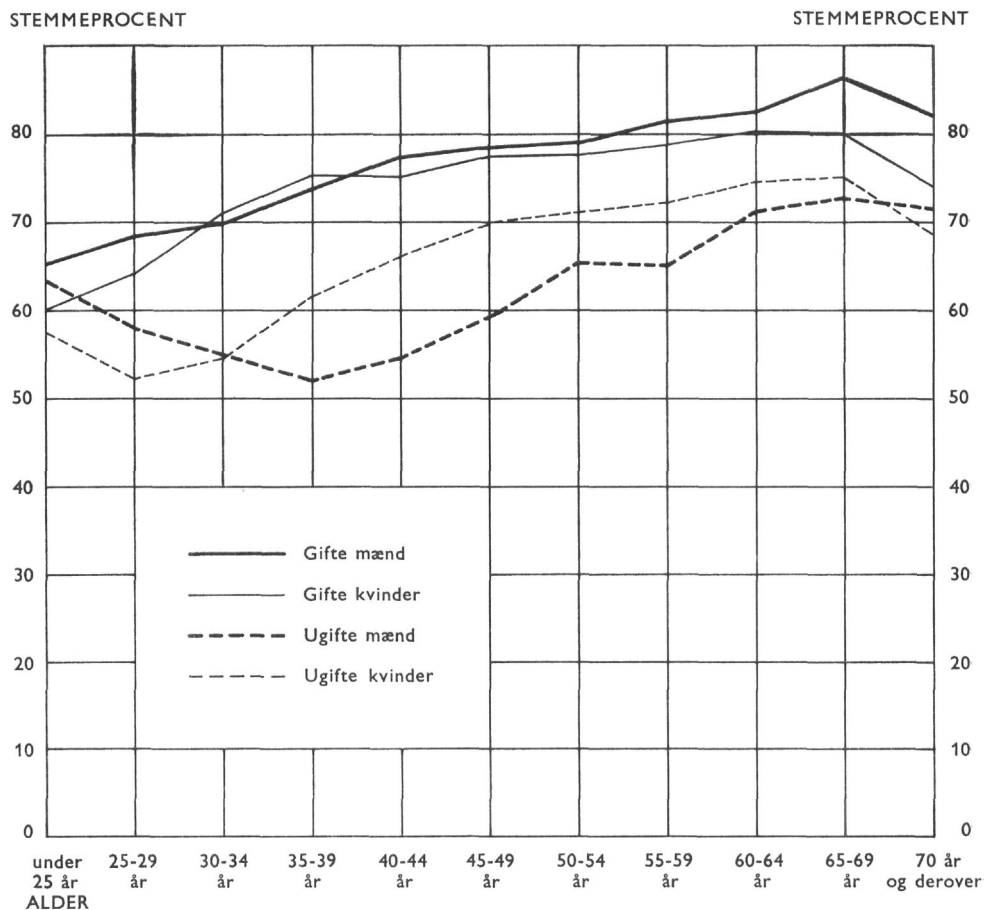
Tabel 10. Valgdeltagelse ved kommunevalgene i København, Frederiksberg og Gentofte. 1946-1970. Procenter.

	København			Frederiksberg			Gentofte		
	Mænd	Kvinder	Forskel	Mænd	Kvinder	Forskel	Mænd	Kvinder	Forskel
1946	81	75	6	83	73	10	76	66	10
1950	84	76	8	86	80	6	82	74	8
1954	64	56	8	72	65	7	63	54	9
1958	69	65	4	78	73	5	74	69	5
1962	66	62	4	75	72	3	73	67	6
1966	72	70	2	78	74	4	75	71	4
1970	62	61	1	70	67	3	68	66	2

Kilde: Statistisk Månedsskrift 1965-66 nr. 9 og Statistiske Meddelelser 1971: 10.

Diagram 1.

Valgdeltagelsen efter alder og ægteskabelig stilling i København.

Kilde: Statistisk Månedsskrift 1965-66, nr. 9.

arbejder valgstatistik for hovedstaden. Tallene for de tre kommuner, der tilsammen udgør »hovedstaden«, for valgene over en længere år-række viser, at forskellen mellem mænds og kvinders valgdeltagelse er blevet mindre.

Foretages en dyberegående analyse af valgdeltagelsen, viser det sig, at det nok så meget er forskelle i civilstand og alder som forskel i køn, der har indflydelse på valgdeltagelsen. Valgdeltagelsen er størst for gifte, lavest for separerede og fraskilte. Da der er flere forhen-gifte kvinder end mænd i befolkningen, får den lavere valgdeltagelse i denne civilstand gruppe så stor indflydelse på kvindernes gennemsnitlige valgdeltagelse, at denne bliver lavere end mændenes. Disse forhold er belyst i en undersøgelse af valgdeltagelsen ved kommunevalget i 1966 foretaget af Københavns kommunes statistiske kontor. Undersøgelsen er offentliggjort i Statistisk Månedsskrift nr. 9, 1965-66, hvor der om mænds og kvinders valgdeltagelse i København bl. a. står (side 205-206): »For både mændene og kvinderne er valgdeltagelsen stigende med alderen indtil 70 års alderen. Kvindernes valgdeltagelse var ved 1966-valget kun 2,1 pct. lavere end mændenes, mens forskellen i 1962 var dobbelt så stor. Kvindernes valgdeltagelse er væsentlig lavere end mændenes i aldersklasserne under 30 år og over 60 år. De 30-39 årige kvinder har større valgdeltagelse end mændene i samme aldersklasse, og de 40-49 årige mænd og kvinder har samme valgdeltagelse«. Videre:

»Valgdeltagelsen var for både mænd og kvinder højest for gifte og lavest for separerede og fraskilte. For de gifte var valgdeltagelsen ligesom for samtlige vælgere stigende til 70 års alderen og større for mændene end for kvinderne bortset fra de 30-39 årige. For de ugifte var valgdeltagelsen aftagende for mændene til 40 års alderen og for kvinderne til 30 års alderen og derefter igen stigende til 70 års alderen. De ugifte kvinder i alderen 35-70 år og de separerede og fraskilte kvinder i alderen 30-64 år havde væsentlig højere valgdeltagelse end mændene i de tilsvarende civilstands- og aldersgrupper. For grupperne »ugift« og »separerede og fraskilte« var kvindernes valgdeltagelse som helhed større end mændenes«.

I et diagram, der ses på s. 115, har Københavns kommunes statistiske kontor vist et billede af kvinders og mænds valgdeltagelse.

2. Opstillede og valgte kandidater. Folketinget.

Ved folketingsvalget i 1968 var der af de politiske partier opstillet 161 kvinder, hvoraf de 19 blev indvalgt i folketinget. Ved valget i 1971 var der opstillet 139 kvinder, hvoraf 30 blev valgt. Bortset fra det sidste valg har antallet af kvinder i folketinget været det samme siden 1957. Siden 1960 er der dog opstillet flere kvinder end tidligere. Forøgelsen af kandidatallet stammer hovedsageligt fra en forøget opstilling af kvinder i de nye og de små politiske partier. De »gamle« partier (Socialdemokratiet, Det radikale Venstre, Det konservative Folkeparti og Venstre) har dog ved de sidste valg forøget antallet af opstillede kvinder. De gamle partier opstillede i 1957 tilsammen 46, i 1960 57, i 1964 54, i 1966 59, i 1968 61 og i 1971 68 kvinder, og disse partier fik ved de seks valg indvalgt henholdsvis 13, 17, 16, 15, 17 og 26 kvinder i folketinget. Socialdemokratiet opstillede ved valgene i 1957, 60 og 64 i alt 124 kandidater, hvoraf 8 kvinder. Ved valgene i 1966 og 68 opstillede partiet 126 kandidater, heraf henholdsvis 9 og 8 kvinder. Ved valget i 1971 opstillede Socialdemokratiet 104 kandidater, hvoraf 14 kvinder. Opstilling og valg af kvinder i de enkelte partier fremgår af omstående tabel 11.

Kommunale råd.

Ved de kommunale valg i 1970 var 17,3 pct. af de opstillede og 10,5 pct. af de valgte kandidater kvinder. I 1962 og 1966 blev der opstillet forholdsvis færre kvinder, 14 og 14 pct. af samtlige kandidater, og der blev også valgt forholdsvis færre kvinder, 6 og 10 pct. Samme tendens viste sig ved amtsrådsvalgene. Kvindernes andel af de opstillede kandidater er steget i samtlige områder af landet, mest dog i landkommunerne og især i landkommunerne i Jylland. Kvindeandelen ligger dog stadig højest i hovedstaden, 28 pct. i 1970 i København og Frederiksberg, og lavest i jyske landkommuner. (Se tabel 12).

Ved de amtskommunale valg var kvindernes andel af de opstillede kandidater i 1970 16 pct. mod 11 pct. i 1966. Af de valgte kandidater til amtsrådene var kvindernes andel i 1966 6 pct., men denne procent blev i 1970 forøget til knap 9 pct.

Tabel 11. Opstillede og valgte kandidater til folketinget 1966, 1968 og 1971.

	Opstillede			Valgte		
	1966	1968	1971	1966	1968	1971
A. Socialdemokratiet						
Mænd	117	118	90	64	59	60
Kvinder	9	8	14	5	3	10
B. Radikale Venstre						
Mænd	97	98	84	10	22	21
Kvinder	20	19	18	3	5	6
C. Konservative Folkeparti						
Mænd	102	101	75	28	31	24
Kvinder	19	19	18	6	6	7
E. Retsforbundet						
Mænd	88	88	83	—	—	—
Kvinder	12	10	11	—	—	—
F. Socialistisk Folkeparti						
Mænd	105	103	89	17	10	13
Kvinder	17	17	18	3	1	4
K. Kommunistisk Parti						
Mænd	78	82	78	—	—	—
Kvinder	14	14	14	—	—	—
L. Liberalt Centrum						
Mænd	96	102	.	3	—	.
Kvinder	20	24	.	1	—	.
Q. Kristeligt Folkeparti						
Mænd	.	.	61	.	.	—
Kvinder	.	.	11	.	.	—
S. Slesvigsk Parti						
Mænd	.	5	7	.	—	—
Kvinder	.	—	—	.	—	—
U. De Uafhængige						
Mænd	88	99	.	—	—	.
Kvinder	15	12	.	—	—	.
V. Venstre						
Mænd	113	113	95	34	31	27
Kvinder	11	15	18	1	3	3
Y. Venstresocialisterne						
Mænd	.	81	54	.	3	—
Kvinder	.	23	17	.	1	—

Kilde: Statistiske Efterretninger 1971 nr. 74.

Tabel 12. Opstillede og valgte kandidater til kommunalbestyrelserne, 1966 og 1970. Procenter.

	Opstillede		Valgte	
	1966	1970	1966	1970
København og Frederiksberg				
Mænd	76	72	77	75
Kvinder	24	28	23	25
Øernes øvrige kommuner				
Mænd	84	80	88	88
Kvinder	16	20	12	12
Jyllands kommuner				
Mænd	87	85	92	92
Kvinder	13	15	8	8
Hele landet				
Mænd	86	83	90	90
Kvinder	14	17	10	10

Kilde: Statistiske Meddelelser 1971:10.

3. Arbejdet i de folkevalgte råd.

Folketinget.

Arbejdet i folketinget foregår for en stor del i de udvalg, der almindeligvis nedsættes efter fremsættelsen af lovforslag. En gennemgang af folketingets årbog viser, at samtlige medlemmer af tinget deltager i dette udvalgsarbejde, dog ikke alle i samme omfang.

Den del af folketingets arbejde, der foregår ved behandling af lovforslag, forslag til folketingsbeslutninger m.v. i selve tingsalen og i stående udvalg m.v., er for folketingssamlingen 1964-65 blevet talt op fordelt efter medlemmernes køn. Optællingens resultater ses i tabel 13.

Tabel 13. Arbejdet i folketinget belyst ved partibestyrelser, ordførerskaber m.v. 1964-65.

	Social-demokratiet		Radikale Venstre		Konservative Folkeparti		Venstre		Socialistisk Folkeparti		De uafhængige	
	A		B		C		D		F		U	
	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K
Folketingets medlemmer...	69	7	8	2	30	6	37	1	9	1	5	1)
Ministeriet	17	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Partibestyrelserne	11	-	4	1	8	1	9	-	3	-	2	-
Folketingets præsidium	2	-	2	-	1	1	2	-	1	-	-	-
Behandling af lovforslag:												
Ordførerskaber,												
vedtagne love	125	9	95	39	119	15	132	2	123	11	128	6 ¹⁾
ikke-vedtagne love	44	1	41	4	45	-	44	1	43	2	40	5 ¹⁾
Behandling af folketings-												
beslutninger, ordfører-												
skaber	18	1	15	4	17	2	19	-	18	1	19	-
Stående udvalg:												
Udv. vedr. forretningsord.	7	1	2	-	3	1	5	-	2	-	-	-
Udv. vedr. valgs prøvelse .	7	1	-	1	2	1	4	-	1	-	-	-
Finansudvalget	8	-	-	1	3	-	4	-	1	-	-	-
Lønningsudvalget	8	-	-	1	3	-	4	-	1	-	-	-
Indfødsretsudvalget	7	1	1	-	1	2	3	1	-	1	-	-
Ombudsudvalget	6	2	1	-	3	-	4	-	1	-	-	-

1) En kvinde indtrådte som suppleant i en periode.

Kilde: udarbejdet efter Folketingsårbog 1964-65.

Jo mindre repræsentation et parti har i folketinget, des flere ordførerskaber vil der i gennemsnit være pr. medlem i løbet af en folketingssamling. Selv om denne forskel på grund af partiernes forskellige repræsentation tages i betragtning, fremgår det umiddelbart af tallene i tabel 13, at de kvindelige medlemmer ikke anvendes som ordførere i lige høj grad inden for alle partier. Korrigeres der for partiernes ulige repræsentation i alt i folketinget og for kvindernes ulige repræsentation i partierne, viser det sig, at kvinderne i Det radikale Venstre i 1964—65 blev anvendt som ordførere i dobbelt så mange tilfælde som kvinderne i Socialdemokratiet. Kvinderne i Det konservative Folkeparti blev anvendt i omtrent samme omfang som kvinderne i Socialdemokratiet, mens det kvindelige medlem af Venstres folketingsgruppe havde forholdsvis færre ordførerskaber end kvinderne i de tre andre »gamle« partier.

I folketingssamlingen 1964—65 blev der stillet 201 spørgsmål til ministrene, hvoraf de 25 blev stillet af folketingets kvinder. De fleste af disse spørgsmål drejede sig om sociale forhold, men der blev dog også spurgt om skattelovgivningen, erstatning for ekspropriation, brødpriiser og meget andet.

I sommeren 1966 lod statsministeren efter opfordring udarbejde en fortegnelse over folketingsmedlemmernes »ben«, d.v.s. medlemsskab af udvalg m. v. En gennemgang af de kvinde-

lige folketingsmedlemmers »ben« viser samme tendens som de spørgsmål, de kvindelige medlemmer stiller til ministrene: at kvinderne i politisk arbejde især beskæftiger sig med sociale spørgsmål. Ifølge »benlisten« havde de kvindelige medlemmer af folketinget tilsammen 46 poster i udvalg, bestyrelser m. v., og af disse 46 poster vedrørte 14 sociale forhold, 13 kulturlivet, 3 husholdningsrådet og 7 poster var medlemsskab i Kommissionen vedrørende kvindernes stilling i Samfundet. Kun 9 poster vedrørte økonomi, færdsel o.s.v.

De kommunale råd.

Efter de kommunale valg i marts 1966 offentliggjorde Den danske Købstadsforening i et særnummer af sit tidsskrift en fortegnelse over byrådsmedlemmer, udvalg, kommissioner m. v. i hver enkelt købstad. På grundlag af dette materiale er der udarbejdet en statistik, der viser, hvorledes de kvindelige kommunalbestyrelsesmedlemmer bliver placeret i det kommunale arbejde. Der er dog ikke foretaget en fuldstændig opgørelse omfattende samtlige de udvalg, der er nedsat i kommunerne. Statistikken omfatter kun enkelte udvalg, men disse udvalg er til gengæld repræsenteret i så godt som samtlige kommuner. Det bemærkes, at København og Frederiksberg ikke er medtaget i opgørelsen.

Tabel 14. Kvindelige medlemmer af byråd og købstædernes kommunale udvalg efter valgene i 1966.

	Antallet af kommunalbestyrelsesmedlemmer i pågældende kommuner					
	Under 10	10-14	15-19	20-24	25 og derover	Tilsammen
Antal kommuner	7	33	36	4	4	84
Antal kommunalbestyrelsesmedlemmer i alt i disse kommuner	61	389	590	84	100	1224
Heraf kvinder, antal	11	59	74	12	17	173
pct.	18	15	12	14	17	14
Kvindelige viceborgmestre	2	4	7	—	—	13
Kvinder i udvalgene:						
Magistrat	—	—	—	—	—	—
Kasse- og regnskabsudvalg	1	7	9	1	1	19
Sociale udvalg	9	50	53	6	13	131
Skolekommission	8	24	53	10	8	103
Udvalg vedr. gader og veje	—	4	3	—	2	9
Teknisk udvalg ¹⁾	2	3	3	1	1	10
Byplanudvalg	1	4	7	—	—	12

1) Herunder medtaget udvalg vedrørende kommunale værker o. l.

Kilde: Udarbejdet efter Købstadsforeningens Tidsskrift juli 1966, særhæfte.

Statistikken vedrørende de nedsatte udvalg i købstæderne viser, at kvinderne overvejende beskæftiger sig med socialt betonedede områder i det kommunale arbejde. Af 173 kvindelige byrådsmedlemmer, blev 131 indvalgt i de sociale udvalg, og 103 blev medlemmer af skolekommissionerne. Derimod er der overordentlig få kvinder, der beskæftiger sig med økonomiske forhold og med teknisk betonedede sager. En af de kvindelige viceborgmestre var ikke medlem af kommunens kasse- og regnskabsudvalg. Statistikken for 1966 stemmer i øvrigt helt overens med en lignende undersøgelse, der blev foretaget på grundlag af Kommunal Årbog 1959 af Dansk Kvindesamfund. Undersøgelsen er offentliggjort i Kvinden og Samfundet 1961, nr. 9. Af samtlige kvinder, der i 1959 havde sæde i de by- og sognekommunale råd, var 47 pct. medlem af det sociale udvalg, 5 pct. var medlem af udvalg vedrørende kommunernes økonomi, og 29 pct. af skolekommissionerne.

VI. Kvinder i større stillinger.

I det private erhvervsliv er der kun ganske få kvinder, der beklæder større administrative stillinger eller større stillinger med tekniske funktioner. Det samme viser sig at være tilfældet i den offentlige forvaltning, ved den højere uddannelse og ved domstolene.

I Hof- og Statskalenderen registreres for samtlige institutioner de personer, der beklæder de større stillinger. På grundlag af oplysningerne i Hof- og Statskalenderen 1971, hvis redaktion afsluttedes i 1970, er der til brug for kvindekommissionen foretaget en optælling af de større stillinger fordelt efter indehaverens køn. En sådan optælling er ret enkel at foretage, men den er vanskelig at gøre helt nøjagtig, og resultaterne af optællingen er derfor i visse tilfælde angivet i afrundede tal.

Domstolene.

Præsidenten for højesteret og 13 af 14 højesteretsdommere er mænd. Af 5 sekretærer ved højesteret var 2 mænd, 3 kvinder.

Begge landsretterne har mandlig præsident. Der var i 1970 47 mandlige og 1 kvindelig landsretsdommer. Af 20 fuldmægtige og sekretærer er 11 mænd, 9 kvinder.

Underretterne har godt 140 dommerembeder, hvoraf 10 beklædes af kvinder. Præsidenten for Københavns byret er en mand. Der er 200 mandlige og 75 kvindelige fuldmægtige ved underretterne.

Anklagernyndigheden.

Ved rigsadvokaturen er der beskæftiget 1 kvindelig jurist. Ved statsadvokaturerne er samtlige statsadvokater og samtlige fuldmægtige mænd.

Centraladministrationen.

Optællingen af stillinger i centraladministrationen vedrører de akademiske tjenestemænd og overenskomstansatte akademikere. Stillinger besat med militærpersoner i forsvarsministeriet og med trafik-, post- og telegraf uddannet personale i ministeriet for offentlige arbejder er ikke taget med i undersøgelsen. Akademikerne er talt op i 3 grupper, nemlig 1) styrelseschefer, afdelingschefer og andre i højere stillinger, 2) kontorchefer og dermed ligestillede, 3) andre akademikere.

Optællingen viste, at der er omkring 120 stillinger som departementschefer, afdelingschefer og lign., og heraf er kun 3 stillinger besat af kvinder. Centraladministrationen beskæftiger ca. 350 mandlige og 23 kvindelige kontorchefer og konsulenter. I de underordnede akademiske stillinger som ekspeditionssekretærer, fuldmægtige og sekretærer er der i centraladministrationen beskæftiget knap 1300 mænd og 250 kvinder. Det er ikke sandsynligt, at der ved avancement fra de underordnede stillinger til kontorchefsposterne foreløbig vil ske ændring i fordelingen af stillingerne mellem de to køn.

Institutioner under ministerierne.¹⁾

Uden for centraladministrationen, men hørende under de enkelte ministerier, findes en

¹⁾ Medtaget er:	Direktoratet
Direktoratet	for arbejdstilsynet
for ulykkesforsikring	Det økonomiske råds
Direktoratet	sekretariat
for sygekassevæsenet	Direktoratet for patent-
Invalideforsikrings-	og varemærkevæsenet
retten	Tilsynet med banker og
Landsnævnet for børne-	sparekasser
og ungdomsforsorg	Forsikringsrådet
Socialstyrelsen, sekre-	Aktieselskabsregisteret
tariatet	Monopoltilsynet
Socialstyrelsen, børne-	Landsskatte retten
og ungdomsforsorg	Ligningsdirektoratet
Socialstyrelsen,	Amtslignings-
revalidering og forsorg	inspektoraterne
Revalideringscentrene	Amtsstuerne
Ankenævnene	Statsanstalten for livs-
Mødrehjælpen,	forsikring
(ledeme)	Hypotekbanken og
Socialforsknings-	finansforvaltningen
instituttet	

række institutioner, der beskæftiger akademisk personale i stillinger, der svarer til stillingerne i centraladministrationen.

I det udvalg af institutioner, undersøgelsen omfatter, er der 48 stillinger som direktører o. 1., 2 af disse stillinger bestrides af kvinder. Af godt 200 stillinger som kontorchefer o. 1. var 37 besat af kvinder. I underordnede akademiske stillinger i de udvalgte institutioner var der beskæftiget godt 650 mænd og 200 kvinder. Optællingen kunne tyde på, at de kvindelige akademikere lettere finder beskæftigelse i institutionerne udenfor end i centraladministrationen.

Det bemærkes, at udenrigsministeriets udenrigstjeneste ikke er medtaget i optællingen, hverken under centraladministrationen eller under institutioner under ministerierne. Efter Hof- og Statskalenderen 1971 var der i udenrigstjenestens akademiske stillinger udsendt omkring 175 mænd og 6 kvinder. Heraf var der i lønrammer svarende til styrelseschefer og lign. 34 mænd, 1 kvinde, i lønramme svarende til kontorchefer 32 mænd, 1 kvinde.

Overlæger ved hospitalsvæsenet.

En gennemgang af samtlige hospitaler - herunder også Rigshospitalet - viser, at der ved det danske hospitalsvæsen er beskæftiget omkring 950 mandlige og 80 kvindelige overlæger. Selv om der uddannes forholdsvis flere kvinder som medicinere end som jurister og økonomer, er der ikke relativt flere kvindelige overlæger, end der er kvindelige kontorchefer i centraladministrationen og i institutioner under ministerierne.

Den højere uddannelse.

Optællingen efter Hof- og Statskalenderen

viser, at der ved Københavns, Århus og Odense Universiteter, Farmaceutisk Lærestalt, Tandlægehøjskolerne i København og Århus, Polyteknisk Lærestalt, Ingeniørakademiet og Landbohøjskolen er ansat godt 425 professorer, heraf 9 kvinder.

Af landets godt 100 gymnasieskoler har 4 skoler kvindelig rektor.

Danmarks Radio.

Ved Danmarks Radios programtjeneste er der ansat 19 programredaktører (lønramme 36), og heraf 2 kvinder. Der er ansat 170 programsekretærer, heraf 13 kvinder, og desuden er der i overordnede stillinger ansat 18 magistre, heraf 1 kvinde. - Det bemærkes, at ovennævnte tal omfatter stillinger ved såvel radio som fjernsyn. Radioavisen er ikke medregnet.

VII.

Kvinder i opinionsdannende organisationer.

I Hof- og Statskalenderen findes oplysninger om bestyrelser, repræsentantskab o.s.v. for en lang række betydende erhvervsorganisationers sammenslutninger af faglig-ideel karakter o.s.v. Det var hensigten at foretage en optælling af bestyrelses- og repræsentantskabsposter i et udvalg af disse organisationer, men tanken herom måtte opgives. Der er så få kvinder med i disse bestyrelser, at det ikke lønner sig at foretage det store arbejde. Kvinder er så godt som udelukkende repræsenterede i velgørende foreninger og i kvindeforeningernes bestyrelser. Kvinderne har derfor så godt som ingen indflydelse på den del af samfundslivet, der præges af disse foreninger.

